

સીસ્તાન

માનેક ફરદુનજી સુલતાં

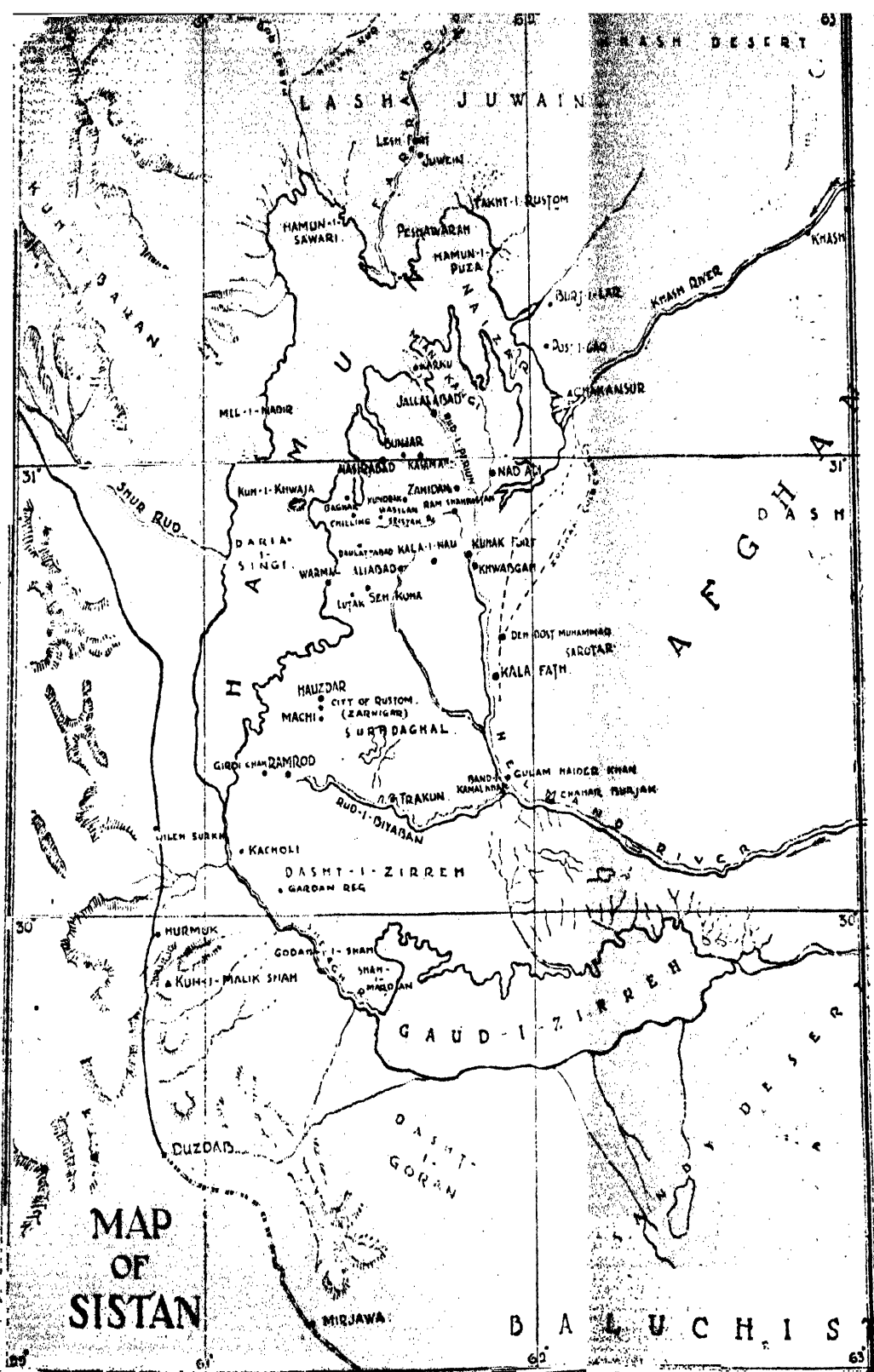
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૦૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સીરજી

તિથિ ૨૦ : ૬૫. ૪૩

MAP
OF
SISTAN

BALUCHISTAN

સીસ્તાન

નકશા અને ખાસ ચિત્રો સહિત.

લખનાર

માનેક ફરદુનજી મુલ્લાં

તે

‘ ઇરાન ભૂમિનો ભોમ્બો ’

અને

‘ *A Guide to the Persian Language* ’

ના કર્તા.

દીખાચો લખનાર

ડૉક્ટર સર જીવનજી જમશેદજી મોદી.

સને ૧૩૦૦ યજ્ઞગદી.

સને ૧૯૩૦ ઇસવી.

કિસ્મત રૂ. ૨૫.

ગ્રંથોત્તર વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
મુજરાતનો કોપીરાઈટ સંગ્રહ

(તરબુમાના અને બીજા સર્વે હજુ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

આ પુસ્તક ધી ફાઈર્ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, નં. ૧ પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ મધે
હોરાંગ તેહમુરસ અંકલેસરીઆએ છાપ્યું છે, અને માણેક ફરદુનજી મુલ્લાંએ
છાપ્યું છે, અને જોહાંગીર વાઠીયા બીલ્ડીંગ, એસ.એલેનેટ રોડ, કોટ,
મુંબઈ મધે પ્રગટ કયું છે.

SEISTAN

With a Map and Illustrations

BY

MANEK FARDUNJI MULLA

Author of

'A Guide to Persia'

AND

'A Guide to the Persian Language'

AND

A FOREWORD

BY

Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi

BOMBAY 1930 A.D.

All rights reserved

سیستان

(با نقشه و کراورهای مختلفه)

تألیف

مانک فریدون ملا

مؤلف کتاب (راهنمای ایران) و (راهنمای زبان فارسی)

تقریظ از طرف

داکتر سر جیونجی جمشید جی مدي

بیبی ۱۳۰۹ شمسی

حق طبع محفوظ است

આયુષેસ્તાનના મહાવીરોનાં સામ ખાનદાનના

મહાપ્રકાશીત જેહાંપહેલવાન

રુસ્તમે આલની યાદને

અર્પણુ

To The Memory

OF

RUSTAM

Ancient Persia's Immortal Hero

and

Prince Champion of Seistan

بنام نامي جهان پهلوان

سپه سالار ايران

سرور سيستان

رستم داستان

FOREWORD.

It gives me much pleasure to introduce Mr. Manek Fardunji Mulla's interesting book on Seistan to the readers. Mr. Mulla has a burning love for Iran and its past. He has visited Iran proper twice and his third visit was to Seistan a very important part of ancient Persia. It was in the autumn of 1929 that Mr. Mulla visited Seistan and he gives a graphic description of his travels. He has dwelt, not only upon what he saw and heard, but also upon what he has read about the past history of the province.

The past history of Seistan interests both, the India's Interest Parsis and the Hindus of this in the History country. of Seistan.

As regards the Parsees their interest is natural, as it is the country of the national heroes of ancient Iran. The History must interest our Hindu brethren, as the greater Seistan of old was the country through which ancient Hindus had come into closer contact with Iran and other countries of the West. Again, it is Seistan that is said by some to have given to them their Shaka era. The word Seistan, when written in Pahlavi characters, can be read as Sakastan, Sagastan, Sajastan. Sakastan means the "place of the Sakas." Sakas, the people of this region, had invaded India, and for a number of years given trouble to the people. The day, on which a great Hindu King gave them a great and final defeat, was an eventful day in the history of India, and, with it

began a new era which, from the name of the Sakas who were defeated, came to be known as the Saka era.¹

Mr. Mulla has very properly devoted the first chapter of his interesting book to an account of Seistan. As he says, old Seistan was much larger than the territory now known as Seistan. According to Dr. Goldsmid "it is somewhat embarrassing at the present day to define the limit of the province of Sistan. We may suppose two territories, one compact and concentrated, which may be termed 'Sistan Proper,' the other detached and irregular, which may be termed 'Outer Sistan' ".²

As said by Dr. Bellow, "Nimruz (which was another name of Seistan) included the modern Sistân, which represents but a trivial portion of the area included in the Sakistân of the Greeks and the Sajestan or Sijistan of the Arabs. Further, the whole of Sijistan country is included in the more extensive region of Khorassan".

1. For a recent brief account of the "Saka-Pallavas in Indian History", *vide* Mr. P. T. Srinivasa Iyengar's article in the *Journal of Oriental Research* (Madras), April-June 1930 pp. 152-59.

2. "Journey from Bunder Abbas to Mashed by Sistan" by Sir J. J. Goldsmid. *Proceedings of the Royal Geographical Society* Vol. XXII p. 88. *Vide* my paper, "The Afghanistan of the Amir and the ancient Mazdayacnâns" (*Asiatic Papers Part III* p. 215 et seq.)

3. "From the Indus to the Tigris." by Dr. Bellow p. 262.

Mr. Mulla explains why Seistan was named Nimroz *i.e.* "Half a day". The tradition, as heard by him during his travels, speaks of a lake being filled up in half a day. Another tradition as given by other writers is quite the other way. The tradition as heard by Dr. Bellow said, that it "was once entirely under water, but having been drained, in the short space of half day by the Genii, it hence received the name of Nimroze."¹ It is said that it was king Solomon who had asked his *dhus* (huge giants) to do so.² The present inhabitants have a tradition, that they were descended from ancient Zoroastrians and that they came from Iran proper to Seistan in about 640 A. C.³ This date points to times just after the Arab conquest and it is quite possible, that some of the people of the country may be the descendants of Zoroastrian fugitives from the West.

According to the Pahlavi Shatroihâ-i Airân Kavul (modern Kabul), at one time, formed a part of Seistan. Ebn Haukal, the well known Arab Geographer⁴ supports this view. Edrisi, another Arab geographer, says, that no king was called Shah, until he was enthroned in Cabul.⁵

-
1. "From the Indus to the Tigris" by Dr. Bellow p. 262.
  2. Exploration in Turkestan by Mr. Pumpelly p. 312.
  - 3. Ibid.
  4. Ousley's Oriental Geography p. 207.
  5. Jaubert's Geography of Edrisi, Vol. I p. 183.

Seistan was the very cradle of Zoroastrianism.

Seistan, the
Cradle of
Zoroastrianism

Many of the places associated with the name of the founder of that religion were situated in Seistan. Dr. Sir Aurel Stein, the indefatigable scholar-travel-

ler of Central Asia, who is very properly called an uebermensch, a super-man,¹ says, that, as said by Mr. Mulla, there still lives a tribe called Kianian in Seistan, on the banks of the Halmand, the Haetumand of Pahlavi, the Haetumat of the Avesta, the Ety-mander of the Greeks.

Mr. Mulla notes one peculiarity in the names of the inhabitants of that part of the country of Seistan which he has visited, viz, that the people had old Iranian names, and not the later names derived from the Arabs. The reason seems to be this, that being far away from the capital cities, the people seem to have been less influenced by later changes, and so, they have preserved old Iranian names. The lakes Frazdun and Kansu, referred to in the Pahlavi Shatroihâ-i Airân, as the residences of the apostles Hosheder and Soshyos, and the mount Hosh-dâstar, spoken of as the holy mountain, which at one time inspired the prophet, belonged to Seistan. Frazdun was the first place in Seistan, where Gushtasp promulgated Zoroastrianism.

---

1. Sir Demuison Ross in the J. R. A. S. of October 1928. p. 991.

Seistan and
its Feudal Ruler
Rustam.

Mr. Mulla has very properly associated the ancient country of Seistan with the family of Rustam, the natural hero of ancient Iran. He has begun doing that from the very second chapter. He has devoted special chapters to the prehistoric history of Seistan. Ancient Seistan without Rustam would be like playing the play of Hamlet without Hamlet. The episodes of the Shah-nameh, associated with the name of Rustam, have given much romantic interest to the ancient history of Iran. The pre-historic history of Persia, given in the Shah-Nameh which, in the words of Sir William Jones, "the Columbus of the New World of Oriental Studies", is a "glorious monument of esteem, genius and learning", is much associated with the exploits of Rustam and his ancestors and descendants. Even now, in the Āfrins, or prayers of benedictions, a Parsee priest blesses in the name of Rustam and wishes: "Aojavânvar bed chûn Rustam" and "Chun Rustam jurâvar bed" *i. e.* May you be strong as Rustam.

Mr. Mulla has devoted in this book special chapters to the accounts of Rustam's family to their fatherland. The Pahlavi Shatroihâ-i Airân speaks of Rustastâm (Rustam) as "Rustam i Soistan Shah" *i. e.* "Rustastâm (Rustam) the king of Seistan." Possibly, it is the "Transmigration of Stories that has led to the production of the story of Rustam of Seistan in Ireland, in its story of Cuculin and Conlock, and, in Germany, in the story of "Hildebrand and Hadubrand."

The Armenian writer, Moses of Khorene, and the Arab writer, Tabari, both of whom flourished before Firdousi, speak of this son of Seistan. Their accounts show that Firdousi followed the ancient traditional stories of Iran and had not simply dwelt upon his poetical imagination. Masudi also refers to the episodes of this hero of Seistan. Some may say, that this son of Seistan, Rustam, was not a historical personage; but historians of Persia, like Sir John Malcolm and Col. Sykes, have said, that he was a historical personage. Sir John Malcolm says: "Though the story of Roostam and his family is enveloped in fable, there are some facts which seem probable. First, they were the hereditary chiefs of princes of Seistan, or Neemroz; secondly, they were connected with the royal family of Cabool, as well as that of Persia; and thirdly, though they never assumed the title of kings and had always kept a pageant of the royal blood upon the throne, they had been acknowledged and obeyed as rulers of a great province, and as the leaders of the armies of Persia, from the death of Manucheher, the Mandaues of the Grecks, till the elevation of Kay Kobad, the first monarch of the Kaianian dynasty."¹ Col. Sykes says: With regard to the historical existence of Rustam, I think one may at all events admit that there was a champion or a family of champions, who led the hosts of Iran, and furthermore, that as their history is given so circumstantially almost down to historical times, there is every probability that their

---

1. The History of Persia, by Sir John Malcolm. Ed. of 1829 Vol. I p. 512.

exploits have a substratum of truth¹.

The name of Rustam was so charming or rather charm-producing, that with the advent of the Mogul Emperors in India, it passed even among the Hindus as "Rustam-rao."² Again the charm of his name has associated many a place in Central Asia and especially in Seistan with his honoured name and his exploits. For example, even now, according to Mr. T. C. Fowle, a place is pointed out to travellers, as the manger of Rustams's famous charger, the Rakhsh.³ I remember having heard in Kashmir a story which represented the great prophet - Mahomed admiring the exploits of Rustam.⁴ Col. Sykes mentions eight places of Iran, which, he found in his travels, were associated with the name and fame of Rustam.

Mr. Mulla's accounts of his feats show that Rustam was a Knight of ancient Iran.

Rustam as a Knight of ancient Iran.

Atkinson writes: "Single combat and the romantic enterprises of European chivalry may indeed be traced to the East. Rustam was a most illustrious example of all that is pious, disinterested and heroic. The adventure now described is highly characteristic of a chivalrous age¹. Chivalry in Europe began with the

---

1. "Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran" by Major Perry Molesworth Sykes (1902) p. 352.

2. Ishtur Phadke, by Mr. C. Kincaid (1917) p. 7.

3. "The Academy of 5th July 1913 p. 23. Article "On the Road to Persia," IV. by T. C. Fowle.

4. Vide my "Rustam-nameh" in Gujarati pp. 26-28.

5. Atkinson's Shah-nameh. The Chandos Classics, p. 347 n.

Feudal system. Rustam was a Knight of the type of the knights of the Feudal times of Europe.

The Episodes of the life of Rustam have many parallels, though not on all fours, in the poems of several nations. I have mentioned above two names of that kind¹.
 Other Parallels of the Episodes of Rustam's Life.

Lord Curzon while speaking of Seistan thus refers to this hero of Seistan: "From the earliest times, there has been something in Seistan that appealed vividly to the Persian imagination. The country was called Nimroz from a supposed connection with Nimrod, 'the mighty hunter'. It was the residence of Jamshid. King Arthur does not play as great a part in British legend as does the historic Rustam in the myths of Iran. For, after all, Arthur was a mortal man (and, if we are to follow Tennyson, almost a nineteenth century gentleman), while Rustam fought with demons and Jins as well as against the pagan hordes of Turan and Afrasiab. Perhaps our Saint George of the Dragon would be a nearer parallel; and just as we stamp the record of his matchless doing upon our coinage, so do the Persians emblazen the great feats of Rustam upon gateway and door and pillar."² Lord Curzon refers to three places of his travels in Persia, which are more or less associated with the name of Rustam.

---

1. Vide the Preface of my Rustam-nameh op. cit.

2. Persia, and the Persian Question by the Hon. George Curzon (1892) Vol. I p. 227.

Bahman Asfandiyar and the Sacred Fire Karko.

JIVANJI JAMSHEDJI MODI

Colaba 14th December 1930.

1. Tabari par Zotenberg Vol. III p. 517.
2. Ousley's Oriental Geography pp. 203 and 207.
3. Edrisi par Jaubert P. I p. 442.
4. Yakut's Dictionnaire Geographique, par B. D. Meynard.
5. Mâsudi, par B. de Meynard, Vol. IV p. 73. *Vide my Shatroiha-i-Airân s. 38.*
6. *Ibid.*

PREFACE.

At the time when the love for our mother country Persia has been revived in our community, this book is written to rouse it also for Seistan, the old land where the ancient Persian heroes Kersasp, Zal, Rustam and Framroz once lived and ruled.

Many attractive descriptions of Seistan or, as it is otherwise called, Zabulistan are to be found in the Avesta and in the great epic of the Shah-nama. These descriptions led me to visit that country, and there I saw the river Helmand and the lake *Hāmun* so celebrated in the Avesta, and also other historical places and ruins.

The First Chapter contains a general description of the country. Descriptions of historical places and ruins worth visiting are given in Chapters 2 to 6. Chapters 7 to 10 deal with the old history of Seistan with quotations from the Shah-nama. Chapter Eleventh deals with the state of Seistan during the Achæmenian and Sassanian times. Chapter Twelfth gives an account of the fresh rise of Iranian dynasties in Persia shortly after the Arab conquest. The subsequent Tartar invasions are described in the Thirteenth Chapter. The Fourteenth Chapter gives a brief account of the illustrious Kaiani dynasty of Seistan. The last Chapter gives a brief description of the calamities which befell the unhappy land of Iran and of the instances of the great heroism of its people even in last centuries.

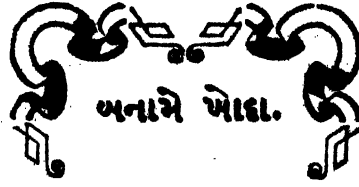
The book treats of many subjects which are quite new to the public, and it is hoped it will be found both interesting and instructive to the readers.

I have to acknowledge with thanks the assistance so ungrudgingly given to me by Mr. Sorab Jamshedji Bulsara, M.A., a well known Oriental Scholar in this matter.

MANEK FARDUNJI MULLA.

Jehangir Wadia Building,
No. 49 Esplanade Road, Fort,
Bombay, 10th December 1930.

દીખાચો.

—:૦:—

આ કદીમ સીસ્તાન એટલે આબુલેસ્તાનના મુલક વિષે આપણને આપણા પુરાણા અવસ્તામાંથી કેટલાએક ઇસારાઓ મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ પાકઝાદ શાએરાન શાએર ફિરદોસી તૂસી તથા ખીજા તવારીખનવેશોના જણાવ્યા પ્રમાણે એજ ખાક ઉપર અસલી ઇરાની જેહાંપહેલવાનો ફેરસારૂપ, ઝાલ, રૂસ્તમ, ફરામર્ઝ વગેરેએ જન્મ લીધો હતો, તથા પછવાડેથી હેલમંદ નદી આગલ શાહ કએચુશ્તારૂપના અમલ દરમ્યાન ઇરાની લશ્કર શાહઝાદા રૂઇનતન અસ્ફન્દયારની સરદારી હેઠળ જેહાંપહેલવાન રૂસ્તમના સીસ્તાની, આબુલી તથા કાબુલી લશ્કર સામે લડ્યું હતું.

આવી જાતનાં રસીલાં અવસ્તાનાં તથા તવારીખી વાંચણોથી મારાં હીલની લાગણી સીસ્તાન દેશ જોવાને તીક્ષ્ણ બની હતી. તેથી મેં તે અંજણા મુલકમાં જવાને જીપલાવ્યું અને ત્યાંની અવસ્તા ઝમાનાની હાલતુમન્ત (હેલમંદ) નદી તથા કાંસૂ અથવા કાંસવી દર્યો (હામુન સરોવર) વગેરે જોવા લાયક જગ્યાઓ તથા ખંડિયેરોની મુલાકાત લીધી.

હાલમાં જ્યારે હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓમાં પોતાના બહાદુર નેયાગાનો તરફની મગરૂરી તથા ઇરાન સરઝમીન તરફનો પ્યાર ઉભરી નીકળ્યાં છે, ત્યારે ઇરાન દેશનાં એક ખુણે પડેલા આ સીસ્તાનનાં મુલકની પવિત્ર ખાક તરફ પણ તેઓનાં જીગરની લાગણી દોરવાય એવા ખ્યાલથી મેં આ કેતાબ લખી છે; અને સીસ્તાન દેશની બાબત ઉપર પારસી કલમની એ પહેલીજ કોશિશ છે, એમ જણાવતાં મને સંતોષ પેદા થાય છે.

પહેલાં પ્રકરણમાં સીસ્તાન દેશનું સામાન્ય ખ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે બીજાં પ્રકરણથી છઠ્ઠાં સૂધીમાં મારી મુસાફરીને લગતી હકીકતો, એવા લાયક જગ્યાઓ તથા ખંડિયેરોનો હવાલો સમા-

બો છે; સાતમાંથી ઇસમાં પ્રકરણ સૂધીમાં અવસ્તા તથા ફારસી ફેતાબોને આખારે સીસ્તાન દેશની કઠીમ ઝમાનાની તવારીખ ફેટલીએક સાહનામાંની ફારસી બેતો સાથે લખવાની એ ફોરોશ કીધી છે, જ્યારે પ્રકરણ અગ્યારમાં હખામની તથા સાસાની ઝમાનામાંનાં સીસ્તાનની સ્થિતિનો ઇસારો કીધો છે. પ્રકરણ બારમાં અરબોનાં રાજ્ય પછી થોડીક મુદતમાંજ ઇરાનમાં યરપા થયલાં ઇરાની રાજ્યવંશોની ટુંક હકીકત સમાવવામાં આવી છે. પ્રકરણ તેરમાં એ સજીવન થતાં ઇરાન ઉપર તાતાર મળ્યો તરફથી લયંકર આફતો આવી હતી તેની વિગત આપવામાં આવી છે. પ્રકરણ ચૌદમાં બાર સદીઓ સૂધીના લાંબા અયામમાં રાજ્યઅમલ ભોગવી ગયલાં સાસાની ઔલાદનાં સીસ્તાનનાં ફેયાની રાજ્યવંશની હકીકત સમાવી છે, જ્યારે છેલ્લાં પંદરમાં પ્રકરણમાં એ ફેયાની વંશની આખેરી અને એ છેવટના ઝમાનામાં ઇરાન ઉપર વરસેલી આફતો અને ઇરાનીઓની જગ આશકાર બહાદુરીની વિગતો આપવામાં આવી છે.

હાલનાં સીસ્તાન વિષે તેમજ તેની પાછળા ઝમાનાની તવારીખ સંબંધી બાબતો વિષે આપણે ઝાણું જાણુતા ન હોવાથી. આ નાની ફેતાબ મારી ફોમને જાણુવાએગ તથા રસીલી લાગશે એવી હું આશા રાખું છું.

આ ફેતાબ લખતી વખતે આપવામાં આવેલી ઉપયોગી સુચનાઓ માટે આપણા જાણીતા ઓરીએન્ટલ સ્કોલર મીં સોહરાબ જમશેદજી બલસારા એમ. એ. નો ઉપકાર માણું છું.

જેહાંગીર વાડીયા બીલડીંગ,
નં ૦ ૪૯, એસપ્લેનેડ રોડ, ફોર્ટ,
મુંબઇ, તારીખ ૧૦ મી દીસેમ્બર ૧૯૩૦.

માનેક ફરદુનજી મુલ્લાં.

در این ایام عشق و علاقه مفروطی در میان زردشتیان طبعاً نسبت به ایران پیدا شده است خاصه وطن پرستی و عشق به وطن نگارنده کترین را و ادا نموده که تاریخ سیستان را بحلیه طبع در آورده تا سایر زردشتیان آن را خوانده و شور و شعفی نسبت به مرزو بوم ایران خاصه ملکی مانند سیستان که در زمان باستان خاک نیاکان ما و مهد تمدن ایرانیان بوده و پهلوانانی مانند گرشاسپ و زال و رستم و فرامرز را در آغوش محبت خود پرورانیده است پیدا نمایند * چون حکایات بسیار و روایات جالب دقت و جاذب توجه راجع به سیستان و زابلستان در اوستا و شاه نامه مطالعه نموده ام لهذا شخصاً از هندوستان حرکت نموده به خاک سیستان وارد شده آناری مانند رود حلمند یا هیرمند و دریاچه هامون و بعضی خرابه های تاریخی و نقاط دیگر را مشاهده و معاینه نموده ام * ابتدای این کتاب مشتمل است بر تفصیل عمومی سیستان و چندین باب حکایات راجع به آثار باقیه و خرابه های تاریخی و منظرهای مخصوص را ذکر می نماید بابهای دیگر راجع است به تاریخ سیستان قدیم و بعضی از اشعار شاه نامه فردوسی در آن نقل شده است و بابهای آخر این کتاب شروع می شود با سلسله ساسانیان که آخرین پادشاهان باستان ایران بوده اند و باین ایام که دوره سلطنت اعلیحضرت رضا شاه پهلوی است منتهی میشود * این کتاب از چندین موضوع تازه صحبت می دارد و امید است برای خوانندگان مفید افتد * در خاتمه آنکه از جناب آقا بهرام جمشید جی بلسارا ام. ای. مستشرق معروف نهایت ممنون و متشکر که در تألیف این کتاب بی دریغانه به این بنده کمک نموده اند

સાંકળિયું.

અંકરણ.	ખાખદ	પાણ.
પહેલું	સીસ્તાન હેશનું વર્ણન	૧
„	વસ્તી, સોદો, ધર્મ, અસલી ધરાની નામો વગેરે ...	૧૩
„	સીસ્તાનનાં પાયતખ્ત નસીરાખાદનું ખ્યાન ...	૧૬
બીજું	સીસ્તાન હેશની મારી મુસાફરી	૨૦
„	કવેટા અને હોઝહાખ	૨૧
„	પોતાની આગલી યાદો તરફ ખેંચાતું હાલનાં ધરાનનું ફીલ ...	૨૬
„	જેહાંપહેલવાન રસ્તમની ચાલગારી જાળવતી જગ્યાઓ... ..	૩૨
ત્રીજું	સીસ્તાનનાં આગલાં પાયતખ્તો	૪૧
„	ઝાહીદાનનું ખંડિયેર	૪૩
„	મીલે કાસમાખાદ	૪૫
„	હેલમંદ નદી	૪૭
„	રામ શાહરીસ્તાનનું પુરાણું ખંડિયેર	૫૦
„	આખુરે અરુપે રસ્તમ : એટલે હખમું	૫૨
ચોથું	કુદે ખાજનો પવિત્ર હુંગર	૫૬
„	કારકુશાહનું પુરાણું આતશકહેહ	૫૮
પાંચમું	નસીરાખાદમાં શાહનામાનું વાંચણ	૬૨
છઠ્ઠું	સીસ્તાનથી પાછો હોઝહાખ અને કવેટા	૬૭
„	સફર અને હેઢરાખાદ (સિંધ)	૬૮
સાતમું	અસલી ઝમાનાનું સીસ્તાન અને તેની તવારીખ ...	૭૩
„	જેહાંપહેલવાનો કેરસારુપ, નરીમાન, સામ અને ઝાલ ..	૭૭
આઠમું	જેહાંપહેલવાન રસ્તમ	૮૩
„	સોહરાખ	૮૫
નવમું	પવિત્ર જરથોશ્તી દોનનું જાહેર થવું... ..	૯૨
„	શાહઝાદો રૂઝનતન અસ્ફંદબાર	૯૩
દસમું	જેહાંપહેલવાન કેરસારુપના પહેલવાની ખાનદાનનો અંત ...	૯૬
અગીઆરમું	હખામની, અરફાની તથા સાસાની ઝમાનામાં ...	૧૦૪
„	સીસ્તાનની સ્થિતિ... ..	૧૦૪
બારમું	ચાકુખ હખસ અને ખાસ્તાન-નાનું... ..	૧૦૬
તેરમું	ચંગીઝખાન અને તૈમુરના હુમલાઓ	૧૧૧

પ્રકરણ.

બાબદ

પાનું.

મોહમું	નામીચો વીર માહમૂદ કેયાની, શાહે મશહ ...	... ૧૧૫
"	કેરમાનના બહાદુર જરથોશ્તી લડવૈયાઓ ...	... ૧૧૮
"	ધરાની જરથોશ્તી વસ્તી ...	... ૧૨૧
"	ધરાનના અંગ્રણા ભાગોમાં કહેવાતી જરથોશ્તી વસ્તી ..	... ૧૨૨
"	નાહીરશાહ ...	... ૧૨૬
પંદરમું	સીસ્તાનના નામીચા કેયાની વંશની આખેરી ...	... ૧૨૮
"	કેયાની વંશ તરફની આપણી ફરજ ...	... ૧૩૦
"	સીસ્તાન ઉપરનું માફ અંગ્રેજી ભાષણ ...	... ૧૩૨

ચિત્રોનું સાંકળિયું.

ચિત્ર.

બાબદ

પાનું.

૧	સીસ્તાન દેશનો નકશો ...	... ૪
૨	હેલમંદ નદીનો દેખાવ....	... ૮
૩	હામુન સરોવરનો દેખાવ ...	... ૧૨
૪	પવનથી ચાલતી આટો ફળવાની ઘંટીઓ ...	... ૧૬
૫	પરસીપોલીસના અસલ મહેલનું ઉપખવેલું ચિત્ર ...	... ૪૦
૬	મહાન શાહાનશાહ દારાયસ હિસ્તાસ્પીસ (પરસીપોલીસ)...	... ૪૪
૭	ઝાહીદાનનાં ખંડિયેરોનો દેખાવ ...	... ૪૫
૮	ઝાહીદાન ગામ આગલ લીધેલો ફોટોગ્રાફ ...	... ૫૫
૯	મહાન શાહાનશાહ દારાયસ હિસ્તાસ્પીસ (પરસીપોલીસ)...	... ૬૦
૧૦	અફઘાન સીસ્તાનમાં આવેલો કિલ્લાનો દેખાવ ..	... ૬૪
૧૧	ફિરહોસી તૂસી ...	... ૬૫
૧૨	સીસ્તાનની આબુખાબુ ભટકતો બહુચી ટાળો ...	... ૬૬
૧૩	જંગલી હેવાન સાથની લડાઈ (પરસીપોલીસ) ...	... ૭૬
૧૪	૧૨૦ દિવસના પવનના બેરે ઘસાઈ ગયેલી સીસ્તાનની ધર્તીનો દેખાવ	... ૮૧
૧૫	પરસીપોલીસ તથા નક્ષે ફસ્તમના પહાડ ઉપર આવેલાં અસ્તોદાનોની ઉપરનો ફોતરેલો ચિતાર...	... ૧૦૩
૧૬	પરસીપોલીસના ખંડિયેરોનો દેખાવ...	... ૧૧૦
૧૭	મહાન શાહાનશાહ સાધરસ ધી ગ્રેટનું અસ્તોદાન ...	... ૧૧૪
૧૮	સીસ્તાનમાંના સરેખન્દ નામના પુસ્તાની આબુખાબુનો દેખાવ	... ૧૨૧
૧૯	મહેર ઇઝનો અળંકારીક ચિતાર ...	...

સીસ્તાન.

પ્રકરણ પહેલું.

સીસ્તાન દેશનું વર્ણન.

વહાલા રણીકા! જો ખોદાના હોકમથી તને જ્યારેથી તક મળે ત્યારે તું ધરાન દેશની મુસાફરી કરવાને ચૂકતો ના. અલખતાં ધરાન દેશની મુસાફરી એક રંજ સમાન છે, પણ એવી રંજને લીધેજ ખરી મજાક આપણે મેલવ્યે છીએ. અગરજો તને પોતાને રંજ ખેડવાની આદત ન પડી હોય તો, તારાં અચ્ચાંઓને તું એવી રીતે ઉછેર કે, જેથી તેઓ જરૂરની વખતે ધરાન જેવા મુલકની રંજ ખેડવાને શક્તીવાન થાય. વળી હું ભાર મુકીને લખું છું કે, ધરાન જતી વખતે જે ચીજની આપણને સાંધી મોટી અગત્યતા છે તે ફારસી ભાષા છે. હું ફારસી ભાષા જાણતો હોવાથીજ ધરાનમાં ખરેખરી મજાક ભોગવવાનું મારાથી બન્યું છે. જોકે અતરે નોંધ લેવી હોક પડશે કે ફારસી ભાષા શીખવાની ખરેખરી મજાક તો એક શીરાઝી યા તેહેરાની મુસલમાન ઉસ્તાદ તરફથીજ મળી શકે.

ધરાન દેશની ખબર વખત મુસાફરી કરી, હખામની તથા સાસાની જમાનાનાં પડાડો ઉપર કોતરેલાં નક્શો, ખીલારોડી ભાષાની તખ્તીઓ, ગુફાઓ, ધરાનના છેલ્લા કમનસીખ પણ ખહાહુર શાહાનશાહ ચઝઘગઘ શહરયારનાં અચ્ચાંઓની કહેવાતી ઝીયારતગાહો વગેરેની મુલાકાત લીધા પછી મારો વિચાર સીસ્તાન, ખોરાસાન અને અફઘાનીસ્તાનનાં મુલકોમાં ફરી આવવાનો હતો; પણ હું દલગીર છું કે જે વખતે હું સીસ્તાન ગયો હતો તે વખતે અફઘાનીસ્તાનમાં અશાંતી પંથૂરાયલી હોવાને લીધે, અસલી સીસ્તાનનો જે ભાગ હલના અફઘાન મુલકમાં સમાયલો છે ત્યાં હું જઈ શક્યો નહિ. સીસ્તાન દેશની મુસાફરીનો હેવાલ શરૂ કરું તે આગમચ તે દેશને લગતી સામાન્ય વીગતો હું પહેલાં રજૂ કરીશ.

સીસ્તાન નામની ઉત્પત્તિ.

આ મુલક કે જે હાલમાં સીસ્તાનને નામે ઓળખાય છે, તે નામ ઘણું પછવાડેનું છે. એ મુલકનું અવસ્તા ઝમાનાનું નામ હએતુમન્ત મલે છે. વંદીદાદની પહેલી પરગરદમાં જે પુરાતન દેશોની ટુંક વીગત આપી છે તે દેશોમાંના ૧૧મા દેશ તરીકે હએતુમન્ત દેશ જણાવેલો છે. એ દેશને આ પરગરદમાં રએઓમંદ અને ખોરેહમન્દ કહ્યો છે, જેની મતલબ આપણે એવી સમજ્યે કે, તે મુલકમાં ઘણા પુરાતન કાળમાં રોશન અને ખોરેહ ભર્યા લોકો વસ્તા હતા. પણ વંદીદાદના એજ ફકરામાં એવું પણ લખેલું છે કે ત્યાં મોટા જાદુગરો પણ વસ્તા હતા. એ ઉપરથી એવું દીસેછે કે સોહામણા, ખાહોશ અને ખોરેહ ભર્યા આર્ય લોકોની સાથે સાથે ખરી માન્યતાઓમાં લીન થયેલા જાદુકોટલ માનનારા અને પાળનારા કોઈ ખીજી મજાના લોકો પણ તેઓની નજદીકમાં એ મુલકમાં વસતા હતા.

વંદીદાદનાં એ પુરાણા ઝમાના પછીના જે ઝમાનાઓ મીડીયન અને હખામની ઝમાનાની અગાઉ થઈ ગયા છે, તે અરસામાં એ પ્રદેશ શું નામે ઓળખાતો હતો, તે સંખંધી આજ સૂધીમાં કાંઈ પણ શાહદત આપણને મત્રી શક્તી નથી. પણ પાછલા તવારીખી ઝમાનામાં આ મુલકનું પહેલવહેલું નામ હખામની વંશનો નામચીન પારસી શાહુનશાહ દારાયસ હુસ્તાસ્પીસના અમલના સંખંધમાં મલે છે, કે જેણે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૨૧-૪૮૫ સં. પૂર્વે ૪૮૫ વેર તે વખતની તમામ સૂધરેત્રી દુન્યા ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. મહાન દારાયસે ઇરાનની પશ્ચિમે હમાદાન અને ફેરમાનશાહ શહેરની વચ્ચે આવેલા ખહીસ્તન નામના પહાડ ઉપર ખીલારોકી ભાષામાં કોતરાવેલી તખ્તીઓમાં પોતાના રાજ્યમાં આવેલા દેશોના નામની જે ટીપ આપેલી છે, તેમાં વાપરેલો ઝર-ક નામનો શબ્દ કોઠજ નહિ પણ તે તે વખતના સીસ્તાન દેશનું નામ હતું.

ત્યારપછી ઇ.સ. પૂર્વે ખીજી સદીમાં સક અથવા સ્કીથ્યન નામના ટોળાએ હેલમંદ નદીવાલા મુલકમાં પોતાનું સંસ્થાન સ્થાપવાથી તે ટોળાનાં નામ ઉપરથી સકસ્તાન નામ આપવામાં આવ્યું, જે નામને અરબોએ સજસ્તાનમાં ફેરવ્યું, અને પાછળથી તે સીસ્તાનમાં બદલાયું, અને ત્યાર પછી તે હાલ વેર એ મુલક સીસ્તાનને નામે

ઓળખાય છે. એટલું છતાં ખૂબ ધરાની રાજ્ય અને ધરાની કોમ તો એ દેશને ઉપલા ઝરન્ક નામેજ પીછાનતા હતા. તેની સામેતી એટલા ઉપરથી મલે છે કે, પારસીઓની સાસાની શાહાનશાહતની છેવટે પણ સીસ્તાન દેશનું નામ ઝરન્ગ હતું; પણ જ્યારે અરબો ધરાન છુટી આ દેશમાં દાખલ થયા, ત્યારે તેઓએ પોતાની ઝખાનની પૃકૃતિને લીધે ઝરન્ગને ખદલે ઝરન્જ કરી એ નામ બોલવા લાગ્યા. આ દેશને પાછળા ઝખાનામાં કોઇ કોઇ વાર આપવામાં આવેલું ઝારી નામ દેખઇતી રીતે એ આગલા ઝરન્ગ નામનું ખગડેલું રૂપ છે. ફિરહોસીએ પોતાના શાહનામાં આ દેશને સીસ્તાન તરીકે અને કોઇ કોઇ વાર ઝાબુસેસ્તાન તરીકે લખેલો છે.

ઇ૦ સ૦ હસમી સદી પછીથી આ દેશ નીમરોઝને નામે પણ ઓળખાતો આવેલો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે કોઇ એક પીરે પોતાના મેજેજથી સીસ્તાનમાં આવેલા પાણી વગરના સરોવરને માત્ર અરધા દિવસ જેટલી હંક મુદતમાં પાણીથી ભરપૂર કરી મૂક્યો, તેથી આ દેશને નીમરોઝનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. નીમરોઝ એ ફારસી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ 'અરધો દિવસ' થાય છે. અલખતાં આ અનુમાન કાંઇ માનવા જેવું નથી.

સીસ્તાન દેશનું ખ્યાન.

આગલું સીસ્તાન એક મોટો મુલક ગણાતો હતો, પણ પછી આસ્તે આસ્તે તેની હદ એટલી તો ઓછી થતી ચાલી કે, હાલમાં ત્યા વહેતી હેલમંદ નામની મોટી નદીનાં બે મુખોની વચ્ચેનાં નાના ભાગના સંખંધમાંજ તેનું નામ ખચી રહેવા પામેલું છે. હાલનો આખા સીસ્તાનનો મુલક ૭૦૦૬ ચોરસ માઇલ છે, જેમાં ધરાની સીસ્તાન ૨૮૪૭ ચોરસ માઇલ અને અફઘાનીસ્તાનમાં સમાયલું સીસ્તાન ૪૧૫૯ ચોરસ માઇલ છે. હેલમંદ નદીની પશ્ચિમે આવેલો ભાગ ધરાની સીસ્તાનને નામે ઓળખાય છે જે ધરાનને તાબે છે, જ્યારે તેની પૂર્વે આવેલા ભાગને અફઘાન સીસ્તાન કહે છે જે અફઘાનના હાથમાં છે.

હાલના ધરાની સીસ્તાનની ઉત્તર દિશાએ હામુન સરોવરને કીનારે ઉભેલાં નેતરની જાતનાં ખડ્ડોનાં મોટાં મેદાનો આવેલાં છે, જ્યારે તેની પશ્ચિમે હામુન સરોવર અને કુહ ખાજાની ટકરાં આવેલી છે. દક્ષિણે તે છેક સેકુહા તથા તેની ખાજુનાં ગામો જ્યાં સીસ્તાન કેનાલનાં

પાણીથી ખેતીવાડી કરવામાં આવે છે ત્યાં વેર લાંબાયેલો છે, જ્યારે પૂર્વે કોહક નામના ખંડ આગલ આવેલાં હેલમંદ નદીનાં તળ વેર તે પથરાયેલો છે. આ હેલમંદ નદીનાં બે મુખોની વચ્ચેનો ઉપરનો ભાગજ માત્ર હાલમાં વસાયેલો છે, જ્યારે નીચેલો ભાગ જે એક વખત વસાયેલો હતો, તેમ ત્યાંનાં ખંડિયેરો ઉપરથી માલમ પડે છે, તે હાલમાં સદંતર ઉજ્જડ જોવામાં આવે છે.

આપણે ઉપર એ દેશનું અવસ્થા ઝમાનાનું પુરાતન નામ હએતુમન્ત હતું એમ જોઈ ગયા છીએ, તે નામ એ દેશમાં આવેલી મુખ્ય નદી હેલમંદને પણ એજ પુરાતન ઝમાનાથી આપવામાં આવતું રહ્યું છે.

હેલમંદ નદીનો દેખાવ.

رود هلمند در سیستان

A Distant View of the River Helmand, the Etymander of the Greeks and the Haelumant of Avestan times, as seen from the Sar-i-Band.

ગ્રીકો આ નદીને હેતુમન્દર એ નામે લખી ગયા છે, જ્યારે પાકઝાદ શાએરાન શાએર ફિરદોસી તૂસી પોતાનાં શાહનામામાં આ નદીને હીરમંદના નામથી ઓળખાવે છે. આ નદી અવારનવાર પોતાનાં ફાંટાઓ ખદલતી રહી છે, અને તેને આધારે જે જગ્યાઓ આખાદ હોય છે તે વેરાન થાય છે, અને વેરાન જગ્યા નદીનાં પાણીનાં ફેરફારને લીધે આખાદ

ખનતી જાય છે. આ નદીનું પાણી સીસ્તાનમાં આવેલા હામુન નામના સરોવરમાં ખાલી થાય છે.

વળી જમ્યાદ ચરતના દરમાં ફકરામાં પણ આ હેલમંદ નદી તથા હામુન સરોવરને યાદ કીધાં છે, કેમકે ત્યાં એવી નોંધ લેવામાં આવી છે કે, હુએતુમન્ટ દેશમાં આવેલા કાંસૂ અથવા કાંસવીના દરિયામાંથી મહાજાની અકુરમઝદનો પેગામ્બર અસ્તવત્-ઔરેત પેદા પડશે, કે જે મહાન આત્માને આપણે સાધારણ રીતે સમોશયંત અથવા સોશયોસ એ નામે ઓળખીએ છીએ. એ સંબંધમાં આપણે જાણવાનું અવશ્યનું છે કે મહાગુરુ અસ્તવત્-ઔરેતની આગમચ બે બીજા મહા-ગુરુઓ હોશેદર અને હોશેદરમાહુ થશે, એમ આપણા પહેલવી પુસ્તકો દીનકર્દ, બુનદદેશન અને બહમન ચરત વગેરેમાં જણાવવામાં આવેલું છે. હોશેદરમાહુના એક હજારા આગમચ હોશેદર થશે અને એક હજારા પછી અસ્તવત્-ઔરેત થશે, એવી માન્યતા ત્યાં દરશાવવામાં આવેલી છે. પણ હજારો તે હજાર વર્ષ ગણી લેવાનું નથી. ગણતરી કરી જોતાં એવું દીસે છે કે હજારો એ હજાર વરસ કરતાં ઘણાં લાંબાં ઝમાનો હોવો જોઈએ.

અસ્તવત્-ઔરેતના આવ્યા આગમચ એક મહાન રાજ્યકર્તા બેહેરામે વરજાવંદ પેદા પડશે એવી પણ અગમચેની એ આગલાં પુસ્તકોમાં કરવામાં આવેલી છે. આ બીના વિચિત્ર છે કે એક લખાણ પ્રમાણે એ શાહજાદાનો જન્મ હિંદુસ્તાનમાં થશે, જ્યારે બીજાં લખાણ પ્રમાણે ચીનમાં થશે એમ જણાવેલું છે, અને તેનો પિતા ક્રેયાની તોખમથી ઉતરી આવેલો એક નર હશે. આ શાહજાદો બેહેરામે વરજાવંદ ત્રીસ વરસનો થતાં હિંદી અને ચીની સેપાહોના લશ્કરની સરદારી લેશે, અને ત્યાંથી ખમ્મના પ્રદેશ સુધી તે આગલ વધશે, અને ત્યારપછી બાખારા સુધી તે જશે, અને તે અરસામાં બીજા વીરો તેનાં ઝુંડા હેઠળ એકઠા મલશે, તેમાં સીસ્તાન, ફાર્સ અને ખોરાસાનના વીરો પણ જોડાશે. એ મહાન શાહજાદો દુન્યામાંથી ખુરી પાદશાહત અને ખુરાઇનો નાશ કરશે, અને તેના પ્રયત્નથી પાછળ આવનાર મહાગુરુ અસ્તવત્-ઔરેતના પ્રયત્નને સવળતા મલશે.

• એ ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું છે કે કેટલાક લોકો એવું માને છે કે બેહેરામે વરજાવંદ દુન્યામાં આવી ગયા છે તે માન્યતા આપણાં પવિત્ર પુસ્તકો પ્રમાણે ખોટી ઠરે છે.

આપણે અત્રે ચાહ કરી શક્યે કે વંદીદાદની ૧૯મી પરગરહના પાંચમાં ફકરામાં આપણાં અરો રાહબર ઝરથુસ્ત્ર જગતમાં જણાતી ભુંડી શક્તિ આહરેમનને ચેતવણી આપે છે કે, જ્યાં સૂધી કાંસવીના દરિયામાંથી પ્રીરોજી ભર્યો સચોરથત પેદા પડશે ત્યાં સૂધી એ મહા ખૂરી શક્તિની સર્વે અસરોને તેવણ ચાલૂ તોડતા રહેશે. ઉપર જણાવેલા કાંસૂ અથવા કાંસવીના દરિયાને હાલમાં હામુનને નામે ઓળખવામાં આવે છે. હામુન એક ફારસી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ મેદાન અથવા વેરાન જગ્યા થાય છે.

જ્યારે હેલમંદ નદીમાં રેલનાં પાણી ચઢે છે, ત્યારે આ સરોવર પણ પૂર થઈ જાય છે, અને વધારાનું પાણી સીસ્તાનની દક્ષિણે આવેલાં ગઉદે ઝીરેહ નામના એક ખીજા સરોવરમાં આવી પડે છે. હામુનનાં પાણી ખારાસ ભરેલાં છે, પણ ઇસ્તખ્રે નામને અરબ તવારીખનવેશ ઇ. સ. ૮૨૦ સ. ૮૨૫ સદીની વચમાં સીસ્તાન દેશ વિષે વર્ણન કરતાં લખી જણાવે છે કે, આ સરોવરનાં પાણી મીઠાં હતાં, અને તેમાં પુષ્કળ મચ્છી હતી, તથા ખૂબ પણ જથાખંધ ઉગતા હતા. હજી પણ આ સરોવરમાંથી પુષ્કળ મચ્છી મળે છે. વળી તે તરફ વરતા લોકો જાળમાં મચ્છી પકડી અને ઉડતા શીકારો મારી વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. આ સરોવરનાં છાલકા પાણીમાં માછલો વેરના લગભગ ૧૦ પ્રીટની ઉંચાઈના ખડ્ડની ઝાડીઓનાં ગીચ મેદાનોની અલગાર લાગેલી છે, જ્યારે એના કીનારાના જે ભાગો ઉપર વાર્ષિક રેલનું પાણી ફરી વળી પાછું હડી જાય છે, ત્યાં એક જાતનું જાડું ઘાસ ઉગે છે, જે ગાય દોરોના ચારા માટે ઘણુંજ વખણાય છે; અને એજ કારણને લીધે ઇરાનના ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં સીસ્તાનમાં ગાય દોરો તથા ઘોડાઓ વધારે જોવામાં આવે છે.

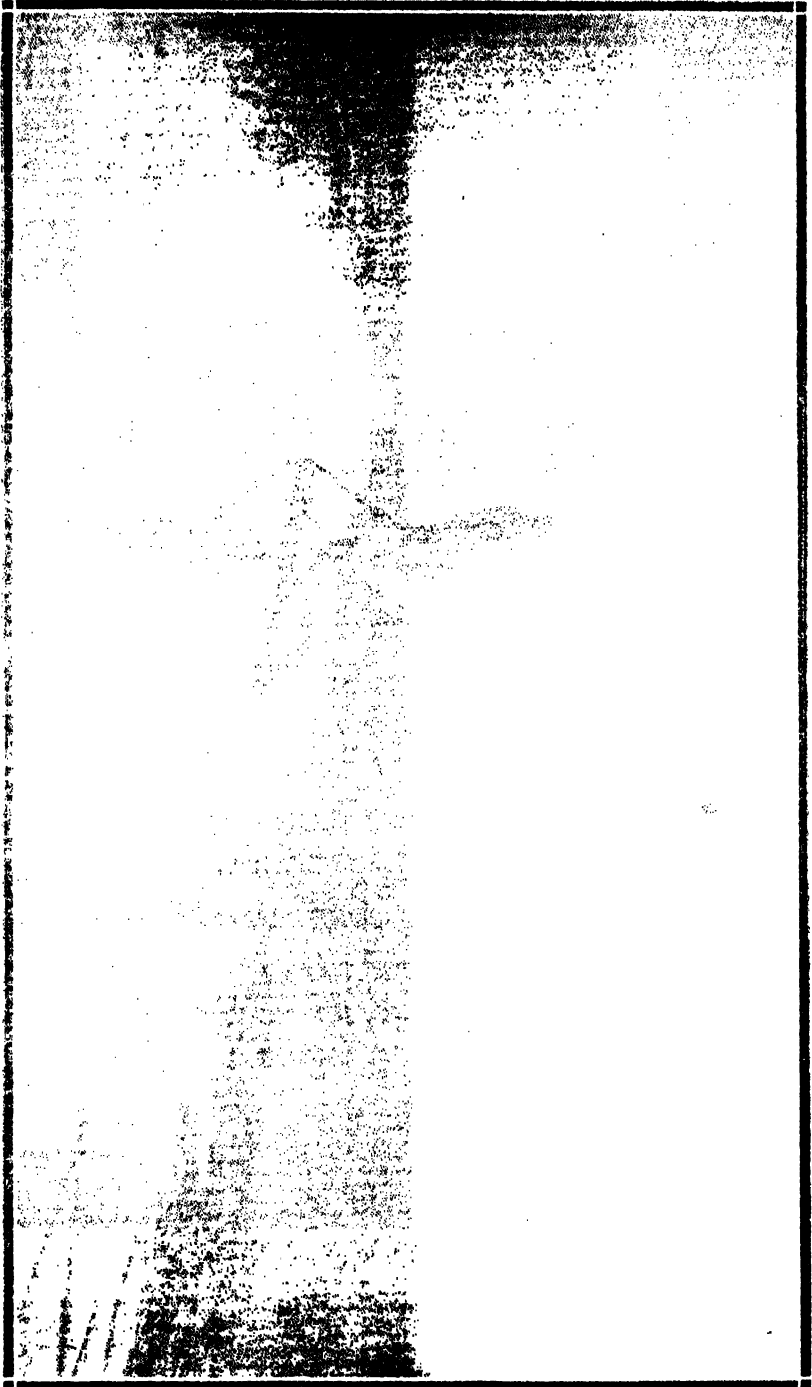
આ હામુન સરોવર તરફ રહેનારા લોકો અને ભરવાડો તથા ગોવાળિયાઓ શિયાળાને સાફ પોતાની ઝુંપડી આ જાડા ખડ્ડોની ખનાવી રહે છે. તેઓ ખડ્ડોનો ઉપયોગ લખવાની કલમ તથા વાંસળી ખનાવવામાં પણ કરે છે. આ પ્રમાણે સરોવરમાં ઉગતી ચીજો દરેક રીતે કામમાં આવે છે. શિયાળામાં જ્યારે સરોવરમાંથી પાણી ઉતરી જાય છે, ત્યારે તે ખડ્ડો સુકા થઈ જાય છે. ત્યાંના લોકો જાન્યુઆરીની આખેરીથી તે સુકાઈ ગયેલા ખડ્ડોને આગ લગાડી સળગાવે છે, કે

ફેબ્રુઆરીની આખેરીએ તો તે તમામ જગ્યા સાફ થઇ જાય છે. હવે જેમ જેમ હેલ્મંદ નદીના પાણી આગલ વધે છે, તેમ તેમ તે પાણી ખાળી નાંખેલા અરુઓના ભાગમાં જાય છે, અને ત્યાં નવાં કુમળાં પાંદડાં ફૂટે છે. એપ્રિલ મહિનામાં તો તે અરુઓ પાછા પૂર ખહારમાં ઉગી નીકળે છે. શિયાળાના કુંકાતા પરનથી અરુ તથા ઘાસનાં ખીયેા પવન સાથે ખેંચાઇ કેટલેક છેટે દૂર જમીન ઉપર પંથરાય છે, અને એ રીતે આ સરોવર એકવાર ફરીથી અરુ તથા ઘાસની ઝાડીઓથી ભરપૂર થઇ જાય છે.

આ મોટા સરોવર નીચલા ચાર ભાગોમાં વહેંચાઇ ગયેલા છે. હામુને પૂઆ, હામુને સાવરી, દરિયાએ સીનજી, અને ચેથેા ભાગ કુહે ખાજા નામની ટેકરી અને હામુને સાવરીની વચ્ચે આવેલા છે, જેમાં હામુને સાવરીનો ભાગ ખીજા સર્વે ભાગો કરતાં વધારે ઉંડો છે. આ સરોવરમાંથી પસાર થવા સાડું ત્યાંના લોકો અરુઓને અકેક સાથે ઘણી હુશીઆરીથી ખાંધી ૯ ફીટ લાંબો તથા અઢો ફીટ પહોળો તરાપો ખનાવે છે, જેને ત્યુતીન કહે છે, તે એક માણસ ખાંખુ વડે ઘણી આસાનીથી હાંકી શકે છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં જ્યારે હેલ્મંદ નદી સુકાઇ ગઇ, ત્યારે આ હામુન સરોવર કે જેમાં હેલ્મંદ નદી ખાલી થાય છે તે પણ સુકાઇ ગયો, અને તેને પરીણામે હામુન સરોવરના સાવરી નામના ભાગમાંથી એક વખતનું પાણીમાં ડુબી ગયેલું સાવરીશાહ શહેર ખહાર આવ્યું. એ વખતે લોકોનાં ટાળેટાળાંએ ત્યાંના ખંડિયેરોમાં ખોદકામ કરી અસલ ચીજો તથા પાણીથી કાટ ચઢેલા સીક્રાઓ મેલવ્યાં હતાં. એ ઉપરથી ખુલ્લું દીસે છે કે હામુનનો એ ભાગ જે સાવરીને નામે ઓળખાય છે તે કાંઇ નહિ તો જ્યાંથી એ શહેર ખુલ્લું પડ્યું ત્યાં તો પાણીની સપાટીથી અસલ પૂરતો ઉંચો હોવો જોઇએ. પણ એ ખાજુની ધરતીની પોતાની અંદરની કોઇ કુદરતી ચલવલને લીધે એ આખો ભાગ પાછો બેસી જવાથી એ ભાગ ઉપર આવેલું પુરાણું શહેર પણ પાણી હેઠળ ગરક ગયેલું હોવું જોઇએ. ખનવા જોગ છે કે આ ખનાવ ઔચિંતો નહિ પણ આસ્તે આસ્તે ખન્યો હોય.

આ સંજોગમાં એક ખીના ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. સીસ્તાનમાં એ જગ્યાઓનાં નામો સાથે 'શાહ' બોલ વપરાયેલા છે, એક

હામુન સરોવરના દેખાડ.

دریاچه هامون

Major H. W. Niles

A View of the Hamun, the Avestan Kansvi.

(showing tamarisk bushes and a small boat made from reeds locally growing)

કારકુશાહ અને ખીજે સાવરીશાહ. કારકુશાહના સંખંબમાં નામીયા લખનારાઓ માસુદી, ઇસ્તખ્રે તથા કાસવીની પ્રમાણે એક પુરાતન આતશકહેહ હતું. તેની વીગત આપણે પ્રકરણ ત્રીજામાં વાંચીશું. અને આપણા સૌથી જુલ્હ આતશકહેહ ઇરાનશાહનાં નામમાં પણ આપણે શાહ બોલ જોઈએ છીએ. તે ઉપરથી આપણને અનુમાન કરવાનું કારણ મલે છે કે, સાવરીશાહમાં પણ એક પુરાતન અને નામીયું આતશકહેહ અસલ હોવું જોઈએ. એ ધારણાને આ બાબતથી વધુ ટેકો મલે છે કે સાવરીશાહની જગ્યાની નજદીકમાં એક ઉંચી જગ્યાએ આજે પણ એક ઝીયારતગાહ હસ્તિ ધરાવે છે.

સીસ્તાનનો મુલક જે રીતે આવેલો છે તે રીતે જોતાં ત્યાં ચાલુ પાણી મઢી શકે છે. આ દેશની જમીન અનાજનાં પાકને ઘણીજ સરસ રીતે અનુકુળ છે, અને મુખ્ય કરીને ઘઉં તથા જવનાં પાકને તે એટલી બધી તેાં બધેસ્તી છે કે, ખીજાં કોઈ પણ અનાજ કરતાં ઘઉં, જવ વધારે જગ્યામાં ઉગી નીકળે છે. સીસ્તાનનો ઘઉં વખણાયલો છે, અને ચણા વટાણા તથા સિંગનો પાક પણ ઠીક ઉગે છે, એ કાણુસર આ દેશની પશ્ચિમે આવેલા સરહદ માંતનાં પહાડી લોકોના તથા મકરાનીઓના કાફલાઓ સીસ્તાન આવી ઘઉં, જાવગેરે અનાજ લઈ તેના બદલામાં ગુસફંદ તથા ઢેરો આપી જાય છે. ત્યાંના લોકો રૂ પણ ઉગાડે છે, અને જો સૂધરેલી રીત પ્રમાણે નેહરો ખોદી ખેતીવાડીનાં કામમાં નદીનાં પાણીનો ખરાખર રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જે ગરીબાઈ હાલમાં જોવામાં આવે છે તે ઘણે દરજ્જે કમી થાય.

સીસ્તાનમાં ખેતીવાડી સિવાય ખીજાં ગુજરાનનાં સાંધનોમાં ગાલીચા બનાવવાનો હુન્નર ઠીક જામી ગયલો છે, અને ગામોના લોકો, શું ખરયાં તેમજ જુવાન અને જુઠાઓ આખો દિવસ ગાલીચા વણી નસીરાબાદ શહેરમાં લઈ જઈ વેપારીઓને વેચે છે. આ ઉપરાંત તેઓ ગધેડા ઉપર નાખવાનાં ખેરજીનો પણ વણે છે. શહેરનું વેપારી બજાર નાનું હોવાથી તે ખીચારાઓને તેઓની મહેનતનાં બદલામાં પૂરતું હામ મલી શકતું નથી. અહિંની વણતનો માલ ખીરજંદ તથા મશદ જેનો વખણાયલો નથી.

હોઝદાબમાં શીખ લોકોને ખૂબ મચી ગયલા મેં મારી નજરે જોયા છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ જાણે દરેક જાતના ધંધારોજગારમાં

મોનોપોલી લઈ બેઠેલા હોય તેમ જણાય છે. હોઝદાખથી દરરોજની માલથી ભરેલી લોરીસો ખીરજંદ તથા મશહ તરફ હોડે છે, અને ત્યાંથી ગાલીચા, રેશમ, ઉન, કેસર, પસ્તાં વગેરે ખીજે માલ ભરી લાવે છે. હોઝદાખના રૂઝખરૂઝ ધીકતા વેપારને લીધે કેટલાએક ધરાની આડત્યાઓ હાલમાં શેઠો ખની ગયલા મારા જોવામાં આવ્યા છે.

જો આખરૂદાર જરથોશ્તી કેપીટલીસ્ટો અથવા તેઓથી ખનેલી એક સીનડીકેટ શીખ લોકોની માફક પોતાની હેડ ઓફીસ હોઝદાખમાં ખોલી, અનુભવી દલાલો મારફતે સીસ્તાન, ખીરજંદ તથા મશહ તરફથી ગાલીચા, ઉન, ઘઉં, ચામડાં વગેરેની ખરીદી કરી હેશખહાર મોકલાવે તથા ચા, ખાંડ, મરી મસાલો, ગુલી, કપડાં વગેરે માલ ધરાનમાં આયાત કરે, તો તેમાં ડોક રોજી મેલવવા સાથે જરથોશ્તીઓનો પૂર્વ ધરાનમાં પગપેસારો પણ થવા પામે.

મોસમ.

સીસ્તાન હેશમાં પણ ધરાનની માફક જમશેદી નવરૂઝથી ખહારની મોસમ શરૂ થઈ દર ત્રણ ત્રણ મહિને ઉનાળો, પાનખર રૂતુ તથા શિયાળો આવે છે. ખહારની મોસમમાં સઘળે લીલોતરીથી પંથરાયલાં ઘઉંના ખેતરો જોવામાં આવે છે, અને જો ઝાડો પાનખર રૂતુથી બોડકાં માલુમ પડતાં હતાં, તે હવે નવાં પાંદડાંથી ભરાઈ ખીલો નીકલે છે. જ્યાં જુવો ત્યાં જુનજુલો અને બીજાં પક્ષીઓ ખાગો તથા ખેતરોમાં પોતાનો મધુર અવાજ કહાડી અહિં તહિં ઉડતાં નજરે પડે છે.

ગરમીની મોસમમાં સીસ્તાનનો રેતાળ ભાગ ખહુજ તપે છે, અને સૂરજના તડકાથી ચળકતી સફેદ મટાડીવાલી જમીન આંખોની રોશની ને નુકસાન કરે છે, તેથી ત્યાં ગોગલ્સ પહેર્યા વિના કોઈ પણ મોસમમાં ખહાર નીકળી શકાતું નથી. આ ગરમીની મોસમમાં એટલે એપ્રિલ મહિનાથી તે જુલાઈ મહિના વેર ભારે પવન ફુંકાય છે, જેને 'ખાદે સદો ખીસ્ત રૂઝ' કરી કહે છે. એ વખતે મોટાં મોટાં તોફાનો થાય છે, તે એટલા વેર કે, કેટલેક ઠેકાણે જમીનનાં પડોને પણ ઉખેડી નાખે છે, તથા રેતીના ઢગો ઉપર પવનના મોજાની નીશાનીઓ પણ જોવામાં આવે છે. આ ભારે પવનનો ફાયદો એ થાય છે કે, હામુન સરોવર તરફ ખરૂંઓની ઝાડીઓનાં ગીચ મેદાનોમાં મેલરયાના જે મચ્છરો પેદા પડે છે, તેઓને આ ભારે પવન ખેંચી જઈ કેટલેક દરજ્જે

સીસ્તાનમાંથી મેલેરયા નાબુદ કરે છે. પવન સાથે રેતી તથા ધૂળ ઉડતી હોવાથી લગભગ સિતેર ટકા સીસ્તાનીઓ આંખના ઢરઢથી પીડાય છે.

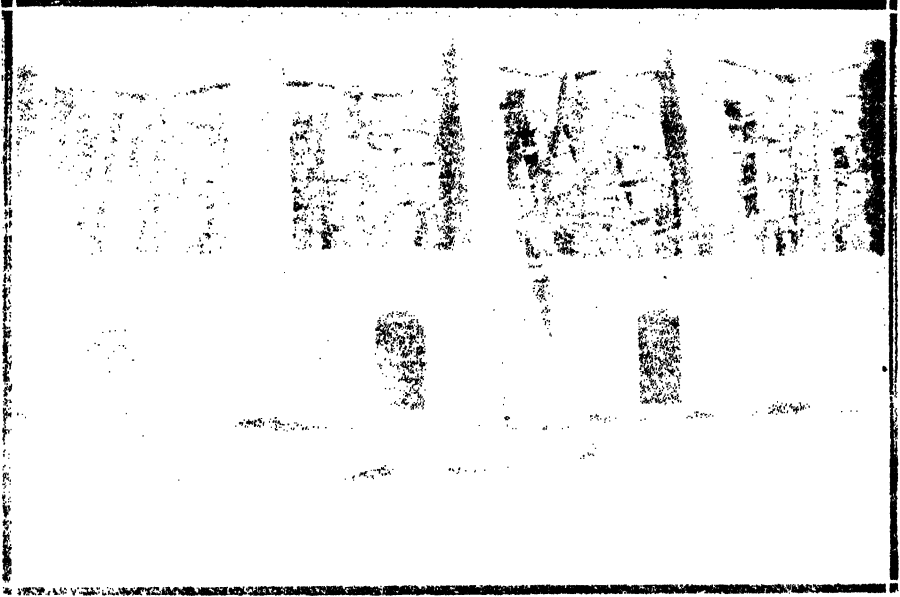
પાનખર રૂઠુ મુસાફરી કરવાને લાયકની છે અને ત્રણ મહિનાની મુદતમાં આખા સીસ્તાનમાં ફરી શકાય છે. આ દેશમાં રેતાળ ભાગો આવેલા હોવાથી મોટર ચાલી શકતી નથી, તેથી દૂર દૂર આવેલાં ખંડિયેરો જોવા સાફ ખચ્ચર ચા તો ઘોડા ઉપર સવારી કરવી પડે છે, અને એક નવા મુસાફરને બહુજ હેરાનગતી ખમવી પડે છે.

અહિંયા શિયાળો ધરાવના બીજા ભાગે માફક એટલો બધો સરદ નથી, કારણકે આ દેશ દરિયાની સપાટીથી લગભગ ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ ફીટ ઉંચો છે, પણ અવારનવાર જ્યારે પવન ફુંકે છે, ત્યારે તે એટલો તો ઠંડો હોય છે કે, બહાર નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; અને એ કારણસર હાલમાં કેટલાંએક નવાં ઘરોમાં ચોરસને ગરમ રાખવા સગડી બાંધી ચીમની કાઢવામાં આવે છે. તમામ સીસ્તાનનાં હવાપાણી ઘણાજ સરસ છે અને પીવાનાં પાણી તરીકે નદીનું પાણી વપરાય છે જે હજમીયત છે.

આટો દળવાની પવન-ચક્ષીઓ.

સીસ્તાનમાં હંમેશા પવન ફુંકતો રહે છે, તેથી જમ હિંદુસ્તાનમાં પાણીના જોશથી કેટલેક ઠેકાણે આટો દળવાની ઘંટીઓ ફરે છે, તેમ અહિંયા પવનથી ફરે છે. અલબત્તાં જ્યારે પવન મુદ્દલે હોતો નથી ત્યારે તેઓ બંધ રહે છે. એની બનાવત એવી છે કે ૧૫ ફીટ ઉંચા તથા પોણા કુટ ઢાંચમેટરના એક બીમની નીચે ત્રણ ફીટ ઢાંચમેટરનો એક ઘંટીનો પથ્થર જોડવામાં આવે છે. આ પથ્થરની નીચે જરા વધારે ગોળાઇનો બીજો સ્થિર પથ્થર બેસાડેલો હોય છે. પેલા ઉભા બીમ ઉપર છેટે છેટે ચાર ફીટ લાંબા લાકડાંના ઢાંડા જડી લઇ, તેઓને છેડે ઉભા બીમની સીધી લીટીમાં બરુઓનાં સાંથાઓ અકેક સાથે જોડી બે ફીટની પહોળાઇની પાંખ બનાવી બાંધી લેવામાં આવે છે. ઉભા બીમની આસપાસ ગોળાઇમાં આવી જતની સાત પાંખની હારો ગોઠવેલી હોય છે. હવે બાંધકામ એવી રીતનું કીધેલું હોય છે કે ઉત્તર દિશા તરફ બાંધેલી ઢીવાલમાં બે ફીટ પહોળાઇની ખુલ્લી જગ્યા રાખવામાં આવે છે, કે જેમાંથી ઉત્તરનો પવન આવી સીધો તે જગ્યા ઉપર પહોળાઇમાં બાંધેલા બરુઓની પાંખને અથડવાથી બીમ ફરે છે, કે

જેથી તે ખીમને હેઠળ જડેલો પથ્થર ફરી આટો દળાય છે. ઘઉંનું પડવું તથા આટાનું બહાર નીકળવું સઘળું પોતાની મેજે થાય છે એવી આ પવન-ચક્કીઓની બનાવત છે. આવી જાતની પવન-ચક્કીઓ અફેકની આજુબાજુ ચાર ચા છની સંખ્યામાં બાંધેલી હોય છે.

પવનથી ચાલતી આટો દળવાની ઘંટીઓ.

آسیابهای بادی در سیستان

Wind Mills in Seistan.

અજાયબ અવાજ.

આ દેશમાં પવનથી ઘસડાઇને એકઠા થયેલા રેતીના ઢગલામાંના કોઇ એકમાંથી તંબુરાના વાજીત્ર જેવો ચા સામટા ટેડીચાફીક તારો-માંથી નીકળતા ઘોંઘાટ જેવો અવાજ સુસાફરોના કાને આવે છે. ખાસ અજાયબ જેવું તો આ છે કે, જે કે હવા તદ્દનજ સ્થિર હોય છે અને ઉપરની રેતી નીચે તળેટીમાં પડતી નથી, તોપણ આ જાતનો અવાજ સાંભળાય છે. આવીજ જાતનો અવાજ કાણલ શહેરની ઉત્તરે આવેલી એક ટેકરી ઉપરથી પણ સાંભળવામાં આવે છે. આવી જાતના અવાજની વીગતો ખીજી જગ્યાઓનાં સંબંધમાં પણ જણાવવામાં આવે છે. એ અવાજ નીકળવાનું દેખઇતું કારણ રેતી અથવા પોકળ જાતનો પથ્થર બપોરે તપતાં અને સાંજે થડો પડતાં તેના સમાગમની હવાનું બપોરે

અહાર નીકળવું અને સાંજે અંદર જવું થાય છે, તે હવાના આવજાવનાં કારણે એ અવાજ નીકળે છે.

ધીમે ધીમે સીસ્તાન દેશની હવા અગાઉ કરતાં જુદાજ પ્રકારની થતી જાય છે. અગાઉ જેમ મજબુત તાપ પડતો હતો તેમ હાલમાં નથી. ઝેરી માંખોથી ઉત્પન્ન થતો રોગ પણ ઘણોજ ઓછો થયો છે, કારણકે તે માંખો હવે હામુન તરફના અરુઓના વિસ્તારની આબુ-ખાબુમાંજ ભમતી ફરે છે. ઘોડાઓમાં થતો રોગ પણ ઘણોજ ઓછો થયો છે, અને હવે તે રોગ માત્ર અહારની મોસમમાં યા પાનખર રૂઠ-માંજ છુટા ઇલાચા ઘોડાઓમાં થતો જોવામાં આવે છે. ઘોડાઓમાંથી એ રોગ દૂર થયાથી હવે સીસ્તાનીઓ તેની પેઢાયશ વધારવાનો ધંધો કરે છે, અને એ કારણસર હાલમાં ત્યાં ઘોડાઓની મોટી સંખ્યા જોવામાં આવે છે.

વસ્તી.

અફઘાનીસ્તાન અને ઇરાન હસ્તકનાં સીસ્તાનનાં ખંન્ને ભાગોની વસ્તી લગભગ ૨,૦૫,૦૦૦ માણસોની અંકાય છે. ઇરાની સીસ્તાનની વસ્તી લગભગ ૫૦,૦૦૦ માણસોની છે, જેમાં ૨૦,૦૦૦ સીસ્તાનીઓ, ૨૦,૦૦૦ ખીજા આવી વસેલા જુદા જુદા તાચકા-વાલાઓ, તથા ૧૦,૦૦૦ ભટકતી ખલ્ચી જાત છે. હાલમાં લગભગ ૬૫૦ ચોરસ માઇલ જેટલો ઇરાની સીસ્તાનનો ઉત્તર દિશાનો ભાગ વસાયેલો હોવાથી દર ચોરસ માઇલે ૫૦ માણસોની રાસ આવે છે. લોકો દૂર દૂર આવેલાં ગામોમાં વસે છે. દરેક ગામમાં એક વડો હોય છે, જે કલાન્તરને નામે ઓળખાય છે. દરેક કલાન્તર પોતાનાં ગામમાં વસ્તા લોકોની પાસેથી પોતાની જમીન ઉપર ખેતીવાડી કરાવે છે, અને તેના ખદ્દામાં ઉગતા અનાજમાંથી એક નજીવો જેવો હીસ્સો તેઓને આપે છે, જે ઉપર ખીચારા ગરીબ લોકો સંતોષ પકડી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. કલાન્તર દર વરસે સરકારને તે ઉગેલા અનાજમાંનો ચોટ્સ હિસ્સો મહેસુલ તરીકે ભરી ખાકીનો પોતો રાખે છે. આ દેશમાં અરુખ, તારતર, મોગલ, અફઘાન અને ખલ્ચી લોકોની ઔલાદનાં તમજ ઇરાની લોકોમાં ભેદભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા જુદા જુદા રીજાઓ જેવા કે સરખન્દો, શાહરાકી, નાહરુઇ, સંજરાની, શહરચારી, કંદહારી, હેરાતી, કાજુલી, ખલ્ચી, તારતરી વગેરે ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. સરખન્દી

ટાળો લગભગ ૩૦૦ વરસ આગમ્ય સીસ્તાનમાં આવી વસેલો કહેવાય છે, જ્યારે શાહરાકી નામનો ખહાદુર અને લડાયક ટાળો ઇ. સ. ૧૦૦૦ ની સદીની આશુખાશુ ઇરાકથી સીસ્તાનમાં દાખલ થયેલો જણાવવા માં આવે છે. સંજારાની ટાળો ઘણા જૂનો છે, અને નાહરૂધ નામના ખલૂચીઓ તો માત્ર ૧૫૦ વરસ અગાઉ સીસ્તાનમાં આવી વસેલા છે. સરખન્દીઓ તથા શાહરાકીઓ એક બીજા સાથે સગાઇથી જોડાયેલા છે, કે જેથી તેઓ સંજારાની તથા નાહરૂધ ખલૂચીઓ સામે સંજ્યા તથા કૌવતમાં સમતોલપણું જાળવી શકે. આ સઘળા ટાળાઓ ઉપરાંત ક્યેાની નામનો ટાળો કે જેઓ પોતાને ઇરાનમાં ઇસલામનું રાજ્ય થયું તેની અગાઉના ઇરાની શાહાનશાહોના વંશથી ઉતરી આવેલા જણાવે છે, તેઓનું વડપણ સીસ્તાનમાં છેક ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત વેર ચાલુ હતું. તાઝીક નામનો ટાળો પણ સીસ્તાનના અસલી રહેવાસીઓ છે, અને હાલમાં તેઓ તથા ક્યેાનીઓ ઘણીજ જુજ સંજ્યામાં જોવામાં આવે છે. સીસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા લાશ તથા જુવેન પ્રાંતમાં રહેતા અફઘાનો સકઝીને નામે ઓળખાય છે. એ રીતે એક વખતની ખહાદુર અને મજબૂત આર્યન મજા ખહારના તાયફાવાલાઓના લાહીથી મીશ્ર બનીને ખડુજ કમજોર તથા કંગાલ હાલતમાં હાલમાં જોવામાં આવે છે.

લોકો.

સીસ્તાનીઓની ચામડીનો રંગ સામજો હોય છે. શહેરમાં કેટલા-એકોના ચહેરા તો આખાદ ગામના પારસીઓ જેવા લાગે. ગામના લોકોની હાલત તમામ કંગાલ અને ચીથડેહાલ છે. તેઓએ પછવાડેના બાળ કપાવી આગલા બાળછેક પછવાડે વેર લંબાવેલા હોય છે. તે બીચારાઓમાં માણસાઇ અકલ્લ જેવું તો કાંઇ હીસતુંજ નથી, અને ગામના વડાઓ તેઓ પાસે મજબૂત વહેતરૂં કરાવે છે. માત્ર સરકારી ઓધેહારો સિવાય ઘણાખરાનાં ઘરો બે ત્રણ નાના અંધારા ઓરડાનાં બનેલાં હોય છે, જે દરેક ઓરડાને મથાળે સપાટ ધાપાને બદલે ગોળ નાના ગુંબજો મટાડી તથા બરૂ અને ગજ નામના ઝાડની નાની ડાંખલીઓથી બાંધી લે છે. તેઓનો મુખ્ય ખોરાક નાન, છાશ અને પનીર છે, જ્યારે ઉંચી પાંકતી પાલાઓ ચાવલ, ગોશત, નાન, પનીર, તરકારી, ફુટ વગેરે ખાય છે, જે અલબત્તાં મોઢું વેચાય છે. સાંજને છેડે ઘણાખરા લોકો પોતાના ઘરોની

લાટીમાં નાન ભુંજે છે, જે વખતે શહેરમાં ધુમાડો થમ્મ રહે છે, અને નવા મુસાફરને કાંઈ આગ લાગી હોય તેવું જણાય છે. માત્ર ઉંચ અને ગરીબ વર્ગના બેજ પંક્તીના લોકો ત્યાં જોવામાં આવે છે. તેઓની લાખા ખગડેલી ફારસી લાખા છે.

ધર્મ.

સીસ્તાનીઓ હજરત અલીને માનનારા શીઆ પંથના છે. ધર્મને ખહાને જીવંતી મુલ્કાઓનો દોર તોડવાને સાફ ધરાની સરકારે જે સખ્ત કાયદાઓ ઘડી કાઢ્યા છે, તે કાયદાઓ અહિંયા પૂરેપૂરા અમલમાં મૂકાયા હોય તેવું હીસતું નથી; તેનું કારણ એ કે ધરાની પાયતખ્ત તેહેરાન આ સીસ્તાન દેશથી ખડુજ છેટે આવેલું છે. આ દેશમાં એક પણ ધરાની જરથોસ્તી મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

અસલી ધરાની નામો.

અહિંના લોકોમાં હજી સૂધી અસલી ધરાની નામો જોવાં કે રસ્તમ, સોરાખ, ફરામર્ઝ, જેહાનખશ, જેહાંગીરખાન, ફરેદુન, મીનોચેહેર, અર્ફશીરખાન, અનોશોરવાન, પરવીઝ અને ઝાલુલ; તથા છોકરીઓનાં નામો જોવાં કે ધરાનહોખ્ત, તુરાનહોખ્ત, શહેરખાનુ, હોમાય, વગેરે જળવાઈ રહેલાં છે.

ઝાડો.

સીસ્તાનમાં ગઝ નામનાં ઝાડો ઉગે છે, જેનું લાકડું ઘરોના ખીમ તથા આટો ફળવાની પવનચક્કીઓમાં ફરતા વચલા ગોળ ખીમ તરીકે વપડાય છે. રેતાળ ખીયાખાનમાં આ જાતના પુષ્કળ છોડવાઓ ઉગે છે, જે ખાળવાના કામમાં આવે છે. ખીમ તથા પડુ નામના નાના ઝાડો પણ ઉગેછે, જેનું લાકડું જોડાએ એટલું મજબૂત નથી, તોપણ તે લાકડાંના ફરવાજા, તેખલ, ખુરસી વગેરે બનાવે છે. સોજાં મજબૂત લાકડાંની અછતને લીધે ઘરોમાં ફરનીચર જેવું ઝામું જોવામાં આવતું નથી. સીસ્તાનીઓનું ખડું કામ ગાલીચા પાંથરેટ્ટી જમીન ઉપરજ હોય છે. અહિંયા ધરાકની માફક જડાં થડવાલાં ખજુરનાં ઝાડો ઉગે છે, જે ધરાનમાં જોવામાં આવતા નથી.

ફાંજે ઝાલુલી.

હાલની ધરાની સરકાર સીસ્તાની સેપાકોથી બનેત્રી એક ફાંજ

ધરાવે છે, જેઓ બેઠે ઉંચાં ખાંધાના બેવામાં આવતા નથી, તોપણ ઘણાજ મજબૂત તથા સહનશક્તિ ધરાવનારા માણસ પડ્યા છે. આ લશ્કરી સેપાહ અચ્ચાઓની દુકડીને ફેંજે ઝાણલી કરી કહેવામાં આવે છે. સીસ્તાનીઓ મગફરીથી કહેતા કે હોઝાખ તરફ આવેલા ખવાસ પ્રાંતના બહુથીઓએ ઇરાની સરકાર સામે હાલમાં માથું ઉંચક્યું હતું, તેઓને અમારા સીસ્તાનીઓએ એટલે ફેંજે ઝાણલીએ હરાવ્યા હતા. હાલમાં સીસ્તાનમાં બધે કોનસ્ક્રિપ્શન એટલે ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી કરવાને નામ નોંધાવવાનો કાયદો લાગુ પાડેલો હોવાથી તેહેરાનથી એક ખાસ લશ્કરી અમલદારને નસીરાખાદ શહેરમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. શહેરના સઘળા જવાન્યાઓને એક છાપેલું કાગલ આપવામાં આવ્યું હતું, જે તેઓએ ભરી તે ઉપર પોતાનો ફેટો ચીટકાવી લશ્કરી ઓફીસમાં જાતે આપી જવો એવો ખાસ હુકમ પેલા લશ્કરી અમલદાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. દરેક જુવાન્યાઓની ટાકટરી તપાસ પછી તેઓને ત્રણ વરસની ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ લેવી પડ્યો. બ્રિટીશ કોનસ્યુલેટની બાજુમાંજ આવેલાં ખુસ્કાં યોગાનમાં ઇરાની લશ્કરી થાણું છે. જ્યાં દરરોજ સવાર સાંજ ટ્રીપ થાય છે, અને સખ્ત રીતે લશ્કરી ટોસીપટ્ટીન જાળવવાની બાબતમાં અમલદારો ઘણા ચોક્કસ રહે છે.

સીસ્તાનનું પાયતખ્ત નસીરાખાદ.

સીસ્તાન દેશની વસ્તી એટલી ઓછા છે કે ખરી રીતે તો તેના પાયતખ્ત સિવાય બીજું કોઇખી શહેર જેવું નથી, તેથી આ સીસ્તાન દેશના પાયતખ્તને લગતી થોડી વીગતો હું નોંચે આપું છું.

નસીરાખાદ શહેરનું સવારનું પહોર ઘણુંજ આનંદી માણસ પડે છે. જાણે કે આપણે હિંદુસ્તાનના એકાદ ફળદ્રુપ ગામડામાં રહ્યા હોય તેવું લાગે છે. હોશખામના વખતથીજ મરઘાઓનો પોકાર સાંભળવામાં આવે છે, અને આખો વખત જુલજુલો ઝાડો ઉપર બેસી નામદાર શાહાનશાહ રેઝાશાહ પહલવીના ઝમાનામાં થયેલા આવકારદાયક ફેરફારને પોતાના ખુશ હલકથી વગાવી લે છે. હું નહિ ધારતો કે ઇરાનના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં મરઘાઓને આખો વખત વાસના સાંભળવામાં આવતા હોય.

બીજું અહિં મારા બેવામાં આવ્યું કે ઘણાએક ઘરોમાં દુતરા પાળેલા

હોય છે. ધરાન દેશમાં કુતરાઓ ઝાઝા જોવામાં આવતા નથી, કારણકે ધરાની મુસલમીનો કુતરાને નજીસ ગણી મારે છે. તેઓ ઘેરમાં ખીલાડોને પાળે છે; જ્યારે સીસ્તાનમાં તો દરેક ગામેમાં પાળેલા કુતરાઓ મારા જોવામાં આવ્યા, જેઓ ભરાવદાર બાળવાલા ખુબસુરત અને ઉંચી જાતના છે. જે કોઈ પારકો મરદ ઘેરના ચોકમાં દાખલ થાય છે કે, તેઓ તરતજ મોટે અવાજે હસ્તા એકદમ તેનાં આંગ ઉપર ધસી આવે છે. એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સીસ્તાનમાં ચોરોનો જખરો ત્રાસ હોવો જોઈએ, અને તેનું કારણ એ કે લોકો મુખ્ય ભાગે ગરીબાઈમાં સમડે છે. શહેરમાં એક રાત્રે મેં પોકાર સાંભળ્યો કે ‘હરકસ ફલાન ચીઝરા હીદહ આમીન કુનહ કે દહન શીરીનીચે તોરા મીકેનમ,’ એટલે કે કોઈને મારી ગુમ થયત્રી ચીજ મત્રી હોય તો મને જણાવે કે જોથી હું તેનું મોઢું મીઠાઈથી મીઠું કરું. મને કહેવામાં આવ્યું કે અહિં એવો રેવાજ તો છે, પણ લોકો એવા મવાલી કે મલેસો માલ કોણુ આપે !

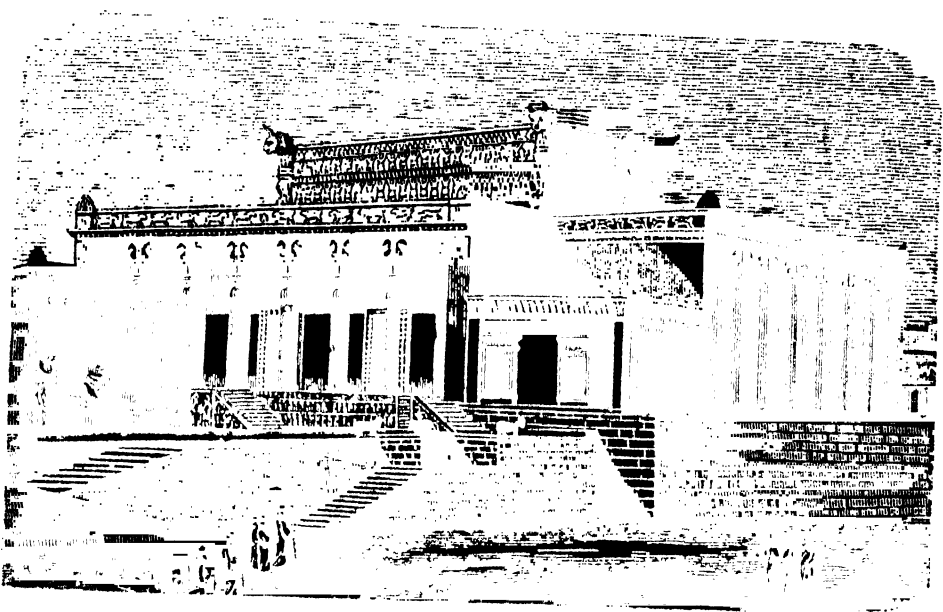
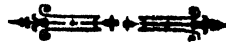
ઇ. સ. ૧૭૮૨-૧૭૮૬ માં નાસીરખાન કેયાની નામના સીસ્તાનના કેયાની મત્રીકે હાલનું રાજ્યધાની શહેર બાંધ્યું હતું, અને તેને તેના નામ ઉપરથી નસીરાબાદ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યારથી તે હાલ વેર આ શહેર આગલા રાજ્યધાની શહેરોની માફક હેલમંદ નહીંનાં પાણીનાં રોહથી નુકસાન થવાને બદલે સડીસલામત ઉભેલું છે. હાલનાં શહેરની બહાર મોટા મોટા નવા રસ્તાઓ જોવાકે જ્યાંબાને પહલવી, શાહુપૂરી, બેહરામી, બાણુત્રી વગેરે બાંધી, અરધાએક ચોરસ માઇલનાં વિસ્તારમાં નવુંજ શહેર બાંધેલું છે, જે ચેહારબાગ નામના મોટા વિસ્તારવાલા બાગને જઈ મલે છે. આ રસ્તાઓ ઉપર રાત્રે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ બળે છે, જે દેખાડે છે કે ધરાનમાં બધે સૂધારો વધારો શરૂ થયો છે. આ નવા શહેરમાં મોટા બગીચા સાથની સરકારી ઇમારતો પણ જોવામાં આવે છે. એક મોટા કુશાહે બાગમાં ખ્રીટીશ કોનસ્યુલેટ આવેલું છે, તથા તેની બાજુમાં આવેલી મીશનરી એસપિટલમાં મેજર રૂસ્તમ ખરેગાટ એકવાર ડાકટર તરીકે કામ કરતા હતા. આ બાગમાં મેં મોટા મોટા ખજૂરનાં ઝાડો જોયાં. ધરાક સિવાય ધરાનમાં ખજૂરીનાં ઝાડો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. એજ તરફ ઇમ્પીરીયલ બેંક ઓફ પર્શ્યાની શાખા આવેલી છે. કાશ્ગર નામના એક મોટા ચોક આગલ રશીયન

કોનસ્યુલેટ આવેલું છે. મોટા રસ્તા ઉપર એક તરફ વહોરા માલેકીની મોટા વિસ્તારવાલી જમીન સાથેના બંગલો આવેલો છે, જ્યારે તેની બીજી બાજુ કુદ્દબકીબીલાઓ સાથેનું સુખી શીખ કોલોની વસાવટું છે. આ રીતે શીખો પૂર્વ ધરાનમાં ગૂંપચૂંપ બધે કોલોની વસાવી સુખી જીંદગી ગુજારે છે. આજ કેટલોક વખત થયો ધરાની સરકાર તરફથી છોકરા છોકરીઓની પ્રાઇમરી સ્કૂલ ખોલવામાં આવી છે, જ્યાં હાલમાં ૧૫૦ છોકરાઓ તથા ૬૭ છોકરીઓ કેળવણી લે છે, જેઓ પાસેથી કાંઈ પણ ફી લેવામાં આવતી નથી. અહિંની મ્યુનીસીપાલ્ટી શહેરમાં આવતાં પાણી ઉપર કાબૂ રાખી બાગબગીચામાં તેની વેહેંચણી કરે છે, તથા રસ્તા ઉપર પાણી સીંચે છે. મ્યુનીસીપલ ડાક્ટર હુમામનાં પાણીની તપાસ રાખે છે અને લોકોની સુખાકારી ઉપર ધ્યાન આપે છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ આંખની બીમારીથી પીડાય છે, જ્યારે બીજાઓ ચામડીના ફાહવાત અને ગરમીના રોગથી પીડાય છે. હાલમાં લોકોને સાંજને છેડે બેસવા સારું એક બાગ બનાવવામાં આવે છે. વેપારીઓ તથા ઓધેદારો ઘણુંખડું સાંજને છેડે પશ્ચિમ દિશા તરફ આવેલા મોટા રસ્તા ઉપર ફરહર કરે છે.

સીસ્તાનમાં ઉઠાવવો બેઠવો પારસી સહુાસ.

સીસ્તાન હેશનો બહોળો વિસ્તાર અને ત્યાંની હાલની દુકંજ વસ્તી તેમજ એ હેશનાં સાધનોનો ખ્યાલ કરતાં મારા મનમાં એક વિચાર રમ્યા કરે છે. વારંવાર ધરાન હેશમાં પારસી કોલોની સ્થાપવાની વાત કરવામાં આવે છે. સીસ્તાન બેકે હાલ વેરાન પડેલું છે, ત્યાંની વસ્તી પચરંગી અને વેરવીખેર છે, સૂધરેલી કુન્યાનાં સાધનો ત્યાં ઘણાં જુજ છે, એટલું છતાં, કોઈ ચંચળ પ્રજા તેને ખીલવવાની મેહેનત બે માથે ઉઠાવે તો એ હેશનું સ્વરૂપ બદલી શકે, અને એક આબાદ અને ભારી ઉત્પન્તી આપતા હેશમાં તેને ફેરવી શકે; કેમકે ધરતીમાં રેતાળ અંશ હોવાથી તેને કેળવવાનું કામ કેટલેક અંશે સહેલું છે. ત્યાં પાણી પુષ્કળ હોવાથી આજની સૂધરેલી રીત પ્રમાણે નેહરો મારફતે તેને યોગ્ય રીતે દેવાવવામાં આવે તો જમીનની ફળદ્રુપતા ખીલવવામાં તે પૂરતી મદદ આપે. વગી પવનનો ચાલુ ફોહ જે એ હેશ ઉપરથી પસાર થાય છે, તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરી, મોટાં એરો-ઇલેક્ટ્રીક પ્લાન્ટો ઉભા કરીને ઉદ્યોગોનો તેમજ ઇનસાનનાં

સુખ સંગવડની ચીજોનો પણ ત્યાં વધારો કરી શકાય એમ છે. એ દેશની હવા એવી સુકી અને તંદરેસ્તી ભરેલી છે કે નીતિમાન જીવન ગાળવાથી અને ગુજરાનનાં પૂરતાં સાધનવાલી કોઇખી પ્રજા એ દેશની અસહી પ્રજા જેવી જોરેમંદ થઇ પડે, કે જે પ્રજાનાં જોરની શાહુદતો છેક સામ કેરસાસ્પથી તે સાંધરસ ધી ગ્રેટના ઝમાના સૂધી પૂરતી મળે છે. અલ્પતાં આપણી નાની વસ્તી જોતાં એવો સહાસ માથે ઉઠાવવો એ સંહેલું કામ નથી, તોપણ હિંદુસ્તાન અને ઇરાનના જરથોસ્તીઓમાંથી આસરે ૧૦૦૦ માણસોની વસ્તી સાથનું સંસ્થાન સીસ્તાનના કોઈ અનુકૂળ ભાગમાં સ્થાપવામાં આવે તો તેનું શુભજ પરીણામ આવી શકે.

પ્રકરણ ૨ જી.

સીસ્તાન દેશની મારી મુસાફરી.

મિત્ર વાંચક! મુંબાઈથી થોડેક છેટે એકાંતમાં લીલાતરી ભરેલાં ખેતરોની વચ્ચે એક સહી ઉપર ખંધાયેલી કાઢવ પથ્થર સાથની ચાર દિવાલવાળી ઝુંપડી, કે જે માત્ર મારાં નેકનામ માર્તાપિતાની આસાયશ દેવાની જગ્યા હતી, ત્યાં જ્યારે રાત્રે કુરસદને વખતે મારા માતાજી આગલ ઝાણુલી પહેલવાનો જેવા કે ફેરસાસ્પ, રૂસ્તમ, ખરજે, ફરામર્જ, જેહાંગીરનાં જાહોજલાલીનાં જ્યાન જલકાવનારાં નામાઓ, તથા શાએરોના શાએર પાકઝાદ ફિરદોસી તૂસીએ લખેલી શાહનામાની તવારીખી કેતાબ વાંચતો હતો, કે જે સાંભળવાને તેવજુને ભારે શોખ હતો, ત્યારે મારા મનનાં ચટપટ થતી કે, ક્યારે હું તે નામચીન રજ્જ શાહાના સાહેબ જેહાનના પહેલવાન રૂસ્તમના મુલક ઝાણુલેસ્તાન યા સીસ્તાનની મુલાકાત લેવું! ફિરદોસી પોતાના શાહનામામાં રૂસ્તમની તારીફ લખતાં જણાવે છે કે

કે રૂસ્તમ ચલી જુદ દર સીસ્તાન-
મનશ આવરીદમ દર ઇન દાસ્તાન
જેહાન આફરીન તા જેહાન આફરીદ-
સવારી ચુ રૂસ્તમ નયામદ પદીદ
ખર્જીતી કસી મર્દ અર્જીન સાન નદીદ-
ન અઝ નામદારાને પીરીન શનીદ.

યાને, રૂસ્તમ સીસ્તાનમાં એક મહાન પહેલવાન ગણાતો હતો, તેને મેં મારા શાહનામાથી આખી દુન્યામાં આશકારા કીધા. જ્યારથી પરવરદેગારે દુન્યા પેદા કીધી છે, ત્યારથી તે આજવેર રૂસ્તમ જેવો સવાર તેમાં પેદા થયો નથી. દુન્યામાં કોઈએ પણ એના જેવો મર્દાને મર્દા જોયો નથી, યાતો અગાઉ થઈ ગયેલા નામદારોને મ્હોથી પણ સાંભળ્યો નથી.

મુંબાઈથી કવેરા.

‘હેમતે મર્દા-મદદે ખોદા’ ના જ્યાલ ઉપર એસ્તવાર રહી હું એકલો સોમવાર તારીખ ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ ની રાત્રે ગુજરાત

મેલમાં ઉપડેલા તે બ્રેસપતવારે સવારે કવેડા આવી પૂગ્યો. કવેડામાં આ મારી ત્રીજી વારની આમદ હતી. કાઠીયાવાડ તરફ ત્રેનને રસ્તે ગંજવર તીડાનાં ટાળાં જોવામાં આવ્યાં. ગરીબ ખીચારા ખેડૂતો!

કવેડા હરિયાની સપાટીથી ૫૫૦૦ ફીટ ઉંચે આવેલું છે, અને હું ગયો તે વખતે પાનખર રૂઠુ શરૂ થયેલી હોવાથી ઝાઝી ગરમી ચા કંડી માલૂમ પડતી ન હતી. ખાનખડાદુર ખરબેરજી હી. પટેલનું સેનેટારીયમ પણ કામકાજને વાસ્તે આવેલા ઉતાડિઓથી ભરચક હતું, અને ખરેખર તે એક આશીર્વાદ સમાન છે. સેનેટારીયમવાલા ખેરાદર શહેરવારે રૂસ્તમ ધરાની આવતા જતા મુસાફરોને દરેક રીતનો સંતોષ આપે એવા લાયકીવાલા છે. ખાનખડાદુર અરહેશીર હી. મારકરની રુકલ કવેડાના જરથોશ્તી છોકરા છોકરીઓનું કેળવણીનું સાધન છે, તથા તેની સાથનો મારકર હાલ અવારનવાર મેલાવડા, લાપણુ વગેરે કામમાં વાપરવામાં આવે છે. જાની અગીઆરીનું મકાન ખીસમાર હાલતમાં હોવાથી અહિંના જરથોશ્તીઓએ ખાનખડાદુરે પટેલ તથા મારકરના આગેવાન ફાળા સાથે પોતપોતામાં રૂપ્યા પંદરેક હજાર એકઠા કરી એક ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું છે, જે ખરેખર ત્યાંના પારસીઓની મગરૂરી છે. આ અગીઆરીના દરતુર રૂસ્તમજી નવરોજી માકુજીના એક કાબેલ માણસ છે, અને તેઓ પ્રસંગને અનુસરતી વાંચેજો આપી પોતાની ફરજો પૂર ટેક સાથે અદા કરે છે. પારસી કલબ સાંજને છેડે થાકેલા જીવોને રાહત આપે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આવતા જતા જરથોશ્તીઓને અહિંના લોકો સાથે ઓળખાણ પીછાણ કરાવવામાં ઘણોજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઘર અંદરની રમત સાથે ટેનીસ પણ રમાય છે. ઇચ્છું છું કે કલબ સાથે એક નાની જેવી લાયબ્રેરી પણ હોતે કે જ્યાં ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી છાપાઓ વાંચવામાં આવતે. શહેરની બહાર આરામગાહ આવેલી છે, જે જગ્યાને ઘણી સરસ હાલતમાં જોઈ મને પોતાને પણ બહુજ ખુશાળી પેદા થઈ હતી. આ સઘળી પારસી સંસ્થાનો કારોબાર અંજીમનના ઓનરરી સેક્રેટરીઓ ખાનસાહેબ અરહેશીર રાનજી મેહતા તથા મીં પ્રીરોજ નોશીરવાન પતલુ નામના એક ચાલાક મેહેનતુ જવાન્યા કરે છે, જે માટે તેઓ બન્નેને ખરેખર અન્યવાદ ઘટે છે. મારકર હાલમાં જરથોશ્તી છોકરીઓને સાડા એક વર્ગ

કલાસ ઉંઘાડવામાં આવ્યો છે, જ્યાં માનવંત બેઠેનો હીનામાય નરીમાન વાચ્છા, શીરીનખાઇ શ્યાવક્ષશાહ સેગુરાની તથા મેહરખાનુ કચકેખાહ મારકરના હાથ હેથળ તેઓ વેતરવા, સીવવા, ભરવા, ગુંથવા વગેરેની તાલીમ લે છે. આ ખાતામાંના વેચાણને દિવસે મૂલાકાત લેતાં જણાવવાને મગરૂરી ઉપજે છે કે, આપણી બેઠેનપણીઓએ લગભગ રૂપ્યા ૨૫૦ નો માલ ખરીદી આવા એક ઉપયોગી ખાતાંને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ખાનખહાદુર કચકેખાહ પાલનજી કચકેખાહ અહિંની કોર્ટના જડજ છે, જેવણ ફારસી પશ્તુ જખાનો ઉપર સારો કાબૂ ધરાવે છે, તથા તમામ બલુચીસ્તાનના મુલકથી માહિતગાર છે. કવેટાની જરથોસ્તી વસ્તી લગભગ ૧૫૦ ની થવા જાય છે, જેમાંની અરબી સંખ્યા ધરાનીઓની છે, જેઓ ખાગબગીચામાં તથા ધંધાધાપામાં રોકાઇ આબરૂથી રહે છે. સેનેટોરીયમ, અગીઆરી, સ્કૂલ, ક્લબ, વગેરે એકજ મોટા કમ્પાઉન્ડમાં આવેલું છે, જ્યાં ખીજાં પાંચ છ રહેવાનાં મકાનો પણ બંધાયેલાં હોવાથી એક નાનું જેવું પારસી કોલોની બન્યું છે. આ સઘળું જુઝોર્ગ ખાનખહાદુરે પટેલ તથા મારકરના કોમહીતાર્થીપિણા તથા ખંતને આભારી છે.

કવેટાથી દોઝદાખ.

કવેટાથી અહમદવાલ સ્ટેશન સૂધી હરરોજ ત્રેનો આવજાવ કરે છે. મીરજવા સ્ટેશન સૂધી બ્રિટીશ બલુચીસ્તાનની હદ લંખાયલી છે, અને ત્યારપછી ધરાની સલ્તનત શરૂ થાય છે. કવેટાથી સોમ તથા શુક્રવારના દિવસોએ ઉપડતી ત્રેનો માત્ર દોઝદાખ વેર દોડે છે. આ ત્રેનમાં ઇન્ટર કલાસ પણ જોડવામાં આવે છે જેનું કવેટાથી દોઝદાખ વેરનું લાડું ૧૬ રૂપ્યા-૩ આના થાય છે, અને આખે રસ્તે ત્રેનમાં ઉતારીને સારૂ ખાસ ખરફ સોડાની ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. કવેટાથી સોમવાર તારીખ ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરની સવારે ૭-૩૫ ની ગાડીમાં ઉપડી એક કલાક રહીને સ્પીઅન્ડ જંકશન આગલ હું આવી પહોંચ્યો. અહિંયા આપણી પાસપોર્ટ જોવામાં આવે છે. કવેટાથી ૧૧૨ માઇલ કાપી સાંજે ચાર વાગે અહમદવાલ અને રાત્રે ૧૦ વાગે દાલખન્દી નામના મોટા સ્ટેશન ઉપર ત્રેન આવી પૂગી. દાલખન્દીનું પાણી પીવા લાયક છે, તથા સ્ટેશન ઉપર ગોશ્ત, રોટી વગેરે ખાવાનું પણ મલે છે. અહિંથી ઉપડેલા ખીજે દિવસે ૧૧ વાગે મીરજવાના સ્ટેશન ઉપર આવ્યા કે તરતજ

મારી પાસપોર્ટ લઈ લેવામાં આવી. આ પાસપોર્ટ આપણને હોઝદાખનાં કસતમ હાઉસમાં જઈ પાછી માંગવી પડે છે. મીરજાવાનું પાણી ખડુજ વખણાય છે. અહિંથી ધરાની સરકારનો મુલક શરૂ થાય છે તેથી ત્યાં સ્ટેશનની સામેજ ધરાની લશ્કરી થાણું તથા કસતમ હાઉસ નજરે પડે છે. એમ કરતાં સાંજે ૪-૧૦ વાગે હોઝદાખના સ્ટેશન ઉપર જેવી ત્રેન આવી પૂગી કે ઉતાડ્યોને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઘેરી લઈ, ધરાની કસતમ-ખાતાનાં માણસોએ તેઓનો માલ તપાસ્યો. મારા સામાન તરીકે ૨૨x૧૨x૮ ઇંચની સ્ટીલની પેટી, હેન્ડ બેગ તથા નાનું બીજાણું સિવાય બીજું કંઈ હલું નહિ. જેવી મેં પેટી ઉઘાડી કે મને પૂછવામાં આવ્યું કે કાંઈ સીગાર બીગાર છે કે? મેં કહ્યું કે અમે જરથોશ્તીઓ સીગાર પીતા નથી એટલે ખરાયે સામાને મન તમામ શુદ્ધ. હિન્દુસ્તાનમાં તે વખતે કોલેરા ફાટી નીકલેલો હોવાથી ધરાની સરકારના હુકમ પ્રમાણે મેં મુંબાઈમાંજ મારા મિત્ર ડૉક્ટર ફરામરોઝ દીં બાના પાસેથી કોલેરાની રસી મૂકાવી સરટીપ્રીકેટ લઈ લીધી હતી, કે જેની ઉપર અહિંના ધરાની કોનસલે મહેરબાનીની રાહ બે ત્રણ બેલો લખી આપેલા હતા, જે દેખડાવતાંજ મને પૂરતા માનસહિત સ્ટેશનના ઠરવાળા બાહરે જવા દીધો. અહિંયા મેં મારા મિત્ર જમશેદ માદન કે જેવણ મુંબાઈની બોમ્બે સાઇકલ એન્ડ મોટર કું. ના હોઝદાખની શાખાના મેનેજર છે તેવણને ત્યાં ઉતારો લીધો. ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં જ્યારે હું પહેલવહેલો હોઝદાખ ગયો, ત્યારે શહેરમાં જવા સાડ એકજ હારમાં ચાર ઘોડા બેડેલી ગાડીમાં બેસવું પડતું હતું. ઘોડા જખરદસ્ત હતા અને ખાડાવાલા ટેકરા ઉપરથી જ્યારે ગાડી હોડે ત્યારે વિચાર આવે કે, જે વખતે એકાદ પછડું ભાંગી જાય તો કમબખ્તીનાજ પારાવાર થાય! નહિ મલે કોઈ ભીમ કે નહિ મલે કોઈ ડૉક્ટર! પણ ઇ. સ. ૧૯૨૪ નું ધરાન તે હાલનું ધરાન નથી. જેવી બેઠાએ તેવી મોટરકારો તથા માલને સાડું લોરીસો સ્ટેશન ઉપર હાલમાં ઉભેલી બેવામાં આવે છે. આ સઘળું નામદાર રેઝાશાહ પહેલવીનાં અદલ રાજ્યના મતાપ છે.

હોઝદાખ.

હોઝદાખ હરિયાની સપાટીથી ૪૫૩૧ ફીટ ઉંચું હોવાથી હવા સારી છે, પણ પાણી ઠીક નથી. નજદીકમાં નાના નાના ડુંગરોની વચ્ચે આ

શહેર વસાયલું હોવાથી દેખાવ રળીયામણો લાગે છે. દોઝઢાળ રેલવેનું છેલ્લું સ્ટેશન હોવાથી દિવસે દિવસે તેનો વેપાર ધંધો વધતો જાય છે. જ્યારે હું ૧૯૨૪ ના એપ્રિલ મહિનામાં પહેલવહેલો અહિંયા આવ્યો, ત્યારે ત્યાં માત્ર થોડાએક મકાનો હતાં તથા વસ્તી પણ જુજ હતી. આજતો તે હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વ ધરાન એટલે સીસ્તાન, ખીરજંઢ તથા મશહ સાથના વેપારનું મધ્ય ખીંદુ ગણાય છે, તેથી વસ્તીમાં પણ વધારો થઇ આજે તે લગભગ ૨૭૦૦ માણસોની અંકાય છે. મોટા મોટા પંડોળા રસ્તાઓ જેવા કે ખ્યાખાને પહલવી, શાહપૂરી, બેહરામી, જાલુત્રી ઉપર ધરાની વેપારીઓનાં મોટાં ગોડાઉન સાથનાં મકાનો આવેલાં છે, અને અહિંયાથી તેઓ ફેરમાન તથા મશહમાં ખનતા ગાત્રીયા, પસતાં, ગુંદર, કેસર વગેરે ચીજો રેલવે મારફતે હિંદુસ્તાન મોકલે છે, અને એ પ્રમાણુ તેઓ સારી કમાણી કરતા હીસે છે. લગભગ ૧૫૦ શીખો આવી વસેલા છે કે જેઓનું મંદીર પણ છે. આ શીખો ખજારમાં મોટરનો પરચૂતન સામાન, પેત્રોલ, કપડાં, વેલાતી દારૂ, તરકારો તથા ગાંધીની દુકાનો વગેરે કાઢી બેઠેલા છે, ના એટલુંજ નહિ, પણ સીસ્તાન તથા મશહ વેર પોતાની લોરીસોમાં વેપારીઓનો માલ ભરી લાવ લઇજાવ કરે છે. એ પ્રમાણુ દોઝઢાળમાં શીખો તથા થોડા એક સિંધી વેપારીઓ પણ ખુબ મચી ગયલા હાંસે છે. અહિંયા સોડા બે આને તથા લેમન દસ દોઢયે વેચાય છે, અને એજ પ્રમાણુ તરકારો તથા ખીજ ખાવાની ચીજોના ભાવ સમજવા. કાં નહિ ચાલાક જરથોશ્તી જુવાન્યાઓ અહિંયા આવી ધંધો વેપાર કરે? જો કોઇ જરથોશ્તી, ધરાનીના હોટેલની માફક એકાઠ દુકાન કાઢી બેસે, અને સાથે પરચૂરણ માલ પણ વેચે, તો તે ફાવી જયા વગર રહે નહિ. અહિંયા ત્રણ ધરાની જરથોશ્તીઓની ખજારમાં દુકાન છે, જ્યારે બે જણાઓ સારે પગારે ચાકરીએ રહેલા છે, અને એક ખાગખાની કરે છે. અહિંનું ગ્રાન્ડ હોટેલ ઠીક ચાલતું હતું, પણ કમનસીબે હું જ્યારે અહિંયા આવ્યો ત્યારે તે ખંધ કરવામાં આવ્યું હતું. શહેરમાં એક મ્યુનીસીપાલિટી છે જે દરરોજ રસ્તાઓ સાફ રાખે છે તથા પાણી સીપે છે. દરેક ઘરને નંખરો આપેલાં છે અને ઘણાંખરાં નવા ઘરોમાં હવે હોજ જેવું કાંઇ નથી. મ્યુનીસીપલ ઓફીસની સામે એક કુશાંઢ ખાગ ખનાવેલા છે, જેમાં સાંજને છોડે બેસવાને સારું ખાંકો ગોઠવેલા છે, અને પડોશમાંજ એક જાહેર લાઇબ્રેરી આવેત્રી છે. ખાગમાં રાતના

ખાર વાગા સૂધી કીટસન લાઇટ બળતી રહે છે. દોઝદાખ જેવા ખુણે પડેલાં શહેરમાં પણ આવા આવા સૂધારાઓ જોઇ મારા મનમાં અજાયબી ઉપજી. જોકે એમાં અજાયબ થવા જેવું કંઇ નથી, કારણ કે ધરાન રૂઝ-બ-રૂઝ સૂધારા વધારામાં આગલ વધે છે, તે તો મેં મારા ગયા બે વરસના અનુભવ ઉપરથી જોઇ લીધું છે, ના એટલું જ નહિ, પણ હાલમાં પણ હું મારી નજરે જોઉં છું. શહેરમાંજ ધમપીરીયલ બેંક ઓફ પરશ્યાની પ્રાંચ, હાલમાં ધરાની સરકાર તરફથી ઉઘાડેલી નવી બેંક, ધરાની ટેલિગ્રાફ અને પોસ્ટ ઓફીસ આવેલી છે. શહેરને નાકે સ્ટેશન તરફ મીશનરી ઓસપિટલ આવેલી છે, જ્યાં ગરીબ દરદીઓની સુદૃઢ સારવાર કરવામાં આવે છે. સ્ટેશન તરફ પ્રીટીશ કોનસ્યુલેટ, ધરાની કસતમ ખાતું તથા લશ્કરી થાણું જેવામાં આવે છે.

દોઝદાખમાં હું બધે એકલોજ ફરતો હતો, કારણ કે મારો મિત્ર જમશેદ પોતાનાં કામમાં રોકાયેલો રહેતો હતો. સાંજનો વખત બજારમાં જઇ એકાદ શીખ યા ધરાની યા જરથોશ્તીની દુકાન ઉપર બેસી વેપાર વિષે વાતચીતમાં મશગુલ રહેતો હતો. મારા કમનસીબે ગ્રાન્ડ હોટેલ તરતનું બંધ થયું હતું, નહિતો કે મને ખુબ સેવાઇ જતે, એમ મારાં ધરાનનાં બીજાં હોટેલોમાંના અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું. હાખલા તરીકે શીરાઝ જેવાં મોજાં શહેરમાં મારી દરરોજની સાંજે હું હોટેલોમાંજ પસાર કરતો હતો, અને જ્યારે હું તેઓ સાથે હિંદુસ્તાનના એક જરથોશ્તી તરીકે ફારસીમાં વાતચીત કરતો હતો, ત્યારે તેઓ એટલા તો ખુશ થઇ જતા હતા કે, ઘણાખરો મારોખી છૂટકારો તેઓજ સાથે ત્યાંથી ખાધાપીધા પછીજ રાત્રે આંઠ નવ વાગે થતો હતો. તેમાં મુખ્ય કરીને ધરાની સેપાહો સાથે બાજે વખત હું શાહનામાની બેતો ગાઇ તેઓના જીગરમાં બહાદુરીનો આતશ રોશન કરતો, તો બાજે વખત તેઓ પણ હાફ્ઝ, સાદી, ઓમર ખયામ વગેરેની ગઝલો ગાતા, એવા અમો મસ્તીમાં આવી જતા હતા.

બેદેહ સાકીએ નૂશલખ જામે જમ-

કે બેઝદાયદ આન મય ઝ દેલ ઝન્દે ધમ.

ઓ મીઠા હોઠવાલા સાકી! શરાબથી લરેલી જમશેદી જામ આપ, કે જથી હું તે નોશ કરી મારા હીલમાંનો ગમનો કાટ દૂર કરું.

મય ખોરહને મન ન અઝ ખરાયે તરખ અસ્ત-
 નય ખહરે ફેસાહ વ તકે દીનો અદખ અસ્ત
 ખાહમ કે ખ ખીખુદી ખર આરમ નફ્સી-
 મય ખોરહનો મસ્ત છુદનમ ઝીન સખખ અસ્ત.

હું જે હાફ પીવું છું તે કાંઈ મોજમજાહને ખાતર કે પ્રીસાહને
 ખાતર નથી પીતો, તેમજ દીન અને અદખ છોડી દેવા ખાતર નથી
 પીતો. હાફ પીને મસ્ત થવાની મારી મતલબ માત્ર એજ છે કે, તેથી હું
 થોડો વખત મારા મનને આ દુન્યવી વિચારોથી દૂર રાખી શાંતિમાં
 તે સોહેખના ખ્યાલમાં મશગુલ રહું.

મય મીખોરમો મુખાલેફાન અઝ ચપોરાસ્ત-
 ગુચન્દ મખોર ખાહેહ કે દીનરા અઅહાસ્ત
 ચુન મીદાનેસ્તમ કે મય ઓદુયે દીન અસ્ત-
 ખઅલ્લા બેખોરમ ખુને ઓદુ રા રવાસ્ત.

હું જ્યારે હાફ પીવું છું ત્યારે સઘળે ઠેકાણે મારા દુશ્મનો મને કહે
 છે કે તું હાફ પીવાનો છોડી દે, કારણ કે હાફ દીનનો દુશ્મન છે. જ્યારે
 મેં જાણ્યું કે હાફ દીનનો દુશ્મન છે ત્યારે તો તે દુશ્મનહું લોહી
 પીવું હલાલ છેજ.

સીસ્તાન ઉપડવાની તૈયારીની ખટપટ.

હોઝઢાખમાં આવ્યા પછી કોઈખી રીતે જમ અને તેમ ઝડપથી
 સીસ્તાન ઉપડી જવાની હું તૈયારી કરતો હતો, તેથી તે તરફ માલ
 લઈ જતી લોરીસની હું શોધમાં હતો. આ તરફ માત્ર એકુબે જાની
 ખસો પૂરતા મુસાફરો મલ્યા પછીજ દોડે છે; જ્યારે એકાદ બે જણને
 જવું હોય છે ત્યારે ઘણું ખર્ચ તો માલથી ભરેલી લોરીસમાંજ
 શોફરની બેઠકની ખાલુમાં બેસી જવું પડે છે. લાડુંખી કાંઈ ચોક્કસ
 નહિ, કારણ કે તેઓ માણસ જોઈ હમાવે છે. મુંખાઈવાલા એક
 ધરાની વેપારી મિત્રે હોઝઢાખમાં રહેતા એક વેપારી ઉપર મને ઠરેક
 રીતની સગવડ આપવાને લખ્યું હતું, તેવણને હું મલ્યો, અને સીસ્તાન
 તરફ જવાની ગોઠવણ કરવાને તેમને અરજ કીધી. તેવણ તરફથી
 ખખર મલી કે, આજે સાંજે માલની એક લોરીસ જવાની છે વાસ્તે
 મારે તૈયાર રહેવું. હું પોતે તો ખડુજ થાકેલો હોવાથી ધન્ય હતો કે તે

સાંજે ન જાય તો ખડુજ સાફ, અને અન્યુંખી તેમજ. ગોઠવણ એવી હતી કે જો દોરીસ ન જાય તો રાત્રે પેલા વેપારીને ત્યાં જમવા જવું. રાત્રે જ્યારે હું જમવા ગયો ત્યારે કહેવામાં આવ્યું કે દોરીસ આવતી કાલે કોઈખી વખતે ઉપડી જશે માટે તૈયાર રહેવું. મને તો એ ખાખમાં ધરાનનો અનુભવ મલી ચૂક્યો હતો. એટલે જ્યારે મોટરમાં બેઠા એટલે ઉપડ્યા સમજવા. ખીજે દિવસખી આખો એમજ ગયો, પણ શનીવાર તારીખ પ મીએ સવારે પોતાના માણસ પાસે તેવણે ખખર મોકલાવી કે મેહસુલખાતાનો વડો હમણાજ સીસ્તાન ઉપડી જાય છે, માટે તરતજ તેવણની ઓર્ડીસ આગલ સામાન સાથે જવું.

ધરાનમાંનો મારો મોટર સંબંધી અનુભવ.

પહેલાંતો જે મોટરમાં જવાના હોયએ તે જોઇ તેનું નંબર લખી લેવું. ખનતાં સૂધી જૂની મોટર પસંદ કરવી નહિ, નહિ તો કે રસ્તામાં પડતાં થાલૂ પંકચરસથી એટલા ખધા તો કંટાળી જશે કે ખોદા ચાદ આવશે. ડાડજ જેવી મોટરકારને હું ખાસ પસંદગી આપું, કારણ કે તે પહાડો ઉપર આસાનીથી ચઢી શકશે, નહિ તો કે ચઢાણ ઉપર મોટરને પછવાડેથી હડસેલતાં તમારા છાતીના ખંદ પણ તૂટી જશે. આખી મોટર ચા સીટ પણ ભાડે રાખતી વખતે લખત કરવાની જરૂર છે, નહિ તો કે વાયદો આખી વધારે ભાડું મલતાં કોઈ ખીજને લઈ ઉપડી જશે, અને તમારી મહેનત ફેાકટ જશે. લખત કરતી વખતે આંગ ઉપર જો પૈસા માંગે તો ખનતાં સૂધી ઘણાજ થોડા આપવા, પણ જરૂરજ કાંઈ પણ આખી તેને ખાંધી લેવો. જો આખી મોટર ભાડે રાખી હોય તો સાફ જણાવવું કે તેમાં કલીનર સિવાય ખીજ કોઈ પણ માણસને બેસાડે નહિ, તથા પૂરઠું પેત્રોલ સિવાય ખીજ કોઈ પણ દુખખા ચા સામાન ભરે નહિ. આ પ્રમાણે લખવાનું કારણ એકે તેઓ એક શહેરથી ખીજે શહેર વેપારીઓના પેત્રોલ તથા તેલના દુખખાઓ ભરી લઈ જાય છે, અને નાદાન મુસાફરોને ખનાવી જાય છે કે એ તો રસ્તામાં વાપરવા જોઈશે. કયે વખતે ઉપડવું તે ખરાખર લખાવજો તથા તેના મન ઉપર ઠેસવજો, નહિ તો કે સવારના ખરી ખામદાદે ઉતાવળ કરી ખાંધેલા સામાન સાથે ખપોર ચા સાંજ વેર ખોટી રહેવું પડે તો નવાઈ નહિ, કારણ કે ધરાનમાં વખતની કીમ્મતજ નથી. એટલીજ હુશિયારી પછળાડેની આખી સીટ રોકતી વખતે રાખવાની છે. જો મુસાફર એકલો હોય તો તેને

પહેલેથીજ આગલી સીટ રોકવી ડહાપણુ ભરેલું છે, કારણ કે ત્યાં તે સગવડથી બેસી શકશે, પણ સાંમેથી કુંકતા પવનની તેને સંભાળ લેવી જોઈશે. ધરાનમાં મુસાફરોનો સામાન પહેલાં મોટોરના ફૂટબોર્ડ ઉપર બાંધી, પછી જે બાકી રહે તે ગમેતેમ પછવાડેની સીટના પગ મૂકવાની જગ્યા ઉપર છેક ઉપર વેર ચાતો ખુદ બેઠક ઉપર ગોઠવી દેવામાં આવે છે. તેથી જો પછવાડેની સીટ ઉપર બેસો તો પહેલેથીજ ખરાખર જગ્યા કરીનેજ બેસજો, નહિ તો કે એક વખતે મોટરે ચાલૂ મૂક્યું કે પછી ખલાસ.

દાઝદાબથી ઉપડ્યું.

પેલા મારા બોળખીતા ધરાની વેપારીના માણસને મારો સામાન સોંપી હું ઉઠત તથા ખુશાળીથી તૈયાર થવા લાગ્યો. મેહેસુલખાતની ઓફીસ આગલ જઈને જોઉં છું તો એક તદ્દનજ નવી ચાર સીટવાલી મોટોરકાર ત્યાં તૈયાર હતી, જ્યાં કેટલાએકો પેલા અમલદારને ‘બોદા હાફેઝ’ કરવા ઉભેલા હતા. અંદર નજર કરતાં માલૂમ પડ્યું કે મારું બીજાણું છોડી નાંખી બીજાઓના સામાન સાથે જ્યાં ત્યાં પાછળી બેઠક તરફ ગોઠવી દીધું હતું. મારું થયું કે મેં હંમેશની માફક આ વખતે હોલડોલમાં પહેરવાનાં કપડાં મૂક્યાં ન હતાં. જગ્યા વિષે પૂછપરછ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે મારી અને એક બીજા મુસાફરની જગ્યા પછવાડે હતી, જ્યારે આગલી બેઠક ઉપર અમલદાર બેસવાના હતા. આપણે તો પહેલેથીજ પગ મૂકવાની જગ્યા તો રહી પણ બેઠક ખરાખર કરી ગોઠવાઈ ગયા. મારી પછી પેલો બીજો ધરાની મુસાફર આવ્યો. બીચારાએ જેમ તેમ પોતાની જગ્યા કરી લીધી. હવે ઓફીસમાંથી પેલા જવાન અમલદાર બહાર પડ્યા કે બીજાઓ સાથે મંત્રી ભેટી બેઠક લીધી અને મોટરે ચાલવા માંડ્યું. અમારી મોટરે હવે હુંગરોની હારમાં દોડવા માંડ્યું, અને શોફર અલી અકબરને પહાડી વળણો ઉપર ઘણીજ ચાલાકીથી હાંકતો તથા સાથે સાથે ભુંગણુ મારતો જોઈ મને મુંબાઈના મગજમાં ગુમાન રાખનારા શોફરો તથા ચીખાવલા પારસી જવાન્યાઓ યાદ આવ્યા. અલી અકબર પોતાની ઐરીને પણ આ નવી મોટોરમાં બેસાડી સીસ્તાન દેશ દેખાડવા લાઈ આવ્યો હતો. મેહેસુલી અમલદાર બેલકણો તથા ખુશમીજણ જવાન્યો હતો, જ્યારે મારી સાથેનો વેલાતી ખૂટ તથા કપડામાં સજ થયેલો મુસાફર કે જે સીસ્તાનનો ગાલીચાનો વેપારી હતો, તે કાંધક રીઝર્વડ તથા ગણત્રીબાજ

જણાયો. હું ધરાનની મોટર મુસાફરીમાં ખૂટને બહાર ધરાની બેડા જેને ગીવા યા મલેકી કહે છે તે વાપરું છું, કે જે અહિંના બેડા માફક સહેલાઈથી કાઢી પહેરી શકાય. મને પલાંથો મારી બેઠેલો બેઠ પેલો અમલદાર હસીને પૂછે છે કે બેસવાનો કાંઈ અડચણ પડે છે કે ? જેના જવાબમાં મેં હસીને ના કહ્યું. એમ કરતાં સવારે ખરાબર સવા આઠ વાગે ઉપડેલા તે પહાડી મુલકમાંથી પસાર થતાં દસ વાગે મલેક સીયાહ નામની પહાડી જગ્યા આગળ આવી લાગ્યા. આ જગ્યાની લગોલગથી અફઘાન સીસ્તાન શરૂ થાય છે. જ્યારે દોઝદાખ તરફ રેલવે લાંબાયલી ન હતી ત્યારે દોઝદાખ એક ખીયાબાન જેવી જગ્યા હતી, અને આ મલેકસીયાહ વસાયલું હતું, જ્યાં ધરાની કસતમ-ખાતું, લશ્કરી થાણું વગેરે હતાં. પણ પછી દોઝદાખ વેર રેલવે લાંબાયાથી સઘળાં ધરાની સરકારીખાતાઓને અહિંથી દોઝદાખ ખસેડવામાં આવ્યાં, અને હાલમાં મલેકસીયાહ ઉજ્જડ જેવું થઈ પડ્યું છે. અહિંયા એક ઝીયારતગાહ છે, જ્યાં નાની નાની વાવડીઓ ટાંગવામાં આવી હતી. અહિંયા અમારી મોટર થોડો વખત થોભી કે અમોખી બહાર પડી વાતચીત કરતા પાણી પી તાજ થઈ પાછા ગોડવાયા. આ જગ્યાનું પાણી પીવાને લાયક છે. અહિંથી અમે ઉપડેલા તે સાડા દસ વાગે દોઝદાખથી બધા મલી ૪૦ માઇલ કાપો હોરમક નામની જાણીતી જગ્યા ઉપર આવી લાગ્યા, કે જ્યાંનું હવાપાણી સાફ હોવાથી તે જગ્યા એક વખતે અંગ્રેજી લશ્કરનું મથક હતું. અહિંયા અમે ખાણું ખાવા બેઠા, કારણ કે આ જગ્યા છોડ્યા પછી અમને માઇલના માઇલો વેરનું ખીયાબાન પસાર કરવનું હતું. આ જગ્યા ઉપર એકમેક સાથ અમારી ઓળખાણ પીછાણ પડી, અને પેલા સીસ્તાની વેપારીએ મને સીસ્તાનમાં પોતાને ઘરે તેના મેહમાન તરીકે આવવાની અરજ કીધી જે મેં ખુશી સાથ સ્વીકારી.

હાલનાં તમામ ધરાનનાં જગરમાં જળતો પુરાણો આતશ.

મિય વાંચનાર! મારા અસલી બહાર નેયાગાનો જેવા કે પહેલવાનો ફેરસાર્પ, સામ, ઝાલ, રસ્તમની ખાંકને ચુંબન કરવાની મારા જીરની મોટી હોંસ હતી; જે કે હું જાણતો હતો કે મારી ઉમેદ ખર લાવવા માટે મને એક અજાણા મુલકમાં બેખમ બેડવો પડશે, કારણ કે ત્યાં કોઈ પણ ધરાની જરથોશ્તી વસ્તો ન હતો. હું ત્યાં ગયો,

ખોદા મારી ઉપર મેહરબાન થયો, અને જાણે કે સીસ્તાનના માસ રાહુખર તરીકે આ માણસને ખાસ હોઝઘાખ મોકલાવ્યો હોય તેમ મને તો લાગ્યું. આ માણસ દરરોજ ત્રણ વખતની નમાઝ પઢનારો હતો. સીસ્તાનમાં એક દિવસે રાત્રે એવણુના ઘરના ચોકમાં ખાનગીમાં કસ્તી કરતાં મને તેના છોકરાએ જોયો કે તરતજ આપને તે ખીનાથી વાકેફ કીધો. આપે તેને તરતજ ચૂપ કીધો. ખીજે દિવસે જ્યારે રાતનો વખત થયો કે, મારા હાસ્તે પોતાનાં ખરચાંઓને ઓરડા બાહર કાઢી મારી તરફથી જરથોશ્તી દીનના રાહુરસમે જાણવાની ખાહેશ દેખાડી, જે મેં ઘણી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી. મેં પણ ત્યાંના લોકોની રાહુરસમ જાણી લીધી. આ પછી અમારી મોત્રાચારીમાં બહુજ વધારો થયો. અમે અવારનવાર આગા પૂરે હાઉદની ગાથાની ચોપડોમાંથી કલામે વાંચી તેની ફિલસુફી ઉપર એક ખીજના વિચારો આપણે કરતા, અને તે જાણીને ખુશી થયો કે મારા અને તેના પયગમ્બર કોઇજ નહિ, અને તે પણ એકજ, તે શત ઝરથુષ્ટ્રેએ સ્પષ્ટમાન હતા.

મારે અત્રે નોંધવું જોઇએ કે, ઇરાનમાં એ આગમ્ય મેં કરેલી મુસાફરીઓમાંની મારી ખીજ મુસાફરી જે મેં તારીખ ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૯૨૫ થી તે તારીખ ૨૭ મી જુન ૧૯૨૭ સુધીના અરસામાં કીધી હતી, તેની મુખ્ય નેમ પણ એજ હતી કે, આપણા અશો ધર્મ તરફની ત્યાંના લોકોની ગાફેલી અને એટલી હું દૂર કરું. એ મારો પ્રયત્ન મુખ્ય કરીને ચઝદના પ્રાંતમાંજ સમાયેલો હતો, કે જ્યાંના જરથોશ્તીઓનાં સલાં માટે હરેક જાતનો ખનતો શ્રમ મેં લીધો હતો, અને તેમ કરતાં મને ઘણીએક સખ્તી ખેંચવી પડી હતી; પણ એ સર્વે છતાં એટલા માટે હું બારી સતોષ લઉં છું કે એ સર્વે સખ્તી મેં મારા પ્યારા જરથોશ્તી ધર્મને ખાતર ખેંચી હતી.

પારસીઓ તરફ ખેંચાતું હાલનાં ઇરાનનું દિલ.

હોરમકમાં ખાણું ખાતાં ખાતાં પેલા અમલદારે ખુલ્લા દિલે જ્ઞાત કરતાં જણાવ્યું કે, 'તમે હિંદુસ્તાનના સાહસીક, શ્રિમંત પારસી વેપારીઓ ! હાલના ઇરાનમાં આટલી બધી ચળવળ ચાલી રહેલી છે, તે છતાં ક્યાંવેર એક વખતના તમારા વતનનો દૂરથી તમાંસો જોયા કરશો ? અમેને તમારી કોમ તરફ પૂરતું માન અને દીલસોજી છે, કારણકે આપણે મૂળમાંતો એકજ લોહીના છીએ. તમે કે જેઓ ચંચળ,

શીખેલા અને સાહસીક છે. તે અમને રોશન છે, અને હિંદુસ્તાનની તમારી કરોડો રૂપ્યાની સખાવત દુન્યામાં આશંકાર છે, કે જેને માટે અમે પણ મગફરી માન્યે છીએ. તો હવે જ્યારે નામદાર રૈઆસાહ પહલવીના રાજ્ય અમલમાં પડેલું ધરાન એક વાર ફરીથી કોઇ પણ પારકા રાજ્યોની મદદ વગર પોતાના પગ ઉપર ઉભું રહેવાની સખતમાં સખત કોશેશ કરે છે ત્યારે તમારા ભેજાં અને પૈસાની અમુને ઘણીજ અગત્ય છે.’

ખરેખર ! આખી ધરાની પ્રજા તો આપણી તરફ મોહખતની નજરથી ટીક્યા કરે છે, એ મારી ત્રણ વખતની ધરાનની મુસાફરીનો ખાત્રીપૂર્વક અનુભવ છે, પણ, અફસોસ ! કે તેઓ તરફનાં આવાં ભારી આકર્ષણની અસર આપણા લોકો ઉપર હજી ખરાબર થતી નથી.

ખીયાખાનમાં મુસાફરી.

આ અરસામાં અમે ત્રણેમાં ખુબ મીત્રાચારી થઈ હતી. શોકરે પેલા અમલદારનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે અહિંયા વખત ખોવો ઠીક નહિ, એટલે અમે ચા પી તરતજ મોટરમાં ચઢી બેઠા. હોરમકનું પાણી હજમીયત હોવાથી તથા હવે અમને મોટું ખીયાખાન પસાર કરવાનું હોવાથી શોકરે દરેકને પાણી ભરી લેવાની અરજ કીધી. મોટરમાં મારી ખાસ વોટર બોટલ સિવાય ખીજી કંઈ પણ ચીજ ન હતી કે તેમાં પાણી ભરી લઈએ. ધરાનની મુસાફરીમાં વોટર બોટલ ખડુજ અગત્યની ચીજ છે, જે દરેક મુસાફરે હંમેશા સાથે રાખવી જોઈએ, કારણ કે કેટલેક ઠેકાણે તો માઇલોના માઇલો વેર પાણીનું નામ નિશાન જણાતું નથી. પીવાનું પાણી પણ ઘણીજ સંભાળથી વાપરવું જોઈએ, અને હંમેશા બાટલી ભરેલીજ રાખવામાં ફાયદો હોય છે. હવે અમારી મોટરે મોટા ખીયાખાન તરફ હેરયું લીધું. તમામ રેતીનું ખીયાખાન અને તેમાં ઉગતા નાના છોડવા કે જેનાં લાકડાં બાળવાનાં કામમાં આવે છે, તે સિવાય ખીજી કંઈ હીસે નહિ. દૂર નજર કરે તો જાણે ભારે ધુમસમાં કંઈ દેખાય નહિ તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. મને ધરાનની મારી પહેલી મુસાફરીમાં દરેક લૂટ નામના ખીયાખાનમાં આવેલી કાલુક તથા શુરગઝ નામની મંજલો ચાહ આવી, કે જ્યાં મોટરોને પછવાડેથી હડસેલતાં હડસેલતાં છાતીના બંધ પણ તૂટી ગયા હતા, તેથી મનમાં ધાસ્તી લાગે કે રખેને તેવુંજ કંઈ બને. અમે ખી આવો દેખાવ જોઈ ચૂપજ બેઠાં હતાં. શોકર અકબરઅલી પોતાની આ

નવી મોટરને ખુબ સંભાળથી વાંકાટીકા ચકરાવા આવી હાંકતો. એમ કરતાં ખપેરે અમે શીલે નામની એક નદી આગલ આવી લાગ્યા. આ કાંઈ ખાસ નદી ન હતી, પણ જાના ઝમાનાની જાણીતી હેલમંદ નામની મોટી નદી જે અફઘાનોસ્તાનના મુલકમાંથી વહેતી આવી હાલના ઉત્તર સીસ્તાનમાં આવેલા હામુન નામના સરોવરમાં ખાલી થાય છે, તે મોટી નદીમાં જ્યારે રેલનાં પાણી ચઢે છે, ત્યારે આ સરોવર પણ ઉભાઈ જઈ વધારાનું પાણી આ નદી મારફતે દક્ષિણે આવેલા ગઉદે ઝીરેહ નામનાં સરોવરમાં જઈ પડે છે. આ નદીનું તળીયું લગભગ ૧૫૦ વાર પહોળું હતું અને તેના આબુખાબુની જગ્યા ખારવાલી જણાતી હતી. હું જે વખતે ગયો ત્યારે તે શીલે ચૂકાયેલી હતી એટલે ઠીક હતું, કેમ કે જે શીલેમાં પાણી ફરી વળે છે તો પેલે પાર જવાને પૂલ યા ખીજી કોઈ પણ પ્રકારની ત્યાં ગોઠવણ ન હોવાને લીધે મોટર આગલ વધી શકતી નથી. શીલે ઓળંગી આગલ વધ્યા કે ગેરહેચાહ નામની જગ્યા તરફ આવી લાગ્યા, કે જે હોરમકથી લગભગ ૩૦ માઇલ દૂર છે.

હવે અમારી મોટર એક એવાં વીશાળ ખુલ્લાં મેદાનમાં દોડવા લાગી કે જ્યાંથી પાણી ફરી વળ્યાં હોય એવું મને જણાયું. અહિંની રેતી સખ્ત હોવાથી મોટર પોતાની પર ઝડપે જતી હતી. આ વખતે પવનખી એટલો તો સખ્ત ફુકતો હતો કે બોલ્યાની વાતજ નહિ. ઇરાનમાં મને મળેલા અનુભવને આધારે આપણે તો પહેલાંથીજ આંખ, કાન અને ગળાંની સંભાળ લઈ રાખેલી હતી. મારી સાથે બેહેલા મેહેસુત્રી અમલદારે જ્યારે પોતાનો એક હાથ કાન ઉપર ધર્યો, ત્યારે મેં તેને કાનમાં ખાસવા રૂ તથા મોટા રેશમી મફલર આપ્યો, કે જેથી તેણે પોતાનાં તમમ માથાનો ખચાવ કીધો. એ પ્રમાણે સવળાઓએ પોતાના માથાં, કાન તથા ગળાં ઉપર મોટાં રેશમી કપડાં વીરાળ્યાં હતાં. ઇરાન દેશની મોટર મુસાફરીમાં જે કાનની સંભાળ ન લઈએ તો બહારા થવાનો ઘણો સંભવ હોય છે, અને તેથી બલેકલાવા જેવી એકાદ ટોપી ઘણી સારી ગરજ સારે છે.

જેહાંપહેલવાન રસ્તમની યાદગારી જાળવતી જગ્યાઓ.

ગેરહેચાહથી લગભગ ૨૦ માઇલ દાખી સાંજની વખતે હોઝદાર નામની જગ્યા આગળ આવી લાગ્યા. અહિંયા એક કિલ્લો છે જે લગભગ ૨૦૦ વાર લાંબો તથા ૧૫૦ વાર પહોળો છે, કે જેની અંદર એક ઇમારત ઠીક હાલતમાં ઉભેલી છે.

આ કીલ્લાનાં ખંડિયેર આગલ આવી લાગતાં મારા સાથીએ મને ઉકમાઇથી જણાવ્યું કે આ કિલ્લો જેહાંપહેલવાન રસ્તમે આંધ્યો હતો, તેથી એને કલે-એ-રસ્તમ કરી કહે છે. મારી ઇરાનની પહેલી મુસાફરીમાં જ્યારે હું ખામ શહેર કે જે ફેરમાન શહેરની આગલ આવેલું છે, તેનો કિલ્લો જોવા ગયો હતો, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે એ કિલ્લાને કલે-એ-અહમન કરી કહે છે, કારણ કે તે અહમન પાદશાહે આંધ્યો હતો. એ સર્વે એ લોકોની ખોટી માન્યતાજ સમજવી. ખરું પૂછોતો ખીયારા ઇરાનીઓને પોતાના દેશની તવારીખનું મુદ્દલો જ્ઞાન નથી.

વહાલા રફીક! દૂર ક્યાં જાય છે. તું પોતે જોકે ખી. એ. યા એમ. એ. થયલો હોય તે છતાં તારા નેયાગાનોના દેશની તવારીખ તું કેટલી જાણુ છે, તે તો મેં જોઈ લીધું છે. વોટરલુ યા પાણીપતની લડાઈ વિષે તું ચપોચપ જવાબ આપશે, તથા મોગલ અને મરાઠા શાહાનશાહત પડી લાંગવાનાં કારણો જણાવશે, પણ ખુદ તારા આપ-દાદાઓએ કમ લડાઈઓમાં દુન્યાના મહાન જીતો મેળવી, અને તેટલું છતાં જખરદસ્ત સાસાની શાહાનશાહત પડી લાંગી, તેનાં શું કારણો હતાં, તેની તુંને કંઈ પણ ખબર છે કે? જ્યારે તું તારા આપદાદાઓનો તવારીખથી અંજાણુ છે, ત્યારે તારામાં જરથાશ્તીપણું તે ક્યાંથી રહે?

કલે-એ-રસ્તમનો દુશ્મનોથી ખચાવ કરવા સારૂ એક પહોળી ખાહી ખોદેલી હોય તેવું કંઈ નજરે પડ્યું, જ્યારે અંદર દાખલ થતાં માલમ પડ્યું કે એક વખત અહિંયા આદમીઓની વસ્તી હોવી જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮ મી સદીની અગાઉ ત્રેખન, ગેર્દેઆહ, રામરૌદ, કુન્દર, હોઝદાર તથા માચી નામનાં શહેરો જે સીસ્તાનના દક્ષિણ દેહ્લામાં આવેલાં છે, તે સઘળો ભાગ રૂદે ખીયાખાન નામની નદી જે જાણીતી હેલમંદ નદીનો એક ફાંટો હતો, તેનાં પાણીનાં આધારે વસાયેલો હતો. પણ પછી ઇ. સ. ૧૮મી સદીની શરૂઆતની આસપાસ હેલમંદ નદીમાં રેલનાં પાણી ચઢી આવ્યાથી, તેનાં પાણી રૂદે ખીયાખાનથી રસ્તો બદલી જૂની પડત પડેલી નેહરો મારફતે ઉત્તર દેહ્લામાં ફરી વળ્યાં, અને એ પ્રમાણે ઉત્તર દેહ્લા જે ઉજ્જડ જેવો હતો તે વસાવા લાગ્યો, અને દક્ષિણ દેહ્લાનો ભાગ ઉજ્જડ બન્યો, જે હજીવેર એમજ પડત પડેલો છે. ઉપર કહેલાં સઘળાં શહેરોનો ભાગ હાલમાં વસાયેલી

ઉત્તર સીસ્તાનની જમીન કરતાં ઉંચો હોવાથી હાલની સીસ્તાન નદી-માંથી કાહાડેલી કેનાલનું પાણી ત્યાં જઇ શકે નહિ. એ કારણસર જ્યાં સૂધી આ જમીનનો ભાગ ધરાની સરકારના હાથમાં છે ત્યાં સૂધી તે ઉજ્જડન રહશે; પણ જો અફઘાન મુલકમાંથી એકાદ કેનાલ મારફતે ત્યાં પાણી લઇ જવામાં આવે તોજ તે ભાગ ફળદ્રુપ થઇ શકે.

હોઝદારથી લગભગ એક માઇલને છેટે માચી નામનું મોટું શહેર હતું, જે હાલમાં ખંડિયેર હાલતમાં જોવામાં આવે છે. આ શહેરનાં નામની ઉત્પત્તિ 'મચ' ઉપરથી થયેલી જણાય છે. 'મચ' એક ખલ્લથી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ખજુરનું ઝાડ થાય છે. કહે છે કે અગાઉ અહિંયા પુષ્કળ ખજુરનાં ઝાડો હતાં.

માચીનાં ખંડિયેરોથી લગભગ એક માઇલ દૂર આવેલાં ખંડિયેરને શહેરે રસ્તમ યા શહેરે ઝરનીગાર કહેવામાં આવે છે, અને ત્યાં સફેદ માટીના ટેકરા ઉપર આપણું એક દખ્ખનું નજરે પડે છે, જેને ત્યાંના લોકો 'આખુરે અસ્પે રસ્તમ' એટલે કે રસ્તમનાં ઘોડાને તખેલો કરી કહે છે, જે વિષે મેં મારા પછવાડનાં લખાણમાં પૂરતી વીગત સાથે ખુલાસો આપ્યો છે.

ઉપલાં જણાવેલાં શહેરોમાં ત્રેખન શહેર એટલા માટે જાણવાજોગ છે કે સીસ્તાનમાંની કંતકથા પ્રમાણે એ શહેરમાં પણ એક નામીસું આતશ-કહેહ હસ્તી ધરાવતું હતું. વળી ખીજુ એ શહેર એ રીતે જાણીતું છે કે સીસ્તાનની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે જેહાંપહેલવાન રસ્તમનો જનમ પણ એ શહેરમાં થયો હતો. એ સંબંધમાં આ ખીના નોંધવાજોગ છે કે ત્રેખનની અતરાફમાંજ કલે-એ-રસ્તમ તથા શહેરે રસ્તમ આવેલાં છે.

પોલીસ થાણાં.

ધરાનમાં કાફલા તથા મુસાફરોનાં રક્ષણને સારૂ રસ્તાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા ઘોડેસ્વાર ફોજનું એક ખાસ ખાતું નીભાવવામાં આવે છે. આ માણસો દરેક રસ્તાઓથી મહિતગાર હોય છે, અને ઘોતાને મુકરર કીધેલી મંજૂલ ઉપર ફરી પાહરો રાખે છે. આવી જાતનાં થાણાંઓ અહિંયા ખીયાખાનમાં પણ મારા જોવામાં આવ્યાં, કે જેઓ ઉપર ધરાની વાવટો ફડકટો હતો. હોઝદારથી સીસ્તાન વેરની મંજૂલમાં દર વીસ યા પચ્ચીસ માઇલના અંતરે આવાં થાણાં જોવામાં આવ્યાં. ખોદા! નામદાર રેઝાશાહ પહેલવીનો અમલ લાંબો વખત કાયમ રહ્યો !

કલે-એ-રુસ્તમ છોડ્યા પછી તરતજ રેતી તથા સફેદ મટોડીના સોપારાની માફક ટાંચ નીકળેલા ટેકરાઓ જગેજગ નજરે પડવા લાગ્યા, તથા મોટરનો રસ્તો પણ નરમ રેતીવાલો હતો. કહુ છે કે આ તરફ પવન એટલો તો મજબૂત કુંકે છે કે, તે નરમ માટીને તેની જગ્યા-માંથી ઉખેડી નાંખી પોતા સાથે દૂર ખેંચી જઈ ટેકરા ખનાવે છે. પછી પાછી પહાડી જગ્યા શરૂ થઈ અને લગભગ ૧૫ માઈલ કાપી દૂરથી લૂટક નામનાં ગામ તરફ અમે આવી લાગ્યાં, જ્યાંથી ખરું પૂછે તો હાલનો વસાયેલો ઉત્તર દેલ્ટા શરૂ થાય છે. લૂટકની ઉત્તરે નજ-હીકમાંજ સેકુહા નામનું ગામ અને તેજ નામનો કિલ્લો આવેલો છે.

કલે-એ-સામ.

સેકુહા ગામની ઉત્તર પશ્ચિમે અહો માઈલના તફાવત ઉપર ખંડાળા વિસ્તાર સાથની કિલ્લેખંદીવાલી જગ્યા આવેલી છે. જેને કલે-એ-સામ કહે છે. હાલમાં એની દિવાલના ખંડિયેરો જે સ્થીતીમાં જણાય છે, તે ઉપરથી કહી શકાયે કે એની અસલ દિવાલો ઘણી જોરેમંદ હોવી જોઈએ.

સીસ્તાનનો આબાદીવાલો ભાગ.

હવે ખેતીવાડી નજરે આવતી ગઈ. એમ કરતાં સાંજે હુસેનાખાદે પ્રીલપ્રીલી નામનાં ગામ તરફ આવી લાગ્યા. આટલો વખત વેર અમે તદ્દનજ ચૂપ બેસી રહ્યા હતા, કારણ કે મોટર પૂરે ઝડપથી દોડતી હોવાથી ખાબુથી આવતો પવન ખમવાને અમે શકતીવાન ન હતાં. પણ પછી મેંજ જરા ટકોર કરી બધાને હસાવ્યા કે, હુસેનાખાના લોકો મોજા-જના કડક હશે તેથી તેઓને પ્રીલપ્રીલીનો એલકાળ આપ્યો હશે. મર્યાને ફારસીમાં પ્રીલપ્રીલે હોન્દી કરી કહેવામાં આવે છે. ખીજાં ૧૫ માઈલ કાપો દહેલતાખાદ તથા સદકીનાં ગામો છોડ્યાં જ્યારે સૂરજ તરતનો અસ્ત પામતો હતો. હવે જગેજગ ખેતીવાડીને સાડ નેહરો ખાંધેલી હોવાથી અમારી મોટરને નાના નાના પૂલો ઉપરથી હંકારી જવાને ઘણી સંભાળ લેવી પડતી હતી. એમ કરતાં ખુદ મોટરના રસ્તા ઉપર પાણી છોડેલું જોવામાં આવ્યું. કાદવ ચીકણો એટલે મોટર ફસી પડે નહિ, તેથી પાછું સદકી ગામ તરફ હંકારવામાં અમારા શોકરે ડહાપણ ભરેલું વીચાર્યું. મારે અહિંયા જણાવવું જોઈએ કે, ઈરાન દેશમાં ગરીબાઈ ખુબજ હોવાથી ગામનાં લોકો

મુસાફરો સાથે આવી રીતની ખાજી રમે છે, કે જે મોટર ચીટકી બેસે તો તેને બહાર ખેંચી કાઢવાના પૈસા મળે, યા તો બીજો જૂદો રસ્તો દેખાડવા માટે ઇનામ મળે. બાજે વખત તેઓ પછવાડે આવેલી પેત્રોલની ટાંકીની કેપ અથવા તો નટસ કાઢાડી લઇ આપણને બહુજ સતાવે છે, તેથી કોઇ ગામ આગળ જે આપણી ઘેરની મોટર ઉભી રાખી હોય તો, ગામના માણસો જે મોટરને હાથ લગાડવા જતાં હોય તો તેઓને ધમકી આપી દૂરજ રાખવા. સાફ થયું કે મારી સાથે પેલો મહેસુલી અમલદાર હતો, તેણે તરતજ ધરપચ કરી એક માણસને ઇનામ આપવા કહી મોટરમાં બેસાડી રસ્તો દેખાડવા હોકમ કીધો. આ વખતે અંધારું થયું હતું, અને સીસ્તાની પવન કુંકવો શરૂ થયો હતો. હવે અમે ખેતરોમાંથી જેમ તેમ મોટર હંકારી રસ્તા ઉપર આવી લાગ્યા કે પેલા માણસને ઇનામ આપી છોડી દીધો.

સખત તોફાન.

જેમ જેમ રાત વધતી ગઇ તેમ તેમ પવન પણ એટલો તો સખત કુંકતો હતો કે મોટર હંકારવી પણ મુશ્કેલ થઇ પડી. અમારો શોફર તો કોઇબી રીતે તેજ દિવસની રાત્રે સીસ્તાન પૂગી જવા માંગતો હતો. મહા મુસીબતે અમે ચીલીન્ગ, ઝીયારતે હજરતે અબ્બાસ છોડી ફોકલ નામના ગામથી થોડેક દૂર ગયાં કે અધુરામાં પેત્રોલ ખલાસ થયું. શોફર ટાંકીમાં પેત્રોલ નાંખે કે તે પવનથી બહાર ઉડી જાય, અને તેને મદદ કરવાને કોઇ મોટરમાંથી બહાર નીકળવા માંગે નહિ. હવે શોફરબી જરા ઉશ્કેરાઇ બોલ્યો કે મને મદદ નહિ કરશો તો આખી રાત આવા ખીયાબાનમાંજ પસાર કરવી પડશે, એટલે સઘળાએ ઉપર અસર થઇ અને તેઓ બહાર પડ્યા. જેમ તેમ થોડુંએક પેત્રોલ નાંખી આગલ વધ્યા, અને દહેલતાબાદથી લગલગ રૂપ માઇલ દાખી અંતે નુરાબ નામની નહી આગલ આવી પહોંચ્યા. તે પછી એક નાના પોલીસ થાણામાં અમેએ આસરો લીધો, જે વખતે રાતના લગલગ દસ વાગ્યા હતા. અમેએ જેમ તેમ પોતાનો સામાન બહાર કાઢાડ્યો કે રખેને રાત્રે કોઇ તફરમચી કરી જાય. રેતી સાથેનો પવન એટલો તો સખત કુંકે કે બહાર મુદ્દે ઉભું પણ ન રહેવાય; અને અમારી કોટડીની ભીંતને લીધે તેના કુંફારાનો અવાજ ખુલ્લો કાને સમજાય. આવું તોફાન જેમ હું તો છકજ થઇ ગયો, પણ મારો

પેલા સીસ્તાની મિત્ર કહે કે, ઉનાળામાં સીસ્તાન આવો ત્યારેજ તમુને અહિંના રેતી તથા ધૂળ સાથના પવનનો અનુભવ મળે. ખરેખર માસુહી નામનો અરબ તવારીખનવેશ કે જે ઇ. સ. ૧૦ મી સદીની અધવચે થઇ ગયો છે, તેણે સીસ્તાન દેશની મુલાકાત લીધી હતી. તે પોતાની કેતાબમાં લખી જણાવે છે કે ‘સીસ્તાનમાં સદા કાળ જે જોરથી પવન ફુંકે છે તેવો ફુન્યાના કોઇ પણ ભાગમાં ફુંકાતો ન હશે. અધે પવન ચકકીઓ જોરથી ફરતી જોવામાં આવે છે. એ ચકકીઓથી ખેતીને માટે કુવાઓમાંથી પાણી કાઢાડવામાં આવે છે. અખી ફુન્યામાં હવાના જોરનું મકાન તે સીસ્તાન દેશ છે.’ સાફ થયું કે મને આવા તોફાનનો અનુભવ મળ્યો કે જેથી ખીજાઓ આગલ સીસ્તાનના પવનનું યચાન કરવા કામ આવે. હવે અમે ભુખ્યા થયલા હોવાથી સીપાઇઓને ચાહ કરવા તથા જેખી કાંઇ ખાવાનું હોય તે લાવવા ફરમાવ્યું.

અમે જ્યારે હોઝદાખથી નીકળ્યા ત્યારે પેલા અમલદાર તથા સીસ્તાની વેપારીએ રસ્તામાં પેટ પૂરતું સરસ ખાવાનું આંધી લીધેલું હતું, પણ હોરમકમાં ખાણું ખાતી વખતે પેલા શોકરે જણાવ્યું કે, આપણે બે ધરૂએ આફતાખ (સૂર્ય અસ્ત પામતી વખતે) સીસ્તાન પૂગીશું, એટલે તેઓએ ખાકી રહેલું બધું ત્યાંના માણસોને આપી દીધું હતું. તેજ વખતે મેં મારા ઇરાનના અનુભવ ઉપરથી જોઇ લીધું કે આ બેઉ જણાઓ ભૂલ કરે છે, પણ હું અહમને ખાતર ચૂપ રહ્યો.

વાંચનાર! તું જાણ કે જ્યારે હું મુંખાઇથી ઉપડ્યો, ત્યારે અહિંની જાણીતી સ્ટાર બેકરીમાંથી નાના ક્રિસ્ટમસ કેકો તથા કેટલીએક બિસકીટ એક કોઠલીમાં આંધી લઇ ગયો હતો, અને એજ મારો ઇમરજન્સી ફુડ હતો. જ્યારે હું મારી નાની ઉમરે દૂર દરાજ મુસાફરી કરતો હતો, ત્યારે ત્રેનમાં ઘણોજ હલકો રહેતો હતો. તેને આધારે આજથી ઘણાંક વરસની વાત ઉપર એક ચોક્કસ તકનો લાભ લઇ મેં મારો will power તપાસવા સહવારથી અપવાસ શરૂ કરીધો હતો. હું સહેલાઇથી હોઠ દિવસ કાંઇ પણ ખાધા વગર રહ્યો, પણ પછી કાળ ન શખી શકવાથી મેં બચોરનું ખાણું ખાધું હતું. હવે તો હું ઘણી આસાનીથી એક બે દિવસનો અપવાસ પાળી શકું છું, અને એ આદત મુસાફરી કરતી વખતની હાડમારીમાં ઘણી રીતે મદદ કરતા થઇ પડે

છે. યજ્ઞ શહેરનાં રહેવાસ હરમ્યાન ગધેડા ઉપરની દિવસો વેરની પહાડી મુસાફરી કરતી વખતે મારી સાથનો ભોમ્યો દસ્તુર શાહવરેહરામ મારા અપવાસ વિષે કાંઈ અજ્ઞયખીથી તમારી આગલ વાત કરશે. એજ આધારે જ્યારે હું દોઝદાખથી ઊપડ્યો ત્યારે, પેલી કોઠલી સિવાય મેં ખીલું કાંઈ પણ ખાવાનું સાથે લીધું ન હતું, અને જણાવવાને ખુશી છું કે આ સ્ટાર બેકરીમાંના કેક તથા ખિસકીટ છેક છેલ્લે વેર એટલે કે લગભગ ત્રણ મહીના પછી જ્યારે હું મુંખાઈ પાછો ફર્યો, ત્યાંવેર સારી હાલતમાં રહ્યાં હતાં.

હવે પેલા સીપાઈઓ અરધાં નાનનો દુકડો માત્ર લઈ આવ્યા, એટલે મેં થોડો ખિસકીટ તથા કેકનો દુકડો બહાર કાઢાડ્યો, જે ગપ્પા મારતા મારતા આ સાથે ખાધું, જે વખતે મધરાત પડી હતી. પેલો અમલદાર કહે કે હું આ પહેલીજ વખત સીસ્તાન આવ્યો છું, અને મારી ઇરાનની મુસાફરીમાં આવી જાતનાં તોફાનનો મને આગલ ઠંઠી પણ અનુભવ મળ્યો નથી. મેં કહ્યું કે એ તો બા પહેલવાની દેશની મુસાફરી તે વળી એમજ હોય તો! રાત્રે ખિછાનું છોડી જેમ તેમ અકેકની પાસે પડ્યા. ઉંઘ કાણુને આવે! પાછા બડી બામદાદે ઉઠી જોઈએય કે તમામ ઓરડો રેતીથી ભરપૂર, અને સાથે આપણેખી ભરપૂર. પવનખી તેવોજ પણ રાત કરતાં જરા ઓછો. આપણે પણ તૈયાર થઈ મહીમા જોવા બહાર પડ્યા પણ ઉભુંજ ન રહેવાય. હવે જેમ જેમ સૂરજ ઉપર આવતો ગયો તેમ તેમ તોફાન પણ ઓઠું થવાથી અમારો સામાન મોટરમાં મૂકવામાં આવ્યો, અને અમે બીજે રસ્તેથી પગે ચાત્રીને નહીંને પેલે પાર ગયા. અમારી મોટરને પણ માણસો નહીંનાં પાણી વેર ખેંચી ગયા, અને ત્યારપછી જે ભાગમાં પાણી હતું, તેની બેઉ બાજુની રેતી ઉપર મોટરના પેડાંની પહોળાઈ પ્રમાણે સ્ટીલનાં બે પાટા ગોઠવી, તે ઉપરથી સંભાળથી મોટરને પેલે પાર લાવી, થોડેક છેટે ખેંચી તેના રસ્તા ઉપર છોડી. કેવી મુસીબત! અહિંયા એક ભાંગેલો પૂલ મારા જોવામાં આવ્યો, જેને વાસ્તે કહેવામાં આવ્યું, કે જ્યારે અંગ્રેજો સીસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારે તે ખાંધવામાં આવ્યો હતો. પૂલને રીપેર કરવાનો ખરચ નહિ હમ જોવો છે, મણુ ગરજ કાણુને. મોટરને પાટા ઉપરથી ખેંચતી વખતનો દેખાવ ફોટો પાડવા લાયક હતો, પણ પવન કહે કે મારું કામ. અહિંથી અમારી

જવાની જગ્યા એટલે નસીરાબાદ માત્ર ચાર માઇલ દૂર હતી. પોણા કલાકમાં તો અમો નસીરાબાદ શહેરમાં હાખલ થઇ સીસ્તાની વેપારીને ત્યાં ઉતર્યા જેહાનપહેલવાનો બાલ અને રૂસ્તમનો મુલક અણુલેસ્તાન યા સીસ્તાનની ખાકને અંતે ચુંબન કરવા માટે હું તે સાહેબના હઝારો હઝાર શુક કરું છું, અને તે માટે અમારું કૈયાની લાગણી ધરાવતું મુલ્કાં ખાનદાન વાજખી મગરૂરી લઈ શકે!

સીસ્તાનનાં પાયતખ્તમાં.

પેલો અમલદાર પણ મારી સાથે પેલા વેપારીને ત્યાંજ આવ્યો. જે ઓરડામાં મને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો, તે ઓરડો દરવાજામાંથી હાખલ થતા તરતજ બાગમાં અલાહિદો આવેલો હતો, જેથી મને તે બહુજ પસંદ પડ્યો. અમો સઘળાંઓ કપડાં કાઢાડી જરા બેઠા કે ચાહનું સમાવર સળગાવવામાં આવ્યું. ચા પી જરા તાજ થયા કે પેલો અમલદાર બદલવાના નવા કપડાં લઈ બહાર બજાર તરફ આવેલાં એક હમામમાં ગયો. ધરાનમાં નાહવાની મોરી જેવું કાંઈ ન હોવાથી લોકો હમામમાં જઈ નાહતાં હોવાથી ચામડીનાં દરદીઓ પણ પુકળ છે.

હું જ્યારે સીસ્તાન જગ પૂગ્યો ત્યારે રેતી તથા ધૂળથી તમામ ભરાઈ ગયો હતો. લાચારીએ હમામમાં જઈ નાહવાની ગોઠવણ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું કે, ઇસ્લામી સિવાય બીજાને દાખેલ કરતા ન હોવાથી રાત્રે હરસેથી આવશે તો ઠીક મેં હમામના ઉસ્તાદને વધારે પૈસા આપવા કહ્યા હતા, તે એવી શરતે કે હોજમાંનું વપરાયલું પાણી કાઢાડી નાંખી બીજું તાજું નાંખી ગરમ કરે, અને નાહવાની જગ્યા સાફ કરી ઘોઈ નાંખે. રાત્રે ધરાની ટાપી પહેરી જ્યારે હાખલ થયો ત્યારે બહુ તો એવી આવે કે નાક બંધ કરવું પડ્યું અને જેમ તેમ હમ લેવું. કપડાં કાઢાડી હોજમાં ગરમ દીધેલાં પાણીમાં ડુબડી મારી, કે તરતજ બહાર નીકળી આવી સાણ ચોળાં નાહી લઈ, ઝડપથી હમામમાંથી બહાર પડ્યો કે ચોખ્ખી હવા હમમાં લીધી. ઘરે આવી પાછું હાથ ઝોડું ઘોઈ લીધું કે જરા કરાર થયે! હવે પાછા હમામમાં જવાના મેં સોગંદ લીધા હતા. જેવી નાહવાની બેજારી તેવીજ સંડાસની પણ સમજવી. મુંબાઈમાં જ્યારે દસ્તુરોને હાથની બાંધ અહડાવી હાથ ઝોડું ઘોતા ધમધોકાર પાણી

ઘોળતાં જોઉં છું, ત્યારે મને ઇરાન દેશનાં પાણીની કિમ્મત ચાહ આવે છે. અહિંયાં નદીનું પાણી જ્યાંથી શહેરમાં ફાખલ થાય છે, ત્યાં જઈ પીવાનું પાણી ચાર કુળઓમાં ભરી ગણેડા ઉપર અમારે ત્યાં લાવવામાં આવતું હતું; અને માત્ર એકજ એલાહેદા કુળમાંથી હું પીવા ઘેવા વગેરે આખા દિવસનું પાણી ખડું સંભાળથી વાપરતો હતો. આખા ઇરાન દેશમાં મુખ્ય કરીને પીવાનાં પાણીની ઘણીજ સંભાળ લેવી પડે છે.

પેલો અમલદાર અમારી સાથે ખચોરનું ખાણું ખાઈ જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં ગયો, અને બીજે દિવસે સવારે આવી અમેને સાંજે પોતાને ત્યાં ચાહ ઉપર આવવા ઇજન કીધું હતું. આ પ્રમાણે આ અમલદારથી મને સીસ્તાનમાં બીજાઓ સાથે ઠીક ઓળખાણ પીછાણ પડી હતી. સીસ્તાનથી જ્યારે દોઝદાખ પાછો ફર્યો, ત્યારે ત્યાં પણ આ અમલદારની મિત્રાચારીથી મને ખડુંજ ફાયદો થયો હતો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

સીસ્તાનનાં હીતરમાં મારી મુસાફરી.

સીસ્તાનનાં આગલાં પાયતખ્તા.

સીસ્તાનમાં આવ્યા પછી અહિંના ખંડિયેરોની પૂરેપૂરી હકીકત મેં મેળવી, અને તેમાંથી મુખ્ય જોવાલાયક જગ્યાઓની મુલાકાત લેવાનો મેં વિચાર કીધો. સીસ્તાનમાં જેટલાં ખંડિયેરો હસ્તિ ધરાવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં આખા ધરાનમાં ખીજે કેથે જવલેજ જોવામાં આવતાં હશે. એનું કારણ એ કે, અહિંની અસલી ઝમાનાથી જાણીતી હેલમંદ નહીં પોતાની મરજી પ્રમાણે પાણીનો રોહ બદલતી રહી છે, એટલે કે જે જગ્યાઓ આ નદીનાં પાણીની ખરકતથી આબાદ હતી, તે સઘળી વેરાંન થઇ ગયલી હાલમાં જોવામાં આવે છે, અને ત્યાંના ખંડિયેરો એક વખતની આબાદીનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે.

ઇ. સ. ૬૩૬ માં કાદસિયાની અને તેની છ વરસ પછી નેહાવંદની લડાઇમાં ધરાનીઓએ હાર ખાધા પછી ધરાનનો મુલક અરબોને હાથ ગયો, અને ત્યારપછી જ્યારે તેઓએ સીસ્તાન જીત્યું ત્યારે તેની રાજ્યધાની (૧) ઝરન્ગ હતું, કે જેને અરબ લોકોએ ઝરન્જ કરીને જણાવ્યું છે. એવું હીસે છે કે ઝરન્જને ખીના-એ-કય એવાં નામે પણ ઓળખતા હતા. હાલમાં આ વેરાંન જગ્યા ઝાહીદાનની ઉત્તર પૂર્વે ૧૨ માઇલ દૂર અફઘાનીસ્તાનની હદમાં આવેલી છે. એ વેરાંન થયલાં ઝરન્જને તે પછીથી તે હાલ સૂધી નાહઅલીને નામે ઓળખવામાં આવતું રહ્યું છે, અને ત્યાં હાલમાં એક અફઘાન કિલ્લો ખાંધેલો છે. ઝરન્જ શહેરને નાશ પામવાનું કારણ એ હતું કે જ્યારે તેને પાણી પૂરું પાડતી હેલમંદ નહીંએ તેની આગલથી પોતાનો રોહ બદલી નાંખ્યો, ત્યારે તે શહેરને મલતું પાણી ખંધ થઇ ગયું, અને તેથી તે વેરાંન થયું, અને એમ થવાથી (૨) ઝાહીદાન શહેર સીસ્તાનની રાજ્યધાની બન્યું. ઇ. સ. ૧૩૮૩ માં જ્યારે તાતાર સરદાર તૈમુરે ઝાહીદાન જીત્યું, ત્યારે તે શહેરમાં પાણી લાવવા સાડૂ હેલમંદ નદીમાં ખાંધેલા ખંદનો પણ નાશ કીધો, અને એ રીતે આ શહેર પણ ઉજ્જડ બની ગયું, અને તેથી (૩) કલે-એ-ફત્હ રાજ્યધાની શહેર બન્યું. ઇ. સ.

અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં હેલમંદ નદીનાં પાણીનો શેહ પાછો ખદલાઈ ગયાથી લોકોએ કલે-એ-ફત્હ ખાલી કરી (૪) કુન્દ્રક શહેર સ્થાપ્યું. આ શહેરનાં પણ તેવાજ હાલ થયા, અને કુન્દ્રક પછી (૫) અલ્લાહાબાદ અને ત્યારપછી ઇ. સ. અઢારમી સદીની આખેરીથી (૬) નસીરાબાદ પાયતબ્ત બન્યું, કે જે હાલ સૂરી પણ સીસ્તાનનું રાજ્યધાની શહેર ગણાય છે.

ખંડિયેરની મુલાકાત.

અહિંના ખંડિયેર શહેરથી બહુ લાંબે છેટ આવેલાં છે, અને રેતીનાં ખીયાખાનોને લીધે મોટરો તે તરફ ચાલી શકતી ન હોવાથી આપણને ઘોડા ચા ખચ્ચર ઉપર મુસાફરી કરવી પડે છે, જે થાકવી નાંખનારી છે. તેમાં જો પવન ફુકયો તો મુસાફરને તદ્દનજ નાસીપાસ કરી નાંખે છે. વળી રાહમાં ગામો ઘણા દૂર આવેલાં છે, અને કોઈ કોઈ હેકાણે ભટકતા બલચી તાયફાવાલાઓ કાળા તંબુ મારી પડેલા હોય છે, જેથી મુસાફરીમાં જોખમ પણ રહે છે. એ કારણસર જ્યારે એકાદ મુસાફર કોઈ એક ખંડિયેરની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેને ઇરાની સરકાર તરફથી એક હથિયારખંધ ઘોડેસવાર (અમનીયહ) આપવામાં આવે છે સામતી રીતે જેતાં સીસ્તાન દેશની મુસાફરી ઘણી ખરચાણુ છે, કારણકે આપણને આપણી સાથના સવાર. ભોમ્બો તથા નોકરને કાંઈ લવાજમ આપવું પડે છે, એટલુજ નહિ, પણ તેઓ સાથે સવારીના જાનવરોને પણ ખવરાવવાનો ખરચ વગેરે કરવો પડે છે, અને તે કર્યા વગર જુટકો પણ હોતો નથી.

ઉપલા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ મેં એક ભોમ્બો અને અમનીયહની ગોઠવણુ કીધી, અને એક ચોક્કસ પ્રોગ્રામ નક્કી કરી તારીખ ૧૪ મી અક્ટોબરને દિવસે સવારે, મારા નોકર તથા એ ભોમ્બો અને અમનીયહ (રસ્તે જતા લોકો તથા કાઢવાની સલામતીને ખાતર નેમેલો ઘોડેસવાર) સાથે સવાર થઈ નસીરાબાદ શહેર છોડી બહાર પડ્યા. રસ્તે મારા સાથીઓ સાથે તોલતપ્પા મારતા લગલગ ચાર માઇલ કાપ્યા કે બોનજર નામના એક કસબા આગલ આવી લાગ્યા. આ કસબામાં લગલગ ૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, જ્યાંના લોકો પોતાનાં ઘેરમાં નાના નાના ગાલીચા બનાવી નસીરાબાદ શહેરનાં વેપારીઓને વેચે છે. મારો ભોમ્બો ગુલામ અલીજાન પણ ઘઉં, ઉન તથા ગાલીચાનો

હલાલ હોવાથી તેણે પોતાનું કામકાજ કરી લીધા પછી અમે આગલ વધ્યા, અને એસ્કે નામના ગામ આગલ આવી પહોંચ્યા. આ ગામમાં કાંઈ સુકુપાકુ ખાઈ લઈ જરા આરામ કીધા. આ પી બહાર પડ્યા કે ત્રણ માઈલ દૂર એલ્યાબાદ નામનાં નાના ગામ આગલથી પસાર થયા. આખે રસ્તે ધૂળ તથા રેતી સિવાય બીજું કાંઈ નજરે પડે નહિ. એમ કરતાં સાંજે અમે અસલ ઝાહીદાન શહેરનાં ખંડિયેરો આગલ આવી પૂગ્યા, કે જ્યાં હાલમાં તેજ નામ ધરાવતું એક નાનું ગામ વસાયલું છે, ત્યાંના એક અતિ નાના મકાનમાં અમેએ ઉતારો લીધા. મારા જેવા એક મુસાફરને આવેલા જોઈ તેઓ સર્વે એક પછી એક અમારા મકાનમાં એકઠા થવા લાગ્યા. હું તેઓ સાથે વાતચીતમાં રોકાયો. જ્યારે મારી સાથવાલાઓ રાતનાં કુમેસતાની તથા જાનવરોના ચારાની ગોઠવણમાં પડ્યા. અમેએ અમારી સાથે નાન, ચાહ, ખાંડ, ખરખૂંડ ખાંધી લીધાં હતાં કે મુસાફરીમાં કામ લાગે. મેં જોયું કે ઇરાનની માફક અહિંયા પણ ગામોમાં ઇંડા મળી શકે છે. જે કાંઈ ખાવાનું મળ્યું તે ઉપર શુકરાના કરી ચાહનું સમાવર સળગાવ્યું, અને હું પાછો તેઓ સાથે વાતોમાં રોકાયો કે જેથી તેઓ તરફથી આપણા અસલી પહેલવાનોને લગતું કાંઈ નવું જાણવાનું મળે. એ પ્રમાણે અમેએ છેક મોડી રાત વેર વાત કર્યા પછી હું સૂઈ ગયો. સવારે જરી ખામદાદે ઉઠી આ સાથે જરા નાન ખાઈ હું મારા સાથીઓ સાથે ઝાહીદાનનાં ખંડિયેરો જોવા નીકળી પડ્યો.

ઝાહીદાન.

આ ખંડિયેરો નસીરાબાદ શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે લગભગ ૧૨ માઈલ દૂર આવેલાં છે. ઇ. સ. હસમી સદીની આખેરીથી તે ઇ. સ. ૧૨૬૮ વેર ઝાહીદાન સીસ્તાનનું મુખ્ય શહેર ગણાતું હતું, પણ પછી સીસ્તાનીઓએ બળવો જગાડયાથી તે વખતના રાજ્યકર્તાને તૈમુરની મદદ માંગવી પડી. તૈમુરે આવતાને વાર અકેક પછી ત્રણ કિલ્લાઓ બળવાખોરોના હાથમાંથી જીતી લીધા જેથી સીસ્તાનીઓ બહુજ ધલરાયા. હવે બળવાખોરોના વડાએ જોયું કે જો તૈમુર સીસ્તાનનો માલિક થઈ બેસશે તો તેઓને તથા દેશને ઘણું ખમવું પડશે, એ કારણસર તેણે રાજ્યકર્તા સાથે સુલેહ કીધી, અને પછી તમામ સીસ્તાનીઓએ સાથે મળી તૈમુરને સીસ્તાનમાંથી બહાર હાંકી કાઢાડવાનો

ઠરાવ કીધો. આથી સીસ્તાનીઓ અને તૈમુર વચ્ચે લડાઈ થઈ, જેમાં તૈમુરને પગ ઉપર તીરનો એક કારી જખમ થયો, કે જેને લીધે તે હંમેશનો લંગડો બન્યો. આ કારણુ સર તવારીખનવેશો તૈમુરને તૈમુરલંગ કરી લખી ગયા છે. તોપણ આખરે ઇ. સ. ૧૩૮૩ માં તૈમુરે સીસ્તાન જીતી ઝાહીદાન શહેરનો તમામ નાશ કીધો, જે હજી વેર ખંડિયેર હાલતમાં પડેલું છે. ઝાહીદાન શહેરનાં બચાવને સાડૂ ગોળ ફરતી દિવાલ બાંધેલી હતી જે લગભગ હાલમાં નાશ પામેલી હાલતમાં છે. શહેરનાં લોકોને ત્રણ મોટી કેનાલથી પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. શહેરમાં દાખલ થવાના ચાર દરવાજા હતા, જેમાંનો માત્ર પૂર્વ તરફનોજ દરવાજો તેના પુરજ સાથે ભાંગેલી હાલતમાં હાલ ઉભેલો છે, કે જેને દરવાજો-એ-ખત્યારી કરી કહે છે. આ દરવાજાના પુરજ ઉપરથી કેટલાંક માઇલો વેરનો સાડૂ દેખાવ મારી નજરે પડ્યો. આ પુરજ ઉપરથી પૂર્વ દિશાએ નજર ફેંકતાં દૂર એક ઉંચો સફેદ થાંભો દેખાયો, જે ઇરાન અને અફઘાનીસ્તાનની સરહદની નિશાન તરીકે બાંધેલો છે. એજ દિશા તરફથી ખાર માઇલને તફાવતે નાદઅલી નામનું અફઘાન ગામ અને કીલ્લો છે, જ્યાં સરહદની દેખરેખને સાડૂ અફઘાન લશ્કરી ટૂંકડીનું થાણું છે. સીસ્તાનના મજબૂત પવનને લીધે ઝાહીદાનની દક્ષિણ તરફની જમીન એટલી બધી તો ઉખડી ગયત્રી છે કે ત્યાં રેતીના ઢગલાઓ સિવાય અસલના વખતની કાંઈ પણ નિશાની જોવામાં આવતી નથી. આ નાશ પામેલા શહેરમાં ફરતાં જગેજગ ખંડિયેરોની ધૂળ તથા રેતીના ઢગલા મારા જોવામાં આવ્યા. એક તરફ સાધારણ કરતાં જરા ઉંચી લાંબી ઘોર જોવામાં આવી, કે જેની આબુખાબુ મટોડીમાં નાની નાની વાવટીઓ ખોસેલી, તથા તેની સપાટી ઉપર ભાંગેલા સંગેમરમરના તથા બીજા રંગીન નાના પથ્થરો ગોઠવેલા છે. આ જગ્યાને તેઓ ઝીયારતે ચહેલો ચહાર પીર એટલે કે ૪૪ પીરોની ઝીયારતગાહ તરીકે ઓળખે છે. આ ઘોરની આબુખાબુ હાલનું કપ્રસ્તાન આવેલું છે. ઝાહીદાનની ઉત્તર પશ્ચિમ તરફની ભાંગેલી દિવાલથી થોડે દૂર બીજાં ખંડિયેરો આવેલાં છે, જેને ત્યાંના લોકો કલે-એ-તૈમુર કરી કહે છે, જે તરફ એક મસજીદ તથા હોજ જોવામાં આવે છે. આ ખંડિયેરોની બાબુમાંજ એક મેદાન છે જેમાં જીણા પથ્થર પડેલા છે.

Հիւսիսային Տիւրքմենիստանի «Զահիդան» քաղաքի ավերակները

Ruins of Zahidan, the Old Capital of Seistan.

خرابهای زاحیدان پای تخت سیستان قدیم

G. P. Tolst.

جاہدان گام آگاه لکھیو ڈیڑاآد.
 A View of the Modern Zahidan Village.

It is 12 miles from Nasirabad, the present capital of Seistan. A group of villagers is seen here in which Ali-Dera-Khan, an 'amniyah' or a Persian road-guard, is the man with a gun. His services were lent to me by the Persian Government during my tour in Seistan. On the left of the guard is my servant Dadkhoda-i-Zamankhan with a stick on his shoulder, and on the right is my guide Gulam-Ali-Jan.

منظرہ قریہ زاحیدان حالیہ

આ સઘળાં ખંડિયેરો તરફ જ્યારે અમે ફરતાં હતાં, ત્યારે ગામનાં વડાએ તથા શેખે આહીદાન શહેરની પડતીની વાત કરતાં જણાવ્યું કે, સીસ્તાનનું આ શહેર એક વખતે તેના પૂરે દમામમાં હતું, પણ જ્યારે તૈમુરે આ શહેર ઉપર હુમલો કીધો, ત્યારે અહિંના રાજ્યકર્તાની છોકરી તૈમુરના છોકરા શાહરોખનાં પ્યારમાં પડી. તેણીએ શહેરનાં કિલ્લાની સપ્તીલ ઉપરથી એક તીર શાહરોખની છાવણીમાં ફેંક્યો. તે તીરની ઉપર તેણીએ એમ કરી લખ્યું હતું કે હું તારી માથુક થવા માંગુ છું. શાહરોખે તેના વળતા જવાખમાં જણાવ્યું કે જો આ શહેર મારે તાબે આવે તોજ હું તારી માગણી કબૂલ કરું. આ ઉપરથી તેણીએ શાહરોખ ઉપર એક એવી રીતનો પેગામ મોકલાવ્યો કે, તું ફલાણે ઠેકાણેનો હુલમંદ નહીંમાં બાંધેલો ખંદ તોડી નાંખ. આ પ્રમાણે તે બન્ને રસ્તમ નામનો બન્ને તોડી નાંખવામાં આવ્યો, અને એ પ્રમાણે એક ખીવફા છોકરીના કરતુકથી આહીદાન શહેરની પડતી આવી. સીસ્તાનમાં હજીબી ઓરતોને તાણા મારતી વખતે કહેવામાં આવે છે કે 'શોમા દોખતરે શહેરે આહીદાન હસ્તીદ' એટલે કે આહીદાન શહેરના રાજ્યકર્તાની છોકરીની માફક તું એક બેવફા ઓરત છે.

મીલે કાસમાખાદ.

હવે અમે કલે-એ-તૈમુરનાં ખંડિયેરો છોડી લગલગ સાડાચાર માઇલ આગળ વધ્યા કે મીલે કાસમાખાદ નામના એક સીતેર પ્લીટ ઉંચા મીનારા આગલ આવી લાગ્યા, કે જેનો ઉપરનો ભાગ તૂટી પડેલો હોય તેમ જણાતો હતો. નીચે એક નાનો દરવાજો છે, જ્યાંથી ઉપર જવાને સાડું ગોળ સાંકડો સીડોઓ છે. મીનારાના ઉપલા તથા વચલા ભાગને નકસીથી ખુબ શણગારી અરેબીક અક્ષરે 'તાબુદીન હરાખ' તથા 'તાબુદીન અબુલ ફઝલ નસ્ર' નામના તે વખતના સીસ્તાનના મલેકોના (રાજ્યકર્તાઓ) નામે જેવામાં આવે છે. એકું કહેવામાં આવે છે કે સીસ્તાનના મલેક તાબુદીનને ધરાનના સલજુકી વંશનાં સુલતાન સંજાર સાથે મિત્રાચારી હતી. હવે જ્યારે કારા ખીતાબ નામની જાતે સુલતાન સંજાર ઉપર હુમલો કીધો, ત્યારે સીસ્તાનીઓ તેની મદદે જઈ બહાદુરીથી લડ્યા. આ લડાઈમાં કારા ખીતાબો જીત્યા, અને સીસ્તાનીઓનો સરદાર તાબુદીન દુશ્મનોના હાથમાં કેદ પકડાયો. આખરે મલેક તાબુદીનનો કેદખાનામાંથી છૂટકારો થયો, અને

તે માટે ખોદાના શુકરાના કરવા તેણે આ નામીયો મીનારો ખંધાવવાનો શરૂ કીધો, જે તેના પૌત્રના પુત્ર તાબુદીન હરખના વખતમાં તમામ ખંધાઈ તૈયાર થયો. આ તરફ પણ પુષ્કળ ખંડિયેરો છે, અને મીનારાથી દોઢ માઇલ દૂર કાસમાખાદનું અસલી ગામ આવેલું છે.

અહિંથી અમો પાછા ઝાહીદાન તરફ ફર્યા. હવે ખચોરનો વખત થવા આવેલો હોવાથી ઉપરથી સૂરજ તથા નીચેથી રેતી તપડી હોવાથી મને પગે ચાલવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, તોપણ જેમ તેમ ઝાહીદાન ગામની ઝુંપડીમાં પાછો આવી લાગ્યો. ગામના વડા તથા શેખે મને ખંધે ફેરવી દરેક રીતની સમજ આપી હતી, તે માટે તેઓનો આભાર માની લાયક ધનામ આપી વીદાય કીધા. હું ખડુજ થાકી ગયેલો હોવાથી જરા આસાયશ લઈ ગા પી તાજે થયો. ત્યારપછી આ ગામનાં લોકોનો ફાટોચાફ લઈ હું મારા ભોખ્યા, સવાર તથા નોકર સાથે આગલ વધ્યો.

ઝાહીદાનથી હેલમંદ નદી તરફ.

ખચોરના તડકામાં તપતા રેતીવાલા ખીયાખાનમાંથી પસાર થઈ કલાકએક રહીને અમો કુર્ટ નામનાં ગામમાં આવી જરા દમ ખાધો. ત્યાંથી આગલ ચલાવતાં એક કલાક રહીને મીરજાખાન અને ત્યાર પછી સાંજે દેહનવ એટલે તવા વસાયલાં ગામમાં આવી એક મકાનમાં ધામો નાંખ્યો. હાથ મોડું ઘાઈ ગામમાં જરા અહિં તહિં ફરવા લાગ્યો, કે લોકોનું ટોણું એકડું થઈ મારી પછવાડે આવવા માંડ્યું. થોડી ઘણી પૂછપરછ કરી મકાનમાં પાછો ફર્યો. આ ગામનાં તરણચ વખણાતાં હોવાથી તે, નાન તથા ઇંડા ખાઈ આખા દિવસનો થાકેલો હોવાથી હું તો રાત્રે ઝડપથી સૂઈ ગયો. ત્રીજે દિવસે સવારે અમો થંડે કલેજ પેટ ભરતું ખાઈ પી લઈ લગભગ દસ વાગે ભારી ઉલટથી ખંડાર પડ્યા, કારણ કે હવે તવારીખમાં જાણીતી થયેલી અસલી ઝમાનાની ફાંટાખાંડ નહીં હેલમંદ નજદીક આવી પહોંચતી હતી. તડકો પડતો હોવાથી આંખોને રેતી તથા સફેદ મટોડીના ઝળઝળાતથી રાહત આપવા સારૂ આમો વખત ગોગલસ પહેર્યા વગર ચાલતું ન હતું. જગેજગ વૃણના ઢગલાઓ આવે જેથી કાનમાં રૂ ખોસતો પડતો, તથા રૂમાલથી નાકે ઢાંકવું પડતું હતું. હેલમંદ નહીં જોવાની હોંસમાં ને હોંસમાં આગલ વધતા ખોજામક નામના ગામમાં જઈ એક ઝુંપડીમાં ઉતરી આ ખનાવી પીંધી, જરા આસાયશ લઈ આગળ વધ્યા કે હવે ટંકરા

ટૂંકરીવાલી જગા ઓળંગવી પડી કે જ્યાં જીણા પથ્થરો પડેલા હતા. અહિંયા ટૂંકરી ઉપર એક નાનો કિલ્લો જોવામાં આવ્યો જેને કલે-એ-કુહક કરી કહે છે. હવે અમે પાછા રેતી તથા ધૂળવાલી જમીન ઉપર આવી લાગ્યા. અહિં જગેજગ હેલમંદ નદીનાં પાણી શહેર તથા ગામોમાં લઇ જવા સારૂ મોટી મોટી કારેન્ને (નેહેરો) ખોદવી હોવાથી કેટલોએક રસ્તો જેમ તેમ મહા મુસીબતે પગે ગુંઠણ વેરના ભીંજાયલા મટોડામાંથી પસાર કરતો તથા કારેન્ને ઉપર બાંધેલા પૂલો ઓળંગતો અંતે હું મારી ધારેલી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યો, જે વખતે આફતાબને ઘરૂખ થવાને લગભગ બે કલાક બાકી રહ્યા હતા.

જાણીતી હેલમંદ નદીના દર્શન.

આ અસલી અવસ્તાન ઝમાનાની જાણીતી મોટી હેલમંદ નદી-વાંસા મુલક અસલી ઝમાનામાં ઘણો ફળદ્રુપ ગણાતો હતો. પહેલાં તો અમે ત્યાં બાંધેલા એક લશ્કરી થાણાં આગલ ગયા, જ્યાં માત્ર સાતેક હથિઆરબંધ માણસો રહે છે, જ્યાં આખો વખત ચોકી કરે છે, કારણ કે નહીને સામેનો પાર તે અફઘાનીસ્તાનનો મુલક છે. હવે હું તે લશ્કરીઓ સાથે પાકો બાંધેલો પુસ્તો પસાર કરી, ગઝ નામનાં ઝાડની ઢાંખલીઓથી બનાવેલા કાચા પુસ્તા ઉપર જેમ તેમ ચાલી ખુદ હેલમંદ નદી જે છેક કાબુલની પશ્ચિમે આવેલા પહાડમાંથી નીકળી લગભગ ૬૦૦ માઇલ વહેતી વહેતી અહિંયા આવે છે તે જગ્યા ઉપર આવી પહોંચ્યો. કેવી મારી ખુશાળી ! શું કહરતની બળીહારી ! કેવો સરસ દેખાવ ! પેલા હથિઆરબંધ માણસોને ઇસારો કીધો કે હું જરા મારી નમાજ પઠી પાછો આવું છું કરી બટ કાઢાડયાં, અને જે જગ્યા તરફથી આ મોટી નદીના બે ફાંટા નીકળે છે, ત્યાં ઉઘાડે પગે વહેતા પાણીમાં ઉભો રહી, હાથ મ્હોડું સાફ કરી એક કુસ્તી કરી તે સાહેબના હઝારો હઝાર શુક કીધા કે, અંતે હું પાકઝાદ શાએરાન શાએર ફિરદોસી તૂસીએ પોતાના શાહનામામાં તેહેમતન રસ્તમ તથા રૂઇનતન અસ્ફન્દ-ચારના દાસ્તાનમાં લખેલી જાણીતી હીરમંદ નદીને આજે મારી નજરે જોવાને શક્તીવાન થયો છું.

* પછી ખીસામાંથી ગલાસ કાઢાડો નહીનું વહેતું પાણી પો તાજે થયો, તથા મારી લશ્કરી વોટર ખોટલ પણ તે પવિત્ર પાણીથી ભરી લીધી, જે પાણી મેં મુંબાઇમાં લાવી જાગરી રાખ્યું છે. જે

જગ્યાએ હું નહીંમાં ઉભો હતો, ત્યાંથી આ હેલમંદ નહીંનો એક ફાંટો વાંક લઈ સીસ્તાન તરફ વહે છે, જેને રૂઢે સીસ્તાન એટલે સીસ્તાન નહીં કરી કહે છે, જ્યારે ખુદ નહીંનો બીજો ભાગ જે અફઘાન સીસ્તાન તરફ વહે છે, તેને રૂઢે પરીચુન કરી કહે છે. સીસ્તાન નહીંનાં પાણીની ઉંડાઈ જાળવવા સારૂ અહિંયા એક પુસ્તો ખાંધવામાં આવ્યો છે, કે જેથી કારેજે (કેનાલો) મારફતે દૂર આવેલાં ગામોમાં નહીંનું પાણી મોકળી શકાય. આ જગ્યાને સીસ્તાનીઓ સરે-ખન્દે-સીસ્તાન કરી કહે છે. પુસ્તા ઉપર ઉભા રહી પશ્ચિમ તરફ જોતાં રૂઢે સીસ્તાનની પેલે પારના કીનારાથી થોડે દૂર ધરાન તથા અફઘાનના મુલકની હદની નિશાન તરીકે એક સ્તંભ ઉભો કરેલો છે. લશ્કરી થાણાંની અગાસી ઉપરથી સૂરજ અસ્ત પામતી વખતનો દેખાવ ઘણોજ અસરકારક તેમજ નહિ ભૂલાય તેવો હતો. એ પ્રમાણે બધું ફરી વળી પાછા સવાર થયા કે સૂરજ તરતનોજ અસ્ત પામ્યો હતો. જેમ તેમ કારે-જેવાલું ફરતેખાન પસાર કરી પાછા સપાટ મેદાનમાં આવી લાગ્યા. રાત આંદરણી હોવાથી રસ્તો કાપવામાં મુશ્કેલી પડતી ન હતી. એક ખચ્ચર ઉપર સવાર થઈ હું કાંઈક મગફરીથી આગલ ચાલતો, જ્યારે મારી પછવાડે ઘોડા ઉપર પેલા લશ્કરી સીપાઈ, ખચ્ચરો ઉપર મારો ભોમ્યો અને નોકર મટ્રી ત્રણ જણાઓ મારી પછવાડે ચાલતા, ત્યારે તે ઝમાનાના પહેલવાનો ઝાલ અને રસ્તમની મોટાઇલરી યાદો મારા મનમાં તાજ થતી.

ધરાનની મુસાફરીમાં રાખવી જોઈતી હુશિયારી.

હવે અમે પાછા ખોજામક ગામમાં આવી ઉતર્યા. અહિંયા મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે અમે ખોજામક ગામ આગલથી પસાર થતા હતા, ત્યારે મારી સાથનો નોકર મને કહે કે, સાહેબ! અહિંયા મારો બોળખીતો છે એટલે આજ રાત્રે સુવાની ઠીક સગવડ મળશે, પણ તેમાંનું કાંઈ નહિ. મને તો એ વિષેનો પૂરતો અનુભવ મળેલા છે, પણ કોઈ નવોસવો મુસાફર એવા માણસોના બોલવા ઉપર ઠાપ ખાય નહિ તેથી અહિંયા ઇસારો કરું છું. જ્યારે ગામમાં મારા લાયકની ઉતારાની જગ્યા મળી શકી નહિ ત્યારે મારો ભોમ્યો કહે કે, સાહેબ! આગલ બીજું મોટું ગામ આવે છે ત્યાં ઘરેક રીતનો ખંદોખસ્ત થશે. રાતના થંડા પવનના ચાલુ ડુંકાટાથી હું કંતાળી ગયો હતો તેથી,

તથા ખીજું ગામ કેટલું દૂર છે તે વિષે તેઓના બોલવા ઉપર હું ભરોસો રાખતો ન હોવાથી, મેં મારા ભોખ્યાને કોઈખી રીતે આજ ગામમાં રાતની ગોઠવણ કરવાને ફરમાવ્યું. અહિંયા જોવું તો મારા ઉતારાની જગ્યા ગધેડાના વાડા જેવી માલૂમ પડી, પણ પછી અહિંની લશ્કરી ટૂંકડીના વડાએ મને પોતાને ત્યાં રાતનો ઉતારો લેવાને અરજ કીધી જે મેં ઉપકાર સાથે સ્વીકારી.

મિત્ર વાંચનારા! સીસ્તાનનાં ભીતરમાં એકલી મુસાફરી કરવી કાંઈ ખાવાનું કામ નથી. જ્યારે દૂરથી કાળી ચાદરના તંજુઓ નાંખી પડેલા બલૂચીઓ જણાય, ત્યારે મારો લશ્કરી સવાર પણ બંદુક તંયાર રાખી તેઓની જગ્યાથી સો કદમ દૂરથીજ પોતાનો ઘોડો હંકારે. ધરાનમાં મુસાફરી કરવા સાડા હિંમત, સાધારણ અફલ અને ફારસી ભાષાની માહિતગારીની જરૂર છે. મારી મુસાફરીમાં આપણે હવે ક્યાં જઈએ છીએ, તે જગ્યા કેટલી દૂર છે, ત્યાં શું જોવાનું છે વગેરે સવાલો કરી હું સંભાળથી આગલ વધતો હતો, અને જો મને જાણીજોઈને ઠાપ આપવામાં આવતી તો હું તેઓને ઠપકો આપવામાં પણ ચૂકતો ન હતો. કોઈખી રીતે આ ત્રણે માણસો ઉપર મારો કાજુ રાખી હું તેઓ સાથે સંભાળથી કામ લેતો હતો. ખાવાપીવામાં હું તેઓ સાથે કોઈ પણ રીતની જૂઠાઈ રાખતો ન હતો.

હિંદી ભાઈઓની પરોણાગત.

આ ગામમાં બે શીકારપૂરી હિંદીઓ આવી વસેલા છે, જેઓ સાથે એક કેળવાયેલા શીખ પણ જોવામાં આવ્યો, જેઓ સીસ્તાનની રાજ્યધાની શહેર નસીરાબાદ તથા દોઝદાબના હિંદીઓ સાથે વેપારી સંબંધ ધરાવે છે. શીખો પણ ધરાનના ક્યા ક્યા ખુણામાં ઘૂસી જઈ વેપાર ચલાવે છે, તેનો હું નહિ જાણતો કે કોઈને કાંઈ ખ્યાલ હોય. જાહેરમાં ધરાન કરતા પેલા મુંબાઈના બહુ બોલા પારસીઓ ગુપચુપ કામ કરી બજાવતાં ક્યારે શીખશે? જ્યારે આ ત્રણે ભાઈઓને મારા આવવાની વાત કાન ઉપર પડી, કે તરતજ તેઓએ મારી મુલાકાત લીધી, જે દરમ્યાન અમે વચ્ચે ધરાનના વેપારવણજ વિષેની કલાકએકની લાંબી વાતચીત થઈ હતી. તેઓ પણ અજાણખી બતાવતા હતા કે પારસી જેવી કેળવાયેલી કેમ ધરાન સાથના વેપારવણજમાં હજી પણ તદ્દનજ કેમ પછાત છે! ત્યારપછી તેઓએ

મને પોતાને ત્યાં સુવા જમવાની ગોઠવણ કરી આપવા અરજ કીધી, પણ પહેલાંથી હું પેલા અમલદારને કબૂલ થયો હતો, એટલે મને ઉપકાર સાથે ના પાડવાની ફરજ પડી. પણ પછી સવારે તેઓ પાછા મારી મુલાકાતે આવી મને પોતાને ત્યાં લઇ ગયા, અને મારી ખેદમત કીધી, જે માટે મારા આ ત્રણે હિંદી સાધુઓનો હું ઉપકાર માનું છું.

પેલો લશ્કરી ટૂકડોનો વડો સારજંટ મોરાદઅલી પરચીસ વરસની વયનો જવાન્યો હતો, અને મોરજવાની નજંદીક આવેલા ખરાસ નામના મુલકમાં પણ નોકરી ખજાવી આવ્યો હતો, એટલે મને તેની વાત ઘણીજ રસદાર થઇ પડી હતી. આ અમલદારે પણ મારી ખુબ ખેદમત કીધી. ચોથા દિવસની સવારે આ ભલા અમલદારનો ઉપકાર માની, રામ શાહરીસ્તાન નામના પુરાણા ખંડિયેર જોવા સવાર થઇ આગલ વધ્યા કે સીસ્તાન નહીં પાછી અમારી નજરે પડી. હવે અમે અહમદ અલીખાન નામના મોટા ગામ આગલથી પસાર થયા કે નહીંનો દેખાવ અમારી નજર આગલથી દૂર થતો ગયો, અને અમે પેલા ઉંચા ખંડિયેર આગલ આવી લાગ્યા.

રામ શાહરીસ્તાનનું પુરાણું ખંડિયેર.

આ ખંડિયેર ઝાહીદાન શહેરથી દક્ષિણે સીંધી લીટીમાં છ માઇલ દૂર આવેલું છે. રામ શાહરીસ્તાનનું શહેર ઘણુંજ પુરાણું ગણાતું હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ઝરન્ગ અથવા ખીના-એ-કય નામનું શહેર જે સાસાનીયાન અમલની આખેરીએ સીસ્તાનનું પાયતખ્ત ગણાતું હતું, તેનીખી અગાઉ રામ શાહરીસ્તાન શહેર પ્રખ્યાત હતું; પણ પછી ફાંટાખાઝ હેલમંદ નહીંએ પાણીનો રોહ અદલ્યાથી આ શહેર ઉજ્જડ થઇ નાશ પામ્યું. વળી એમ પણ કહેવામાં આવેછે કે હેલમંદ નહીંમાં આંધેલો પૂસ્તો ભાંગી જવાથી નહીંનાં પાણી શહેરમાં ફરી વળ્યાં, અને લોકો પોતાની માલમિલકત છોડી જાન ખચાવા નાસી ગયા. ગમે તેમ હોય પણ હાલમાં તો તે એક ઉંચા ટેકરા સિવાય ખીણું કાંઇ પણ નજર આવતું નથી. માત્ર એક ખાણથી શહેરનાં ખચાવમાં આંધેલા જુરજની કાંઇ નિશાનીઓ ઉભેલી છે, જ્યાં એક ઘોર મારા જોવામાં આવી. આ ટેકરાની વચમાંના નીચાણ ભાગમાં બહુથી ઝીયા-રતગાહ આવેલી છે. આ ખંડિયેરની ઉંચાઇએથી નજર ફેંકતાં માઇલો વેરનો દેખાવ જોઇ શકાય છે. એક ખાણથી સીસ્તાન નહીં

સાંપની માફક વહેતી જણાઈ, જ્યારે ખીજી બાજુથી ખોજામક વેરના ગામો માલૂમ પડ્યાં. દક્ષિણ પશ્ચિમે કેમ્મક નામનું ગામ અને એક આતશકહેડની ઇમારત નજર આવી. સીસ્તાન હેશના એક વખતના આ પાયતખ્ત શહેરનાં શું હાલ! અફસોસ!

રામ શાહરીસ્તાનના ટેકરા ઉપરથી નીચે ઉતરી સવાર થઈ ઝાડીથી ભરપૂર ગરમ રેતીવાલી જગ્યા ઉપરથી બપોરને વખતે અમોચાર જણાઓ વાત કરતા આગલ વધ્યા. જ્યારે હું તેઓના આગલા નેચાગાનો ઝાલ અને રૂસ્તમના માકમોની વાતો કરતો, ત્યારે તેઓ કાંઈક અજાણખી સાથે મગફરીથી મને પૂછતા કે, શું ત્યારે અમારા આપઠાઠાઓ જરથોશ્તી હતા? ખરૂં પૂછો તો ખીચારા સીસ્તાનીઓ ખીલકુલ ફેળવણી વગરના છે, અને એ કારણસર તેઓ ખુદ પોતાને પણ પીછાણી શકતા નહતા. વાતચીતથી ઠીક વખત નીકળી ગયો. એમ કરતાં અમો ઢોઢ વાગે મલેક હૈફરી નામના મોટાં ગામમાં આવી એક ટેકરા ઉપરના મકાનમાં ઉતારો લીધો, કે જના શુંબજના મથાળા ઉપરથી જૂનાં મલેક હૈફરી તથા કીમ્મક ગામો, આતશગાહનું ખંડિયેર વગેરે જણાઈ હતાં.

જમીન ઉપર બાંધેલી ધોરો.

આ ગામની બાજુમાંજ ટેકરા ઉપર કપ્રસ્તાન છે, જ્યાં શુંબજે સાથની સાત કબરો આવેલી છે. જમીનની ઉપર ત્રણ પ્લીટ ઉંચાઈનું મહેરાબઢાર આરકું બાંધી લઈ તેની અંદર લાસ મૂકેલી હોય છે. લાસને જમીન અંદર ઢાટવાને બદલે જમીન ઉપર બાંધેલી આવી જાતની ધોરો સીસ્તાનમાંજ ફેટલીએક જગ્યાએ મારા જોવામાં આવી.

બપોરનો તાપ સખ્ત હતો અને અમારા ગળાં પણ સૂકાઈ ગયલાં હોવાથી ગામમાંથી તરબૂચ મંગાવી નાન સાથે ખાધાં. મારો ભોખ્યો મને તેજ દિવસની રાત્રે શહેરમાં લઈ જવાની ખાત્રી આપતો હતો, તેથી હું ઉલટમાંજ હતો, કે આખા ચાર દિવસની થાક પછી ચોથી રાત હું મારા પરોણાને ત્યાં કાંઈ નીરાંતે સુવું. આ પીં તરતજ પાછા સવાર થઈ અમો કીમ્મક નામના ગામ આગલ આવી લાગ્યા. આ કીમ્મક ગામ તથા તેની બાજુબાજુ બે ત્રણ સદા આગમય ઇરાની જરથોશ્તી વસ્તી હોવી જોઈએ એવી નિશાનો માલૂમ પડે છે.

આખુરે અરુષે રૂસ્તમઃ એટલે દખ્ખમું.

કીમ્મક ગામ તરફ એક ગોળ ફરતી દિવાલ જેવું ખંડિયેર નજરે પડ્યું, જેને ત્યાંના લોકો ‘આખુરે અરુષે રૂસ્તમ’ એટલે કે જેહાન-પહેલવાન રૂસ્તમના નામચીન ઘોડા રખશની ઘાસચારો ખાવાની જગ્યા કરી કહે છે. સીસ્તાનમાં ઘોડા, ખચ્ચર, તથા ગધેડાને હાણા ખવરાવતી વખતે અહિંની માફક કાંઈ તોખરો ખાંધવામાં આવતો નથી, પણ ઘોડાનું મોઢું પહોંચી શકે એવી ઉંચાઈની બે ત્રણ ફીટ ડાય-મેટરની ગોળ નીકોલી જેવું બનાવી તેમાં હાણા નાંખવામાં આવે છે. હવે જ્યારે અહિંના અલણુ લોકોએ આવી મોટી ગોળ દિવાલ બેંધ, ત્યારે તેઓએ માની લીધું કે, આતો જેહાનનો પહેલવાન રૂસ્તમ, કે જે રખશ નામના જખરહસ્ત ઘોડા ઉપર સવારી કરતો હતો, તે ઘોડાની હાણા ખાવાની જગ્યા હોવી બેંધએ. આવા ખ્યાલથી આવી જાતના ગોળ દિવાલવાલા ખંડિયેરોને સીસ્તાનીઓ ‘આખુરે અરુષે રૂસ્તમ’ કરી કહે છે. ખરૂં પૂછો તો આવી જાતનાં ખંડિયેરો કાંઈજ નહિ, પણ પાછળા વખતના જરથોશ્તી દખ્ખમો છે, કે જે દખ્ખમોના વચલા ભાગે માટી તથા રેતીથી ભરાઈ ગયલા છે. ઠીક છે કે અહિંના અલણુ લોકોએ આવી માન્યતાથી આ દખ્ખમો ખરાબ કીધાં નથી. અને હું પણ એ બાબત વિષે તેઓ આગલ કાંઈ બોલ્યો નહિ. આ ગોળ દિવાલવાલા ખંડિયેરો આપણા દખ્ખમો છે, એવું યૂરોપીઅન મુસાફરોથી સાબિત થયું છે; કારણ કે હિંદુસ્તાનના સરવે ફીપાર્ટમેન્ટ-વાલા મીં ૭૦ પીં ૮૮, કે જેવાણી ચોપડીથી મારી સીસ્તાનની મુસાફરીમાં મને ઘણું જોવાનું તથા જાણવાનું મળ્યું હતું, તેવણુ લખી જણાવે છે કે ‘આવી પ્રકારના એક ખંડિયેરને બોદતાં અંદરથી માણસનાં આંગળાનું હાડકું મળી આવ્યું હતું, જે ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે આ ખંડિયેરો કાંઈજ નહિ પણ પાછળા વખતનાં દખ્ખમો છે.’ આ દખ્ખમો હેલમંદ નહીની હાબી બાબૂના કીનારા તરફ વધારે જોવામાં આવે છે.

એક પુરાણું આતશગાહ.

કીમ્મક ગામની પશ્ચિમ દિશા તરફથી દોઢ માઇલ દૂર એક જૂનું ખંડિયેર છે, જેને સીસ્તાનીઓ આતશગાહના નામથી ઓળખે છે, તો બેકે તેવી કાંઈ પણ નિશાનો ત્યાં ખાસ જોવામાં આવતી નથી.

એક મોટા ચોરડા હોય તેવું કાંધ ખાંધકામ જણાય છે, પણ તેની ઉપરનો ગુંખજ નાશ પામેલો છે.

પાછળા વખતની જરથોશ્તી વસ્તીની નિશાનો.

સીસ્તાનના મુલકમાં અસલી ધરાની પહેલવાનોને લગતી ઘણીએક હંતકથાઓ હજી પણ સાંભળવામાં આવે છે, અને કેટલીએક જગ્યાઓને તેઓનાં નામ સાથે ઓળખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે હામુન સરોવરની ખાણમાં આવેલાં કારકુશાહ નામના ગામને ત્યાંના લોકો ગરસાર્પના નામથી ઓળખે છે, કે જે નામ પહેલા અસલી ધરાની પહેલવાન કેરસાર્પનાં નામનું 'ખગડેલું' રૂપ છે. એજ મુજબ એક ખીજી હંતકથા પ્રમાણે, સહુકુહા નામની જગ્યાની ઉત્તર પશ્ચિમે અઢી માઇલ દૂર આવેલાં અસલી કિલ્લાનાં ખંડિયેરને ત્યાંના લોકો પહેલવાન સામ ઉપરથી કલે-એ-સામ કરી કહે છે.

ઇ. સ. ૬૪૨ માં અરબોએ ધરાન જીત્યા પછીથીખી ધણો વખત 'વેર સીસ્તાનમાં જરથોશ્તી ધર્મ' ચાલુ હતો. તેનું મુખ્ય કારણ એ કે આ મુલક છેક ધરાનની પૂર્વે રેતીના મોટાં મોટાં ખીયાખાનોથી ઘેરાયેલો છે, જેથી છેક પશ્ચિમ ધરાનથી અરબોને ત્યાં ચાલુ હુમલાઓ લઈ જવાનું મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું. હજી પણ ત્યાં પાછળા વખતનાં ભાંગેલી દિવાલા સાથનાં દુખમાઓના ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે, જે ઉપરથી પૂરવાર થાય છે કે આજથી માત્ર થોડી સદીઓ આગમ્ય પણ ત્યાં જરથોશ્તીઓ વીખરાયલી હાલતમાં વસવાત કરતાં હતાં.

મુસાફરીની મુસીબત.

કીમ્મક ગામ છોડ્યા પછી અમે આજુબાજુનો દેખાવ નીહાળતા દેહબળી તરફ આવી લાગ્યા, જે વખતે સૂરજને અસ્ત પામવાને લગભગ ટોઠ કલાક ખાકી હતો. આ ગામનાં પાણીની કારેઝ અમારા રસ્તામાં આવી, જે ઉંડી હોવાથી અમારા જાનવરો અંદરથી જઈ શક્યાં નહિ. અમેએ ઘણીખી તલાસ કીધી કે કેઠે પૂલ ખાંધ્યો હશે પણ ફેકટ. લાચારીએ ખીજો રસ્તો ખીયાખાનનો પકડવો પડ્યો. આ વખતે મેં મારી સાથના અમનીયહ તથા ગાઇડને ખુલ્લું જણાવ્યું હતું કે, હું ત્રણ દિવસની ચાલ સવારીથી તદ્દનજ થાકી ગયો છું, તેથી જે ખીજો રસ્તો તમે જવા માંગતા હોવો તે રસ્તો જો લાંબો હોય તો, આ ગામનાં માણસો પાસે કારેઝ ઉપરથી પસાર

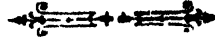
થવાની ગોઠવણ કરાવવાને હું પૈસા ખરચવા તૈયાર છું. પણ અમની-
યહ તરફથી જવાબ મળ્યો કે બેઉ રસ્તા લગલગ એક સરખા છે કે
મેં નવે રસ્તે તેઓ સાથે હંકાર્યું. એમ કરતાં અમે દહગોરી નામનાં
મોટા ગામ આગલ આવી લાગ્યા, જ્યારે સૂરજ તરતનો અસ્ત પામ્યો
હતો. આ ગામમાં મારા ખચ્ચરે કોઇનાં ઘેરનાં વાડાનો દરવાજો
ઉગાડો બેઠો કે તરતજ તે પૂર જોશથી દોડી તેમાં ભરાયું, જેમ
કરતાં દરવાજો નાનો હોવાથી મને માથામાં વાગ્યું, અને નીચે જમીન
ઉપર હું પટકાઈ પડ્યો. વાડામાં ભરાવાનું કારણ એ કે તે જાનવર
પણ હવે થાકેલું હોવાથી તે દિવસે વધારે મુસાફરી કરવા માંગતુ
ન હતું. સાફ થયું કે તે વખતે મેં મારા પગો પાવડામાં ખોસેલા
ન હતા. મારી સાથવાલાઓ જરા દૂર હોવાથી ગલીમાં શું બન્યું તેની
તેઓને ખબર ન હતી. લોકો દોડી આવ્યા કે હું તરતજ ઉભો થયો.
ખોદાની મહેરથી મને કશી પણ ઇજા થઇ ન હતી. એ રીતે મેં બે
વખત મારા ખચ્ચર ઉપરથી સીસ્તાનની જમીન માપી હતી, અને
એક વાર કારેઝ ઓળંગવા ભુસ્કો મારવા જતાં હું પાણીમાં
પડ્યો હતો. અહિંથી અમે રેતીનાં ખીયાખાનમાં દાખલ થયા.
આ વખતે અંધાઈ થયું હતું, અને નાની નાની કારેઝો આવતી કે
હું હવે જાનવર ઉપરથી ઉતરવાને બદલે બેસીનેજ પસાર
કરતો હતો, જે વખતે થંડા પાણીમાં વારંવાર પગો ભિંજાઈ જતા
હતા. જેમ જેમ રાત વધતી ગઈ તેમ તેમ પવન જોરથી ફુંકાતો હતો,
પણ પેલા ખીયાખાનનો છેડોજ ન આવે. હું આતશય થાકી ગયો હતો,
અને આ પહેલીજ વાર હું મારા ગાઇડ તથા અમનીયહ સાથે ખફા
થયો, અને તેઓને ઠપકો આપ્યો. હવે મારો ગાઇડ મને થંડે ક્ષેત્રે
કહેકે હું આ રસ્તે પહેલોજ આવ્યો છું. જે સમજી મને ભારી ગુસ્સો
ઉપજ્યો, તેટલું છતાં કશું પણ બોલવામાં મેં સાર જોયો નહિ. આવા
ખીયાખાનમાં રાતની વખતે કફળી શું ! મને ઇરાનની મુસાફરીઓમાં
મળેલા અનુભવ ઉપરથી લખું છું કે એ લોકો પોતે ખડતલ હોવાથી
તથા તેવી રીતોની આદત તેમને પડેલી હોવાથી, આપણનેખી તેવાજ
સમજી આપણી ઉપર પડતી મુસીબતોની તેઓ જરાપણ કદર કરી
શકતા નથી. એ કારણસર આપણને તેઓ સાથે હુશ્યારીમાં રહેવું
પડે છે.

આખરે અમેા જોતેક ગામ આગલ આવી લાગ્યા કે મને જરા ધીરજ આવી, કારણ કે મને તો એમજ લાગતું હતું કે જ્યાં છે ત્યાં આ અમનીયહ રસ્તો ભૂત્રી જઇ ભલતેજ રસ્તે લઇ જતો હતો. આવા ખીચાખાનમાં રાતને વખતે કુંકાતા થંડા પવનમાં રસ્તો કાપતા કાપતા છેક દસ વાગે દૂરથી શહેરનાં કુતરાઓનો ભસવાનો અવાજ મારે કાને પડ્યો કે મને ધીરજ આવી. એટલું ઠીક કે રાત ચાંદરણી હતી. સીસ્તાન હેશની ધૂળ, રેતી અને કુંકાટા પવનમાં ચાલૂ ચાર દિવસની લગભગ ૮૦ માઇલની થાકવી નાંખનારી મુસાફરી કરી હું સહીસલામત પાછો નસીરાબાદ શહેરમાં મારા મિત્રને ઘરે આવી પહોંચ્યો.

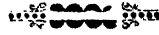
આખા ચાર દિવસની મુસાફરીમાં ઇરાની સરકારે મારી સેવામાં સોંપેલા ઘોડેસ્વાર અલી હેરાખાને, જો કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અંજલુ-પણામાં મને કાંઇક ખફા થવાનું કારણ આપ્યું હતું, તેટલું છતાં સામટી રીતે જ તારીફલાયક વર્તણૂંક ચલાવી હતી, તે ઉપરથી મને ઇરાની લશ્કરની ડિસીપ્લીનનો ખડું અચ્છો ખ્યાલ આવ્યો છે. ઘરે પૂગ્યા પછી તરતજ અલી હેરાખાનનો ઉપકાર માની તેને લાયકનું ઇનામ આપી વિદાય કીધો.

પ્રકરણ ચોથું.

ધરાની સીસ્તાનની બીજી જોવાલાયક જગ્યાઓ.

કુહે ખાજનો પવિત્ર ડુંગર.

નસીરાબાદ શહેરની દક્ષિણ પશ્ચિમે લગભગ ૨૦ માઇલ દૂર એકાંતમાં કુહે ખાજ નામની સપાટ ટેકરી આવેલી છે, જે લગભગ ૪૦૦ ફીટ ઉંચો છે. આ ટેકરીની અતરાફમાં અને આ ટેકરીને પોતાની અંદર સમાવી હેતું અસલ એક કિલ્લેખંધીવાળું પ્રખ્યાત શહેર હતું, તેનું નામ કૂખોઝદ હતું. ‘કૂખો’ એ શબ્દ એ ખાજુ અસલ વસતી ‘કખ’ નામની જાણીતી પ્રજાના નામનું ખગડેલું સ્વરૂપ છે; જ્યારે ‘ઝદ’ એ કિલ્લેખંધીવાળાં શહેરોને ઓળખવા માટે તેવાં શહેરોનાં નામો આગલ મેલવામાં આવતા પુરાતણુ ધરાની શબ્દ ‘ગદ’ નું ખગડેલું રૂપ છે. જેથી ‘કૂખોઝદ’ નો ખરો અર્થ ‘કખ પ્રજાનું કિલ્લેખંધીવાળું શહેર’ એમ થાય છે. એ અસલ કૂખોઝદ નામ ખગડીને કૂહખોઝદ થયું, જેણે આખરે કુહે ખાજનું વધુ ખગડેલું રૂપ ધારણ કીધું. એ કખ પ્રજા હાલ પણ સીસ્તાનમાં વસે છે.

તમામ ધરાનમાંના હાલનાં લોકોની અજ્ઞાનતાને લીધે અસલી જગ્યાઓને વિચિત્ર નામોથી ઓળખવામાં આવે છે, તેમજ તેમનાં મૂળ વિષેની હકીકતો વિચિત્ર જેવી આપવામાં આવે છે. એનો એક દાખલો નીમરૂઝની ખાખદમાં આપણે આગલ જોઈ ગયા છીએ; અને તેથી એજ પ્રમાણે કુહે ખાજ નામના મૂળ સંબંધી પણ એવીજ ભલતી વિગત આપણને આપવામાં આવે છે, કે એ શહેરનું નામ ખાજ સરાસરીર નામના કોઈ આગલા પવિત્ર પૂરૂષનાં નામ ઉપરથી પડ્યું છે, કે જે ખાજ ઇબ્રાહીમની ઔલાદથી સીધો ઉતરી આવેલો માનવામાં આવે છે, અને તેનીજ કબર એ ટેકરીને મથાળે આવેલી કહેવાય છે. અલખતાં કહેવાની કસી જરૂર નથી કે આ હકીકત માનવા જેવી નથી, તે શરૂઆતમાં જણાવેલી ખરી વિગત ઉપરથી સમજાશે.

કૂખોજર્જનાં શહેરની આ ટેકરી ઉપરનાં અસલી કિલ્લાનું ખંડિયેર હાલ પણ નજરે પડે છે, કે જેની ખહારની દિવાલો છેક હામુન સરોવરનાં પાણીની અંદર વેર ઉતરેલી છે. હવે જ્યારે હામુનમાં હેલમંદ નદીનાં પાણી ધસી આવે છે, ત્યારે આ ટેકરીનો દેખાવ એક ટાપુ જેવો થઈ જાય છે, અને તે તરફ જવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આગલા મુશ્કેલીનાં વખતમાં લોકોની સલામતી માટે એ કિલ્લો ઘણો મદદગાર થઈ પડેલો હોવો જોઈએ. પાછળથી સીસ્તાનીઓ પોતાનાં શહેર ઉપર ખહારથી આવતા હુમલાઓ વખતે આ ટેકરી ઉપર આસરો લેતા હતા. આ ટેકરીનાં ઢળાણ ઉપર કિલ્લાથી લગભગ ૨૦૦ ફીટ નીચે કૂખોજર્જનું શહેર ફેલાયલું હતું.

એવું કહેવામાં આવે છે કે તે શહેર એટલું તો પુરાણું છે કે રૂસ્તમના ઝમાનાની અગાઉ તે ખંધાયલું હતું, અને એવી કથા છે કે એજ શહેરનાં પુરાણા કિલ્લામાં તેની શાહ કકે કૂહઝદને આજીવેસ્તાનના પાદશાહ સાથે મીનાકેસો થયો, ત્યારે જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમની ખચપણની ખહાદુરી અને કુશળતા એજ શહેર અને કિલ્લા ઉપરના હુમલાઓ વખતે જાહેરમાં આવી હતી; અને તેની સામેતી એ ઉપરથી હીસે છે કે એ કિલ્લાને રૂસ્તમે જીત્યા પછી તેને એનું નામ મળેલું હોય કરી એ કિલ્લાને હાલમાં કલ્લે-એ-રૂસ્તમ એ નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

એજ ટેકરી ઉપરનાં એક નાની ઇમારતનાં ખંડિયેરને ‘ચેહેલ દોખતરાન’ એટલે ચાલીસ છોકરીઓની જગ્યા તરીકે ઓળખે છે. ચેહેલ દોખતરાન નામથી ઓળખાતી ઝીયારતગાહો કાંઈ ખાસ અહિં-યાજ નહિ પણ ઇરાન અને અફઘાનીસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં પણ જાણીતી છે. એ નામથી ઓળખાતી ઝીયારતગાહો વિષે એવું જણાવવામાં આવે છે કે એક વેળાએ ચાલીસ છોકરીઓની એક ટોળી ખહાર જતી હતી, તે વખતે કેટલાએક ખદમાશોએ તેઓની પુઠ પકડી હતી. જ્યારે તે ખદમાશો છોકરીઓને પકડી પાડવાની અણી ઉપર હતા, તેજ પળે તે જગ્યા ફાટી, અને તે ફાટની અંદર તેઓ સઘળી ગરક થઈ ગઈ, અને એ રીતે ખોદાએ તેઓની ઇજટ ખચાવી. એવીજ રીતના ઇસારાઓ સાથની ઇરાનનાં છેલ્લા પાદશાહ યઝ્દગર્દ શહરયારનાં ખચ્યાં-ઓની ઝીયારતગાહો યઝ્દ શહેરની એતરાફમાં જોવામાં આવે છે.

વિચિત્ર કબરો.

આ પહાડને મથાળે જમીનથી ત્રણ ફીટ ઉંચી પથ્થરની ખાંધેલી કબરો આવેલી છે, જેઓને ઉપરથી પથ્થરની લાડીઓથી ઢાંકવામાં આવેલી છે. આ કબરો ઉપરની લાડીઓ ખીસાડતાં મુવેલાં માણસોનાં હાડકાં મળી આવે છે, જે ફેકટ થોડીએક દૂળથી ઢાંકાયેલાં હોય છે, અને ફેટલાક દાખલાઓમાં લાસને પહેરાવેલાં કપડાંના ટૂકડાઓ પણ મળી આવે છે; જે ઉપરથી દીસે છે કે એ કબરો ઘણી પુરાણી હોય નહિ. લાસ અને કબરનાં મથાળાની વચ્ચે આસરે એક ઘૂટની જગ્યા ખાલી રાખવામાં આવેલી છે. ફેટલેક ઠેકાણે તો એક સરખું આખું ખાંધકામ કરી વચમાં અફેકી લાસ રહે તેવી રીતે ગાળા ભરી લીધેલા છે. જે પ્રકારની આ કબરો છે તે ઉપરથી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે, સાધારણ કબરો અને અસલ દોખમેનશીનીના રેવાજની વચ્ચેનો કોઈ રસ્તો લેવાનો એ ચત્ન હોય. ચઝદ શહેરની આસપાસના ગામેમાં રહેતા જહીદોની (ઇસ્લામી ધર્મમાં તરતના દાખલ થયેલા લોકોની) જે કબરો મેં જોઈ હતી, તે એવાજ પ્રકારની હોવાથી, આપણને માનવાને ખાસ કારણ મળે છે કે, આ કુદે ખાજ ઉપરની કબરો પણ પાછળા વખતના ઇસ્લામી જરથોશ્તીઓની હોવી જોઈએ.

આ પહાડનાં મથાળા ઉપરથી આજુબાજુએ ઘણાજ સરસ દેખાવ નજરે પડે છે, અને મુખ્ય કરીને ઉત્તર દિશા તરફથી હામુન સરોવરનો ઠેઠ વેરનો દેખાવ નજર આવે છે. દૂરથી આ ટેકરીનો ઉપરનો ભાગ સપાટ જમીન જેવો લાગે છે.

કારકુશાહનું પુરાતણુ આતશકદેહ.

સીસ્તાનની હાલની રાજ્યધાની નસીરાબાદની ઉત્તર પૂર્વે લગભગ ૧૭ માઇલ દૂર મીયાન કંગી નામના માતમાં કારકુશાહ નામની એક ટેકડી આવેલી છે. મીયાન કંગી હામુન સરોવરની નજીકમાં હોવાથી રેલના પાણી ત્યાં ફરી વળે છે, તથા તેમેરીસ્ક નામના લગભગ ૨૫ ફીટ ઉંચા ઝાડો ગીચોગીચ ઉગેલાં છે. ત્યાં એ જગ્યા ઉપર ખારેજી લોકો વસ્તા હતા, જેઓ વણકરનો ધંધો કરતા હતા. આ જગ્યામાં ઘણાએક અસલી ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે, જેમાં એક ટેકરી ઉપર અસલી ઇમારત લાંગેલી હાલતમાં ઉભેલી છે. આ ઇમારતના ખાંધનીમાં ૨૦ ઇંચ લાંબી, ૧૪ ઇંચ પહોળી તથા ૪ ઇંચ જાડી

પકવેલી ઇંટો કામમાં લેવામાં આવી છે. આવી અસાધારણ મોટી ઇંટો સીસ્તાનના કોઈ પણ ખીજાં ખંડિયેરમાં જોવામાં આવી નથી, અથવા ખોદકામ કરતાં મળી આવી નથી. તે ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે ઇમારત ઘણા પુરાણા ઝમાનાની હોવી જોઈએ. આ જગ્યાને સીસ્તાનીઓ પહેલવાન ફેરસાર્પના ખગડેલાં નામ ગરસાર્પને નામે ઓળખે છે, અને કહે છે કે આ ઇમારત પહેલવાન ગરસાર્પના વખતમાં બંધાયેલી હોવી જોઈએ, કે જે વખતમાં આવી મોટી ઇંટો ત્યાંના લોકો પોતાના સામાન્ય ભારી કૌવતને લીધે સહેલાઈથી વાપરી શકતા હતા.

જાણીતા તવારીખનવેશો માસુદી, ઇસ્તખ્રે તથા કાસવીની લખી જણાવે છે કે ઇરાન દેશના પુરાણા ઝમાનાના નામીયા આતશકહેહો-માંનું ફેરાકરકાન નામનું ત્રીજું આતશકહેહ કારકુયેહમાં આવેલું હતું, જે શાહ ગુસ્તાસ્પના ઊકરા અસ્ફન્દયારના ખેટા ખહમને સ્થાપ્યું હતું. તે પવિત્ર આતશનાં માનની નિશાનમાં આ જગ્યાને તે વખતે શાહનો એલકાખ આપી તેને કારકુશાહના નામથી બોલતા હોવા જોઈએ.

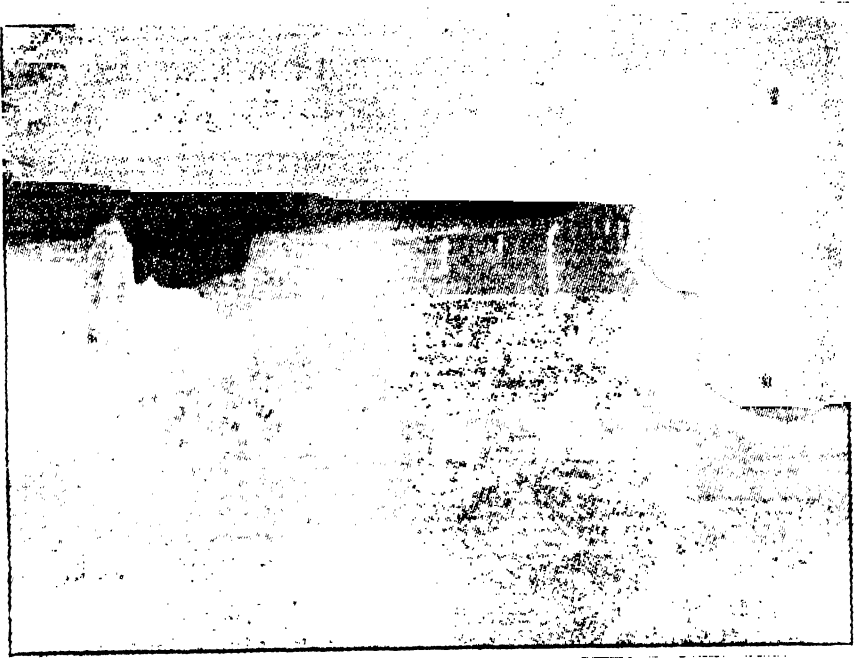
પહેલવી કેતાખ શત્રોપહા-એ-ઇરાન પ્રમાણે ઝરન્જનાં દેશમાં મીનો કરકો આતશ ખરપા કરેલા હતા, જે ખનવાજેગ છે કે કારકુ-યેહના આતશકહેહમાં ખરપા થયેલાજ આતશ હોય, અને કહે છે નામ ઉપરથીજ કારકુયેહ નામ પેદા થયેલું હોય. નામીયો લખનાર કાઝવીની જે ઇ. સ. ૧૩ મી સદીના પાછળા ભાગમાં થઈ ગયો છે, તેના લખવા પ્રમાણે તો તેના વખતમાં પણ એ પવિત્ર આતશ હૈયાત હતા, અને ત્યાં પદ્માન ખાંધેલા મોખેદો ચાંદીનાં ચીપીયાઓથી આતશને કાઠી આપતા હતા.

કુનદ્રક તથા અલ્લાહાખાદના ખંડિયેરો.

કુનદ્રક જે ઇ. સ. અઠારમી સદીની શરૂઆતમાં સીસ્તાનની રાજ્યધાની હતી, તે એક કિલ્લેખંદી શહેર હતું, કે જેમાં મોટી મોટી ઇમારતોનાં ખંડિયેરો જોવામાં આવે છે. શહેરના ખચાવને સાડા ખાંધેલો મીનારો લાંગેલી હાલતમાં ઉભો છે. આ ખંડિયેર નસીરાખાદ ની દક્ષિણે લગભગ દસ માઇલ દૂર આવેલું છે. કુનદ્રક પડી લાંગવા પછી અલ્લાહાખાદ રાજ્યધાની શહેર ખન્યું, પણ તેનો દેખાવ હાલતો એક શહેરને બદલે એક મોટાં ગામડાં જેવો લાગે છે. આ ખંડિયેર

સીસ્તાનની હાલની રાજ્યધાની નસીરાબાદ શહેરની પૂર્વ પશ્ચિમે લગભગ ૭ માઇલ દૂર આવેલું છે.

ખીજી જોવા લાયક જગ્યાઓમાં અફઘાન સીસ્તાનમાં આવેલા લાશ-જુવેનનો પ્રાંત કે જે હોકતને નામે પણ જાણીતો છે, તે પ્રાંતમાં તેજ નામનાં આવેલાં લાશ અને જુવેનનાં શહેરો, શહેરો સરેતાર, નાહઅલી, ચાકાનસૂરક, કલે-એ-ફતહ વગેરે છે. આ જગ્યાઓમાં જાના કિલ્લા તથા ઇમારતોનાં ખંડિયેરો આવેલાં છે. કમનસીબે અફઘાનીસ્તાનમાંની એ વખતે ચાલતી ભારી અશાંતિને લીધે મારાથી સીસ્તાનને લગતા એ અફઘાન પ્રાંતોમાં જઈ શકાયું હતું નહિ.

G. P. TATE

અફઘાન સીસ્તાનમાં આવેલા કિલ્લાનો દેખાવ.

An old Fort in Afghanistan Seistan.

قلعه قدیمی در سیستان افغان

પ્રકરણ પાંચમું.

પાછા નસીરાબાદમાં.

શહેરમાં જ્યારે હું શરૂઆતમાં મારા મુસાફરીના યુરોપીઅન યોગાકમાં એકલો ફરવા નીકળતો, ત્યારે મારા યોગાક ઉપરથી ત્યાંના લોકો મને ખ્રિસ્તી સમજી મારી ગમ ટીકી ટીકીને ભેતાં હતાં. હું જોને ત્યાં ઉતરેલો હતો તે ગાલીચા, ઘઉં, ઉન વગેરેનો વેપારી હતો, અને બજારમાં તેની પેઢી હતી, જ્યાં હું અવારનવાર બેસતો હતો. એ ઉપરથી મને પણ તેઓ વેપારી સમજ્યા, પણ પછી ઓળખાણ પીછાણ પડતાં જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે હું હિંદુસ્તાનનો જરથોશ્તી છું, અને એક મુસાફર તરીકે અહિંયા આવ્યો છું, ત્યારે તેઓ અચરત થઈ કહેતાં હતાં કે, અહિંયા એવું તે શું બેવાનું છે કે હિંદુસ્તાન જેવા દૂર દરબજ મુલકમાંથી મને અહિંયા ખાસ આવવું પડ્યું. શહેરમાં એક પણ હોટેલ નથી યા ઇરાની જરથોશ્તીનું ઘર નથી કે જેથી મારા જેવો મુસાફર ઉતરી શકે. સીસ્તાનમાં મારો વિચાર લાંબો વખત વેર રહેવાનો હોવાથી હું દર શુક્રવારે મારા વેપારી મિત્રને મારા ખાધા રહેવાના ખર્ચ તરીકે એક સારી જેવી રકમ જખરીથી તેના હાથમાં મૂકતો હતો. એક દિવસે તક મલતાં મારા સંબંધમાં તેનાં દિલની ઇચ્છા જાણવા મેં જણાવ્યું કે, ‘મારે લીધે તને અગવડ ખમવી પડે છે તેથી હવે હું જવાનો વિચાર રાખું છું’; જો કે મને તે વખતે સીસ્તાન મુદ્દલ છોડવા ગમતું ન હતું. તેણે મને સાફસાફ યોતાનો હેતુ પરખાવી દીધો કે તે મને વધુ વખત રહેલો જેવા ખચ્ચીતજ રાજી હતો, એટલે હું નીરાંતે એક મહિનો વેર રહ્યો, વળી જો એક સારી જેવી મોટરમાં પાછું ઢોઝઢાળ ફરવાને માફ મન લલચાતે નહિં તો હું હજીબી લાંબો વખત વેર ત્યાંજ રહેતે.

જે નાના ઓરડામાં મને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો તે મારા મિત્રની ઓપ્રીસ જેવું હતું. રાતને વખતે કામકાજને સાફ માણસો સાથે વાત કરતાં તથા કાગળ પત્રો અને હિસાબ કેતાબ લખતાં

લગભગ દસ વાગતા હતા. એ દરમિયાન સળગાવેલા સમાવરમાંથી ચાની ખાલીઓ ફરતી હતી, અને ત્યાર પછીજ અમે એક સુફરેહનું ખાણું ખાતા હતા. કોઈ કોઈ વખત ઘણો થાકેલો હોવું તો હું મારી એક ઉંઘ પણ જમવાની અગાઉ એંચી કાઢાડતો. ખચોરના ઢાઢ વાગેના ખોરાક પછીનું આ રાતનું ખાણું હતું, જ્યારે સવારે નાન સાથે ત્રણ ચાની ખાલીથી (ફેનજન) સંતોષ રહેવું પડતું હતું.

જ્યારે હું મુંખાઈથી ઉપર્યો ત્યારે સીસ્તાન દેશ સાથે મશહ શહેર પણ બેવાની મારી ખાસ નેમ હતી. તે એટલા વાસ્તે કે મશહથી છ માઈલ દૂર હજીબી તુસ નામનું ગામ આવેલું છે, જ્યાં આપણા નામીયા શાએર ફિરહોસી તુસીનો ઇં સં ૯૪૧ માં જન્મ થયો હતો, અને ત્યાંજ તેને ઇ. સ. ૧૦૨૦ માં દફનાવવામાં પણ આવ્યો હતો. મારી મતલબ તે ગામની આબુખાબુ ફરી, શોધખોળ ચલાવી, આ બધા શાએર વિષે ખીજી વધુ વિગતો એકઠી કરી જાહેરમાં લાવવાનો હતો. શરૂઆતમાં જ્યારે હું દોઝદાખ આવ્યો હતો, ત્યારે મેં મશહ જવા વિષે પણ પૂછપરછ કરવા માંડી. મીં બેલશેલ નામનો રશીયન જે પોતાની લોરીસોમાં વેપારીઓનો માલ દોઝદાખથી મશહ લાવ લઈ જા કરતો હતો, તેણે મને જણાવ્યું કે દોઝદાખથી મશહ ૬૦૬ માઈલ દૂર છે, જ્યારે ખીરજંદ શહેર ખરાખર વચ્ચે આવેલું છે. આ વખતે તે ઉપડવાની તૈયારીમાં હતો, પણ મારો વિચાર પહેલાં સીસ્તાન દેશ બેધ આવવાનો હતો, તેથી તે વખતે મેં ના પાડી. હવે જ્યારે હું સીસ્તાનમાં હતો ત્યારે ત્યાંથી કોઈ માલવાલી લોરીસ મશહ જવાની હોય તો તેમાં ગોઠવાઈ જવાનો મારો વિચાર મેં મારા મિત્રને જણાવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે મશહ જતી માલ સાથની લોરીસો હંમેશા દોઝદાખથીજ ઉપડે છે, એટલે સીસ્તાનથી આગલ વધવાને બદલે પાછું દોઝદાખ જવું પડ્યું.

સીસ્તાનમાં શાહનામાનું વાંચણ.

એક દિવસની સાંજે ફરતાં મેં મારા મિત્રને જણાવ્યું કે મને શાહનામા સાંભળવાનો શોખ થાય છે, તેથી કોઈ ખાસ વાંચવાવાળો હોય તેને રાત્રે બોલાવવો. આ ઉપરથી ખીજે દિવસની રાત્રે એક માણસ ખગલમાં જૂનું શાહનામા લઈ ઘરે આવ્યો. પહેલાં તો અમે તેની સાથે ફિરહોસી અને શાહનામા વિષે વાતચીત ચલાવવા તથા

બેતો બોલવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેણે બોય ચઢાવી, જેમ ફેટલીએક ચીનાઇ સખીઓમાં કાચ ઉપર પહેલવાનોને ગુઠણ ઉપર બેઠેલા ચીતારેલા છે તેમ પોતે બેસી, જેહાન પહેલવાન રસ્તમ અને અરકખૂસની લડાઇનું ખ્યાન એટલા તો શૂરવી વાંચવા માંડ્યું કે સઘળા હાજર રહેલાઓ તદ્દનજ ચૂપ બેસી સાંભળતા હતા. આ માણસના ગાવાની ઠપછપથી મારા મન ઉપર ઘણી અસર થઇ હતી.

ફિરહોસીનું રસ્તમને સ્વપનામાં જોવું.

આ હાસ્તાન પૂરું કીધા પછી તે બોલ્યો કે નામીઓ શાએર ફિરહોસી તૂસી ગઝનવીના હાકેમ માહમૂદ શાહની દરબારમાં રહી ૬૦,૦૦૦ ફારસી બેતખાજામાં ધરાનનાં આપણા અસલી પાદશાહ પહેલવાનોની તવારીખી ફેતાખ શાહનામહુ લખતો હતો, ત્યારે તે પાદશાહનો વજીર હસન મયમંદી ફિરહોસીની ઘણીજ અદ્દેખાઇ કરતો હતો, અને કોઇખી રીતે ફિરહોસી કંતાળી જઇ પોતાનું માથે લીધેલું સહાસ કામ છોડી દે એવા ખ્યાલથી તે ઠરેક રીતે તેનાં કામમાં હરકત નાંખતો હતો. વારંવાર તે સુલતાનના કાન ભાંભરતો હતો, જેથી માહમૂદશાહ પણ ફિરહોસી તરફ અણુગમે દેખાડતો હતો. વળી આવી હાલતમાં ફિરહોસીનો એક પૂરો વહાલો બેટા મરણ પામ્યો, તોપણ તેણે આ સઘળાં કુખોથી હિંમત હારી ન જતાં ખોદા ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાનું શાહનામહુ લખવાનું કામ ચાલૂજ રાખ્યું.

ફિરહોસીએ શાહનામામાં જેહાનના પહેલવાન રસ્તમની ખહુજ તારીફ કીધી છે. એક દિવસે વજીર હસન મયમંદીના સમજાવ્યાથી પાદશાહે ફિરહોસીને તાનો મારી જણાવ્યું કે, રસ્તમ અને ખીજાં-ઓએ એવાં તે શું ભારે માફમે કીધેલાં હતાં કે હું તેઓની આટલી ખધી તારીફ લખે છે વગેરે. આથી ખીચારા ફિરહોસીને ખહુજ લાગી આવ્યું, અને ખળાષો કીધા કે મેં શાને ખાતર આવી ઝેહમત માથે ઉઠાવી. ફિરહોસી પોતે જણાવે છે કે તેજ રાત્રે સ્વપનામાં જેહાં-પહેલવાન રસ્તમે મને પોતાનો દેખાવ આપ્યો.

હમીન રસ્તમી કે મનશ દીદેઅમ-એ મરદીએ ઉરા પસ-દીદેઅમ સરે ગેહ દારદ રીશે દો શાખ-કમરઅન્દ ખારીકો સીને ફરાખ સેતઅસ્ત ખાઝૂશ ચૂન રાને શીર-અરો યાલ ચૂન અઝદહાએ દેલીર ખદીન ખૂબરૂઓ ધન ફરરો યાલ-ખગીતી ન ખાશદ કસ ઉરા હમાલ.

મેં તેજ રૂસ્તમને બેથો કે જેને વાસ્તે મેં મારા સાહનામામાં તારીફ કીધી છે; અને ખરેખર તેની બહાદુરી બેધ મેં આફરીન પોકારી. તેનું માથું ગોળાકાર હતું અને તેની ઢાઢી બે ભાગમાં વહેંચાયેલી હતી; તેની કમર પતલી તથા સીના ભરાવદાર હતા. તેની આંખ સિંહની રાત જેવી ગંઠાયેલી હતી, અને તેની છાતી દેહીર અઝહાની છાતી જેવી ભરાવદાર હતી. તેની ગરદન, ખૂબસુરત ચહેરો તથા ખોરેહ એવાં હતાં કે હું કહું છું કે કુન્યામાં રૂસ્તમનો કોઇપણ હરીફ નજ હોય.

આપણે ચિત્રોમાં રૂસ્તમની લાંબી ઢાઢો બે ભાગમાં વહેંચાયેલી બેધએ છીયે તે આ ઉપલી બેતોનેજ આધારે ચિતારવામાં આવી છે.

રૂસ્તમે એ રીતનો દેખાવ આપી તેણે કહ્યું કે, ‘અય ફિરદોસી! તું આજે આટલો બધો નાસીપાસ કાં થયો છે? મેં એક ભારી દેવને માર્યો હતો. તે દેવે એક સુનાની સાંકળી પોતાની ગરદન ઉપર નાંખેલી હતી, જે મેં ફલાણે ઠેકાણે ઢાટેલી હતી, તે તને તારી મહેનતના બદલામાં ભેટ આપું છું. તું તે જગ્યા ખોદીને સાંકળી કાઢાડી લેજે’.

ફિરદોસીએ આ સ્વપનાની વાત પોતાના એક સાચા મિત્ર અયાઝ સિવાય બીજા કોઇ આગલ કીધી નહિ, કે રખેને બીજાઓ તેને બેઅકલી સમજે. આ અયાઝ પાઢશાહનો માનીતો ગોલામ હતો.

હવે બન્યું એમ કે એક વખતે સુલતાન માહમૂદનું, જે જગ્યા રૂસ્તમે ફિરદોસીને સ્વપનામાં દેખાડેલી હતી ત્યાંથી જવું થયું, જે વખતે ફિરદોસી પણ તેની સાથે હતો. રસ્તે જતાં ફિરદોસીએ પાઢશાહને પેલા સ્વપનાની હકીકત કહી સંભળાવી. જેથી પાઢશાહ પોતાની ખાતરી કરવા બીજા દરબારીઓ સાથે ફિરદોસીને લઇ સ્વપનામાં જણાવેલી જગ્યાની શોધમાં ગયો. જે પ્રમાણે જેહાનપહેલવાન રૂસ્તમે જગ્યાની નિશાન આપી હતી તે જગ્યા ખોદી બેતાં એક ભારી સુનાની સાંકળી મલી આવી. આ ઉપરથી પાઢશાહ અને તેના દરબારીઓ ઘણાજ અજબ થયા, અને ફિરદોસી ઉપર પાઢશાહનો વિશ્વાસ પાછો વધ્યો. ફિરદોસીએ પોતાની ગમે તેવી મુશ્કેલી છતાં આ સોનું પોતાની પાસે ન રાખતાં ગરીબોમાં વહેંચી આપ્યું, એવો તે દિલનો દેલાવર હતો.

PERSIA'S IMMORTAL POET
FIRDAUSI TUSI

શાએરાન શાએર - ફીરદોસી તુસી
سهران الشعر - فیردوسی طوسی

M.F. MULLA

COPY - RIGHT

બસી રન્જ બારદમ દરીન સાલે સી-અજમ જન્દુ કદમ બદીન પારસી.
બનાદાએ આબાદ ગરદદ ખરાબ-ઝ બારાનો અઝ તાબેરો આફતાબ
પથ અફગન્દમ અઝ નઝમ કાબે બલ્દ-કે અઝ બાદે બારાન ને યાબદ ગઝન્દ.

ત્રીસ વરસો પેર અતી ઘણી રહેતે ખિન્ચીને આ ૬૦,૦૦૦ બેતોવાલી અસલી
ઈરાની બાદશાહ પહેલવાનોની તવારીખી ફારસી કેતાબ 'શાહનામુ' લખીને મેં મરણ
પામેલા ઈરાન દેશને પાછો સજવન કીધો છે. વરસાદ અને આફતાબની ગરમીથી મોટી
મોટી હવેલીઓ નાશ પામશે, પણ મેં મારી કવિતાથી એક એવી બુલ્દ ઇમારતનો પાયો
નાખ્યો છે કે જેને તોફાન અને વરસાદ કાંઈ પણ નુકસાન કરી શકશે નહિ.

યુ ફેરદોસી અન્દર ઝમાનહ નખુદ-બહ આન બુદ કે બખ્તશ જવાનહ નખુદ.

ફિરદોસી જેવો ફારસી ફિ દુન્યામાં બીજો કોઈ પણ થયો નથી, પણ કમનસીબી
એ હતી કે તેનું બખ્ત ઘાયું બુદ હતું.

ଅମେରିକୀ ଅଣ୍ଟାଧାରୀ ଗଜେନି ଘରାଘରା ଶାସନି.

A Wandering Balooch Tribe in Seistan.

Their tents are made of black fur-rugs, which they carry on their backs and are therefore called in Persian Khana-ba-dooch i.e. house on shoulders.

ایہل بلوچ کہ در حوالی سیستان نقل و مکان می کنند

આ પ્રમાણે તે દિવસની રાતનો વખત યસ રૂસ્તમ પહેલવાનનીજ તારીફમાં પસાર થયો, જે વખતે મને પણ શૂર આવેલું હોવાથી મેં પણ શાહનામાની કેટલીએક બેતો ઝોડેથી ગાંધ સંભળાવી હતી.

હુમારી મોટર મુસાફરીની હાડમારી.

દોઝહાબથી મારી સાથે આવેલો અમલદાર સીસ્તાનમાં ચોતાના કામકાજને સાડે એકાદ અથવાડિયું થોભી પાછો ઉપડી ગયો, ત્યારે હું તેને સૂર્ય અસ્ત પામતી વખતે વળાવા ગયો હતો. ખીજે દિવસે અજારમાં અમારો પાછો મેલાપ થતાં હું તેને જોઈ હેરત પામ્યો. તેણે મને જણાવ્યું કે શહેરથી ચાર માઇલ દૂર નુરાબ નદીમાં સોરીસ ચીટકી બેઠી, અને રાત્રે તે પગે ચાત્રી પાછો શહેરમાં આવ્યો. મિય વાંચનાર ! શું ધારયું ? એતો અહિંના રસ્તાજ તેવા અને આવા અકસમાતો તો સાધારણ કહેવાય. મારા સારા નસીબે બન્યું એમ કે દોઝહાબથી સીસ્તાનની બેન્કના મેનેજરની ઐરી લઇને એક મોટર આવી, જે પાછી દોઝહાબ જવાની હતી, તેથી તેનો શોકર ઉતાડ્યોની તજવીજમાં હતો. એક દિવસે મારા મિત્રની પેઠી ઉપર મને બેઠેલો જોઈ તે દોઝહાબ જવા વિષે પૂછવા આવ્યો, અને મહા મુસીબતે સાડું નક્કી કરી ગયો. તેને બધા મદી પાંચ ઉતાડ્યો એકઠા કરવાના હતા. એમ કરતાં અથવાડિયું પસાર થઇ ગયું અને એક દિવસની સવારે ઓચિંતી બખર મળી કે મારે ઉપડવાને તૈયાર રહેવું. મુંબાઇથી હું આટલો બધો ખરચ કરી સીસ્તાન આવેલો તે માત્ર એક મહિના પછી પાછો ફરવા ગમે નહિ; પણ થોડા દિવસ આગમચ દોઝહાબથી એક જૂની મોટર જે ત્રીજે દિવસે જેમ તેમ નસીરાબાદ આવી હતી તેની, તથા મારા અમલદાર મિત્રની કહાણીથી વાકેફ થયેલો હોવાથી હવે હું આવી સારી મોટરમાં જવાને તૈયાર થઇ ગયો. મારા મિત્રથી છુટો પડવાથી જેટલો હું દલગીર થયો હતો તેટલાજ પ્રમાણમાં તે પણ ગમગીન દેખાતો હતો, પણ આવી સારી મોટર પાછી જવલેજ મળે એવું સમજીનેજ તેણે મને જવાની રજા આપી.

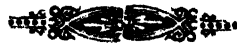
મારી ઘણી ખરી સુખી સાંજે હું શહેરના પશ્ચિમે આવેલા ફરવાબાગની બહાર નીકળી એતરોમાં ફરવામાં પસાર કરતો હતો. એક બાજુથી સૂર્ય અસ્ત પામતી વખતે દૂર આવેલી કુદે બાજની

સપાટ ટેકરીની આબુખાબુનો સુંદર કુદરતી દેખાવ, ખીલ ખાબુથી ખેતરોમાં ચરીને શહેરમાં પાછાં ફરતાં ગુસફુંદ અને ગાયઢોરનો મનોરંજક દેખાવ, ત્રીલ ખાબુથી પડેલી વંજરોનો ઉંટો ઉપર અસખાખ પાછો ખાંધતી વખતની ગડખડ તથા ગાવાનો અવાજ, તથા અકેકની પછવાડે ચાલતા ઉંટોની લંખાયલી હારનો દેખાવ, એ સઘણું જ્યાં સુધી હું આવી કોઈ ખીલ ધરાનની સફરે પાછો જઈશ નહિ, ત્યાં સુધી આ સીસ્તાનની પવિત્ર ખાક ઉપરના દેખાવો મારા મનમાંથી દૂર થવાના નથી.

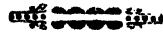
જે માણસે કાંઈ પણ ઓળખાણ પીછાણ ચા કોઈ રીતના સેફારેશનામા વગર પોતાનાં ઘરમાં આવવાનું ઇજન કરી, એક મહિનો વેર રાખી જે રીતની ઉત્તમ પરોણાગત કરી, ત્યાંના ખીલ વતનીઓમાં મારે વાસ્તે સારો છાપ બેસાડયો હતો, તેવા મિત્રનો આ તકે હું જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે. છુટા પડતી વખતે મારા મિત્રને ખડુજ લાગી આવ્યું હતું, તથા તેના દસ અને ખાર વરસની ઉમરના બે છોકરાઓની આંખમાં તો આંસુ આવી ગયાં હતાં, કે જેઓને હું રાતની વખતે અંગ્રેજી રીખવતો હતો.

પ્રકરણ છઠ્ઠું.

વળતી મુસાફરી.

સીસ્તાનથી ઉડાંગરી.

નસીરાબાદથી અમારી મોટર સવારે ઉપડેલી તે સડસડાત હોડવા લાગી. શોકર શીખ જાતનો એક ચાલાક જવાન્યો હતો, જે મારી સાથે હિંદુસ્તાની બોલીમાં વાત કરી મને હરેક રીતની સગવડ આપતો હતો, કારણ કે મેં તેને પહેલાંથીજ ઇનામ આપવાની કબૂલાત આપી હતી. મારી સાથે મોટરમાં ખવાસના મુલકનાં બહુચીઓ સામે તરતનો લડી આવેલો ઓપ્રીસર અને સારજંત તથા ખીજા બે સરકારી અમલદારો તેઓના સામાન સાથે હતા. જે દિવસે અમે ઉપડ્યા તે દિવસે આકાશ ઘેરાયલું હોવાથી મેં પછવાડેનીજ બેઠક પસંદ કરી હતી. જોકે ત્યાં બેસવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી. રસ્તે કોઈ કોઈ વાર અમે પોલીસ થાણા આગલ થોભી હમ ખાતા હતા. મોટરમાં આમે રસ્તે આપસઆપસમાં ખુબ વાતચીત ચાલતી તથા ગીતો ગવાતાં, જે સાંભળી મને પણ સોવાઈ જતું હતું. એમ કરતાં આંજે કલે-એ-રસ્તમ તરફના રસ્તા આગલથી પસાર થઈ રાત્રે હોરમકમાં આવી બે કલાક થોભ્યા, જ્યાં અમે ખાવાનું ખાઈ તથા ચા પી તાજા થયા. અંધારી રાત્રે કુંકાતા થંડા પવનમાં પહાડી રસ્તો ઓળંગી છેક ત્રણ વાગે હોઝદાબ શહેરમાં આવી મેં મારા મિત્રનાં ઘરનો દરવાજો ઠોક્યો, જે વખતે જોકે ચાલુ મુસાફરીથી હું થાકી ગયલો તથા ઠંડીથી અકડી ગયલો હતો, તોપણ હવે પછી સુખેથી રહેવા ખાવાની જગ્યા ઉપર પાછો આવવાથી ખુશાળી લાગતી હતી.

હોઝદાબ.

હોઝદાબમાં પાછો ફર્યા પછી જેમ અને તેમ ઝડપથી મેં મશહ જવાનો વિચાર કરીધો. એ માટે હું તે તરફ જતી માલથી ભરેલી ભોરીસની તજવીજમાં રહ્યો, પણ મારા કમનસીબે મને તેવી એકાદ પણ ભોરીસ મળી શકી નહિ એટલે મને હલગીરી ઉપણ હવે શિયાળોખી

શરૂ થયેલો હોવાથી મશહ તરફ જવાને સાફ ખીયાખાનમાં ૬૦૬ માઇલ જેટલી લાંબી મુસાફરી કરવાનો વિચાર મેં છોડી દીધો.

હોઝહાખમાં હું એક અથવાડિયું થોભ્યો, જે ઠરખ્યાન પેલા મેહે-સુલી અમલદારની મહેરબાનીથી મને સઘળા આગેવાનો સાથે હાસ્તી પડી, અને ખાજે વખત તેઓમાંના કેટલાએકે સાથે આપણા જરથોશ્તી ધર્મની ખાખહ સમજાવવામાં હું ગુંતાયલો રહેતો હતો, એટલી તેઓમાં ઉલટ હીસતી હતી. ઢૂંકમાં કહું તો હોઝહાખમાં હું તમામ વખત રોકાયેલો રહેતો હતો.

અહિંયા શેઠ જમશીદ ખોદારામ નસરાખાદીએ રૂપ્યા અઢી હજાર ખરચી ખ્યાખાને જેહાનખાની નામના રસ્તા ઉપર એક મુસાફરખાનું 'મુસાફરખાને-એ-જરદેશ્તીઆન-એ-હોઝહાખ ખાંધ્યું છે, જે આવતા જતા જરથોશ્તીઓને ઉતારો લેવા લાયક છે. આ મકાનનું નંબર ૧૭૨ છે, અને એ તરફ હું લાગતા વળગતાઓનું ધ્યાન ખેંચું છું', કે તેઓએ આ મકાનને પોતાના હસ્તકમાં લઈ તેનો કારોખાર ચલાવવો, નહિ તો કે તે તફરગે થઈ જવાના સંભવ છે. હોઝહાખમાં બધે ફરી વળ્યા પછી મારા મિત્ર મીઠ માદનનો ઉપકાર માની હું કવેટા જવા ત્રેનમાં બેઠો.

કવેટા.

કવેટામાં લાંબો વખત વેર લશ્કરી નોકરીમાં રહેલા ખા. સા. અરદેશીર રતનજી મહેતા ત્યાંથી જાથુકના ઉઠાંગરી કરવાના હોવાથી ત્યાંની અંજુમને તારીખ ૧૬-૧૧-૨૯ ને દિવસે તેવણને વીઠાયગીરીનું માન આપ્યું હતું, જે વખતે એક ભવ્ય મેલાવડો ભેગો મળ્યો હતો. હાલમાં કવેટામાં ધરાનની સરકારે એક કોનસ્યુલેટ સ્થાપેલું હોવાથી આ મેલાવડામાં ધરાનના ભલા કોનસલ પણ પોતાના ધણીયાણી સાથે પહેલીજ વખત પારસી મેલાવડામાં હાજર થયા હતા. ખા. સા. અરદેશીરે કવેટાની અંજુમનના જોડયા સેક્રેટરી તરીકે ૧૮ વરસોવેર જે ગુપચુપ સંગીન સેવા બજાવી હતી, તેની પીછાણમાં તેવણને તથા તેવણના ધણીયાણીને અંજુમન તરફથી લાયક ભેટ આપવામાં આવી હતી. ખરેખર આવા એકમાર્ગી કોમહીતાર્થી શ્રદ્ધસ્થની ગેરહાજરી કવેટાની પારસી અંજુમનને મોટી ખોટ સમાન લાખાશે.

કવેટાથી બે માઇલના છેટા ઉપર શેઠ અરદેશીર રતનજી ગોળવાલાની માલેહીનો મોટો ખાગ આવેલો છે, જ્યાં રાત દિવસ પાતાળ પાણી

પાંચપ મારફતે બહાર નીકળતું હોવાથી ફરેક જાતનાં કુટનાં ઝાડો ઉગાડવામાં આવ્યાં છે. એવણુ પોતાની જમીનીની સુખી સાંજે પોતાના ખાગમાં જઈ કંઈક સંતોષ સાથે ગુજરતા મારા જોવામાં આવ્યા હતા. કાણુલની લડાઈ વખતે એવણુ અંગ્રેજી લશ્કર સાથે કંઈકારના મુલકમાં રહી આવ્યા હતા. કવેટામાં મને ધનખાઈ શ્યાવક્ષ મોઢી નામનાં ખાનુ મળ્યા હતા, કે જેવણે પણ ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં ધરાનની મુલાકાત લીધી હતી.

મારા જૂના મિત્ર તે ધરાન દેશનાં એકવારના સાથી ખાનખહાદુર મારકરના બેટા કચકોખાદને પાછો મળવાથી મને ખુશાળી પેદા થઈ. આ ભલો ભાઈ પણ અંગ્રુમનનાં કામમાં ઉલટ લઈ પોતાનો સખાવતી હાથ લાંખાવતો રહેલો છે, એવા ઇસારા મારે કાને પડ્યા હતા. કવેટામાં તારીખ ૧૦-૧૧-૧૯૨૯ ને દિવસે ખાનખહાદુર મારકરના પ્રમુખપણા હેઠળ તથા તા. ૧૬-૧૧-૧૯૨૯ ને દિવસે ખાન-ખહાદુર પતેલના પ્રમુખપણા હેઠળ ધરાન-સીસ્તાન ઉપર મેં બે ભાષણો આપ્યાં હતાં. તારીખ ૧૯ મી નવેમ્બરની બપોરે મેં કવેટા છોડ્યું, અને ખીજે દિવસે સવારે સફર આવી, કવેટાવાલા ખાનખહાદુર મારકરની ધર્મશાળામાં મેં ઉતારો લીધો.

સકર.

આ શહેર હાલમાં ત્યાં ચાલતાં લોઈડ આરાજનાં ભારે ખાંધકામોને લીધે જાણીતું છે જે ખાંધકામો કાંઈજ નહિ પણ સિંધુ નદીનાં પાણીનો અટકાવ કરીને નહેરો મારફતે તે પાણીને વહેંચી હજારો એકર પડત પડેલી જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવાની છે. ખા. સા. ફરામરોજ જ. કાંગા કે જેવણુ આ ખાંધકામખાતાના એક એકઝીક્યુટીવ એનજીનીયર છે, તેવણે મહેરખાનીની રાહ મને સઘળે ઠેકાણે ફેરવી સમજ આપી હતી. આ ખાંધકામોની ખાનુમાંજ સરકારી ઇજનેરોના રહેવા લાયક મકાનો તથા ઓપીસોની હાર લાગેલી છે. ખાનુમાંજ ઇલેક્ટ્રીક પાવર હાઉસ આવેલું છે, જ્યાંના સુપ્રિન્ટેન્ડંટ તરીકે પેસતનજી એફ. ગબલા નામના જવાનને જોઈ મને મગરૂરી ઉપજી.

અહિંયા લગભગ ૧૫૦ જરથોશ્તીઓની વસ્તી હોવાથી તે વખતના સુપ્રિન્ટેન્ડિંગ એનજીનીયર શેઠ ખરજેરજી એલ્લજી વાર્છાની આગેવાની હેથળ અહિંની અંગ્રુમને નહી કીનારે એક મોટો

જમીનનો કટકો વેચાતો હય, કવેટાની માફક તેમાં આતશકહેહ, ધર્મશાળા અને સર સાપૂરજી હર્યા સ્કુલ ખાંધેલી જોવામાં આવે છે. આ આતશકહેહનું લગ્ન મકાન કરાંચીવાલા ખાનખડાદુર અરદેશીર હોરમસજી મામાની સખાવતનું પરીણામ છે, જેના પંથકી સાહેબ કોઈજ નહિ પણ પેલા કાબેલ ઉડવાડીયા મરહુમ એરવહ લીખાજી ઉનવાલાનાં સાડેખઝાદા અર્દશીર છે, જેવણ આ કામ ઉપરાંત અચ્ચાંએને ધર્મની તાત્રીમ આપે છે, જે અહિંનું વાતાવરણ જોતાં મને ઘણીજ અગત્યની માલૂમ પડી. આ આતશકહેહનાં મકાનમાં એવા એક બેહેશતબેહેરેહ ગ્રહસ્થનો ચહેરો મારા જોવામાં આવ્યો, કે જે ગ્રહસ્થ પોતાની હસ્તિમાં આખા સિંધ પ્રાંતમાં પારસી કોમની નામનાને હીપાવી હતી, તથા જેમના કાળજીભર્યા છાંયા હેઠળ આ પ્રાંતનો પારસી અચ્ચો સુખી હતો, તે ગ્રહસ્થ કોઈજ નહિ પણ આપણા બહોશ ડેપ્યુટી પોલીસ કમીશનર ખાં ખાં કાવસજી પેતીગરાના મરહુમ ભાઈ ડાક્ટર રૂસ્તમજી જમશેદજી પેતીગરા હતા. અંજુમનના ખાંતીલા અને ઉમંગી સેક્રેટરી શેઠ માનેકજી મનચેરજી હર્યા કે જેવણ ખીન હાંસલે ફંડોનો વહીવટ ચલાવે છે, તથા ગુપચુપ પોતાની ફરજ બજાવે છે, કે જે માટે તેવણને વાજખી શાખાશી ઘટે છે. તારીખ ૨૧-૧૧-૧૯૨૯ ને દિવસે મેં અહિંની જરથોશ્તી અંજુમન આગલ આતશકહેહમાં શેઠ જેહાંગીર ૨૦ કોલાબેવાલાના પ્રમુખપણા હેઠળ ઇરાન-સીસ્તાન ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. સફરમાં બે દિવસ રહી સિંધ-હેદરાબાદ આવી કરાંચીવાલા જાણીતા વેપારી અને સ્પોર્ટ્સમેન ખાનખડાદુર નસરવાનજી રૂસ્તમજી મેહેતાની આઈસ ફેક્ટરીના કમ્પાઉન્ડમાં આવેલાં મકાનમાં ઉતારો લીધો.

હેદરાબાદ (સિંધ).

આ શહેર સિંધુ નદી ઉપર આવેલું છે, જેની વસ્તી લગભગ ૮૦,૦૦૦ માણસોની અંકાય છે. મકાનો ઘણાંખરાં એક માલવાળાં લાલ ઇંટોથી ખાંધેલાં હોય છે, જેને મથાળે 'ખાદગીર' એટલે ઘરની અંદર પવન દાખલ થવા માટે ખાંધેલી ચીમની હોવાથી નવા આવતા યુસાફરને શહેરનો દેખાવ એર તરેહનો લાગે છે. ગરમીના દિવસોમાં આ ખાદગીરોની ચીમનીના ઝોડામાં દક્ષિણ પશ્ચિમનો પવન દાખલ થયે એરના અંદરના ભાગને થંડક આપે છે. આવી જાતના 'ખાદગીરો'

ધરાનનાં ચઝઢ શહેરમાં જોવામાં આવે છે. શહેરના રસ્તા કુશાઢે તથા સાફ છે. અહિંની જોલમાં હઝાર ઉપર ઢેઢીઓનો સમાવેસ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં હરેક તરેહના કપડાં ઉપરાંત શેત્રંજી તથા ગાલોચા પણ વણાય છે, અને ખાનખહાફુર લાફા નામના કસાયલા જરથોશ્તી જોલના સુપ્રિન્ટેન્ડંટ છે. એક મેડ-હાઉસ પણ છે, જે સર કાવસજી જેહાંગીરની સખાવતનું પરિણામ છે. અહિંયા એક મોટી સરકારી ઓસપીટલ અને તેની સાથે ડાક્ટરનો અલ્યાસ કરવા સાફ કોલેજ પણ છે. હેઠરાખાઠના સિંધીઓ પોતાની નેશનલ આર્ટ કોલેજ ધરાવવા માટે વાજખી મગફરી લઇ શકે. આ કોલેજનું લલ્ય મકાન રૂલેલો નામની ઢેનાલ ઉપર ખાંધવામાં આવ્યું છે, જ્યાં સિંધી છોકરા છોકરીઓ પોતાના ખાહોશ પ્રીનસીપલ એનં વીં થડાનીના હાથ હેઠળ ઢેળવણી લે છે. આ કોલેજના સ્તાફમાં એકસફર્ડ તથા કેમપ્રિડજ યુનીવરસીટીની ઢેળવણી લઇ આવેલા ત્રણ સિંધી જવાન્યાઓને કામ કરતા મેં જોયા ત્યારે હું વિચાર કરૂં છું, કે સારા હિંદુસ્તાનની ખીજી કોમોમાં પોતાની કોમની ઉનન્ટી અને સ્વમોગનો જીસો જે વ્યાપી રહેલો છે, તેનું મુખાધની સુસ્ત અને ખેપરવા વાતાવરણમાં વસ્તા પારસીઓને કાંઇ લાન છે કે? સિંધી નેશનલ કોલેજની સામે ઢેનાલની ખીજી ખાજી ખાં ખં નસરવાનજી મેહેતાની આધસ ફેક્ટરી આવેલી છે, જેનો કારોખાર તેવણના લલા લાઇ શેઠ પેસતનજી ચલાવે છે. અહિંના ખે ખાનગી માલેકીના ખાગો તથા સરકારી ખગીઓ થાઢેલા જીવોને ગરમીની મોસમમાં રાહત આપે છે.

શેઠ પીરોજશાહ મેં ગાલવાલા.

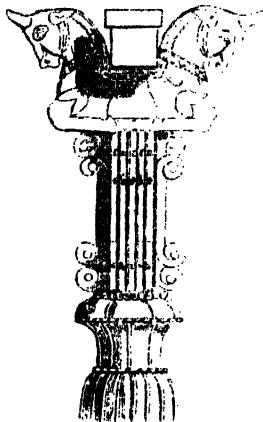
આ શેઠે લગલગ ત્રીસ વરસોવેર નેહરને લગતાં કામકાજમાં અંગ્રેજ સરકારની વફાઢારીથી ચાકરી કીધી હતી, તેના ખઢલામાં તેવણને સિંધ પ્રાંતનાં નવાખશાહ મગણામાં નામઢાર સરકાર તરફથી ૧૫૦૦ એકર જમીન લેટ આપવામાં આવી છે, જ્યાં તેવણે ફકીરાખાઠ નામનો કસબો વસાવ્યો છે. તેવણ પોતાની જીઝાર્ગ વચ છતાં જાતે ધનામી જમીનની ખેતીવાડી ઉપર ઢેખરેખ રાખે છે. એવણનું ખેતીવાડીને લગતું જ્ઞાન ખહુજ ખહોળા પ્રમાણમાં છે, અને પારસીઓએ સફર ખારેજનો પ્રેરેપ્રેરો લાલ લેવો જોઇએ, એમ તેવણ સાથે થયલી વાતચીત ઉપરથી જણાવું હતું.

પારસી પોશાકની નકલ.

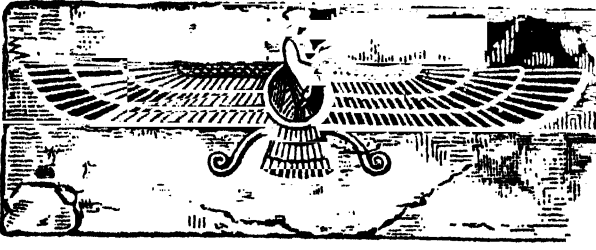
અત્રેની કોલેજમાં શીખતા જુવાનોથી અનેલા એમેચ્યુરસોએ અંગ્રેજી તથા સિંધી નાટક સજવ્યો હતો, જે જોવાની મને તક મળી હતી. કોલેજને હોલ માટીડા કરતાં ઐરાંઓથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયો હતો, જેઓએ પેહેરેલા પોશાક ઉપરથી તો એમજ લાગતું હતું કે, આ સઘળાં પારસી ખાનુઓ હશે. વળી સાડીની નીચે પેહેરેલું સફેદ કપડું એક નવા પારસી મુસાફરની ગુચવણમાં ઓર વધારો કરતું હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એક ભલા પારસી ખાનુએ પારસી ઐરાંઓ માફક સાડી પહેરવાની રીત સિંધીઓની આ જાતની કેટલીએક છોકરીઓને તેઓની ખાદેશને લીધે શીખવો હતી.

હંદરાખાદ શહેરને વાસ્તે ઢાંકમાં કહું તો અહિંયા અનાજ પાણી તથા રહેવાના મકાનો સસતાં છે. વળી કેળવણી તથા દવાદારૂનાં પણ પૂરતાં સાધણો છે. ઉપલા સંજોગો જોતાં લોકો સુખી સુખીયારા અને આસુદા માલુમ પડ્યાં. મારા મિત્ર શેઠ પેસ્તનજી રૂ. મેહેતાની મહેર-ખાનીથી હંદરાખાદ ફરી હવે મેં મુંખાઇ તરફનો રસ્તો લીધો.

આ પ્રમાણે લગભગ અઢી મહિનાની ખરચાણ અને મુસીબત ભરેલી તેમજ કોઇ ખાસ સાથી વગરની મુસાફરી કરી તારીખ ૧ લી ફીસેમબર ૧૯૨૯ ની સહવારે હું સહીસલામત મુંખાઇ આવી મારા કુટુંબ-કળીલાને ભેટયો; અને ખચપણથીજ મારા મનમાં રમી રહેલો સાસ્તાન દેશ જોઇ આવવા હું નસીબવંત થયો.

પ્રકરણ સાતમું.

અસલી ઝમાનાનું સીસ્તાન અને તેની તવારીખ.

બનામે ખોદા ઓ બનામે ખોદા-બનામે ખોદાવન્દે મોશકેલ ગોશા
દોરૂદ અઝ ખોદાવન્દે રૂઝે શોમાર-બ ગરશરપો નયરમ બ સામે સવાર
કઝીન ગૂતહ દારન્દ તોખમો નેઝાદ-જેહાનગીરો શીર અઉઝનો પાકઝાદ.

ખોદા કે જે સર્વે આફ્તોને ફૂર કરનારો છે, તેના પવિત્ર નામને
યાદ કરીને હું પાકઝાદ શાએરાન શાએર ફિરહોસી તૂસીએ લખેલાં
શાહનામાની બેતો ગાવું છું. પહેલવાનો કેરસાસ્પ, નરીમાન, અને સામે
સવાર ઉપર ખુદાની દુવા હોજે! કે જેઓની પાકઝાદ તોખમ અને
ખુન્યાદથી દુન્યા જીતનારા તથા સિંહને પટકી નાખનારા મહાને મહો
પેદા પડ્યા છે.

આયુલેસ્તાન.

વાંચનારે ધ્યાન રાખવું જોઈશે કે, હાલ અને રૂસ્તમના ખાનદાનનાં
જેહાન પહેલવાનોનું મુખારક અને રળીયામણું વતન જે આયુલેસ્તાનને
નામે ઓળખાય છે, તે ફળદ્રુપ મુલક હાલના સખઝાવાર, લાશ-જુવેન,
ફરાહ અને ખાશના માંતો સમાવીને મુખ્ય રીતે બનેલો હતો.

જે પ્રદેશ હાલ સીસ્તાનને નામે ઓળખાય છે, તેની ઉત્તરે એ સર્વે
માંતો આવેલા છે, પણ પાછળા લખનારાઓની માન્યતા પ્રમાણે હાલમા
સીસ્તાન નામે ઓળખાતો પ્રદેશ પણ આયુલેસ્તાનના મુલકમાં સમાયેલો

હતો. એ સીસ્તાનનો પ્રદેશ એમ ખરેખર આજુલેસ્તાનમાં સમાયેલો હતો, એમ માનવાનું ખાસ કારણ એ છે કે, હાલના એ સીસ્તાનની અંદર પણ આજુલેસ્તાનનાં પુરાણા પહેલવાનોનાં નામે સાથે જોડાયેલી ઠંતકથાઓ હસ્તિ ધરાવે છે.

હાલના અફઘાનીસ્તાનના જે ભાગની ઉત્તરે હેરાતનો અને દક્ષિણે બલુચીસ્તાનનો મુલક આવેલો છે તે ભાગ, તથા પશ્ચિમે કંધનનાં પ્રાંતથી તે પૂર્વે છેક હેલમંદ નદી વેરનો એ સઘળો ભાગ ખરૂં પૂછો તો તે વખતનું આજુલેસ્તાન હતું. મુલ્લાં મૂંધન નામનો ખુદ સખઝાવાર પ્રાંતનો રહીશ અને તવારીખનવેશ ઇ૦ સ૦ આસરે ૧૪૮૫ ના સાલમાં લખી ગયો છે કે, તેના વખતમાં પણ સખઝાવાર પ્રાંતના એક આબાદ અને ફળદ્રુપ ભાગને આજુલ યા ઝાવલ કરી કહેતા હતા.

પુરાતન આજુલેસ્તાનના પ્રદેશની ઉત્તર બાજુએ આર્યાના (Ariana) યાને હેરાતનો પ્રાંત, તથા દક્ષિણે હુમવરકા (Humavarka) યાને બલુચીસ્તાનનો મુલક આવેલો હતો; જ્યારે પૂર્વે ગનદારયા (Gandaria) યાને કંદહાર અને પશ્ચિમે પાર્થીયા (Parthia)નો પ્રદેશ આવેલો હતો. એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે સીસ્તાનનો પ્રાંત પણ આજુલેસ્તાનમાં આવી જાય છે, તેથી અસલી સીસ્તાન યા આજુલેસ્તાનની તવારીખ જાણેલી અગત્યની થઈ પડશે.

આ નામચીન મુલકના અસલી ઝમાનાના પહેલવાનો જેઓ હાલની જરથોસ્તી ઐલાહના બહાદુર નેયાગાનો હતા, તેઓની ટુંક તવારીખ અવસ્તા, પહેલવી, તથા ફારસી કેતાબોને આધારે લખવાની મેં કોશેશ કીધી છે.

જમશેદની ઐલાહનું આજુલેસ્તાનનું રાજ્યકુટુંબ.

એવું જણાવવામાં આવે છે કે, આજથી બે હજાર વરસો પૂર્વે આજુલેસ્તાનમાં એક જાણીતું રાજ્ય હતું. ઝોહાકના દોરને લીધે શાહ જમશીદ પુરાતન આજુલેસ્તાનનાં મુલકમાં છૂપી રીતે આસરે શોધતો આવ્યો હતો. તે ત્યાંના પાદશાહ ગરંગશાહની મહેરબાની ખેંચવામાં ફત્તેહ પામ્યો, અને તેની બેટી માહઝૂં સાથે પરણ્યો. તે બેટીથી આજુલેસ્તાનનાં નામોચ્ચ પહેલવાનોનું ખાનદાન સ્થપાયું. પાદશાહ ગરંગશાહને બીજે કોઈ વારેસ ન હોવાથી પોતાની શાહઝાદી માહઝૂંના

બેટા તૂરને આબુલેસ્તાનનું રાજ્ય સેપોઈ કીધું. તૂર પછી તેનો બેટા શેહઅસ્પ, શેહઅસ્પ પછી તેનો બેટા તરવર, અને તરવર પછી તેનો બેટા સામ દેશનાં માલિક બન્યા. એ ઐલાહમાં સામ ઘણો આહોશ અને પ્રખ્યાત હોવાથી તે નામીયા સામના ખાનદાનનો સ્થાપક બન્યો.

નામીયા શાહ જમશેદનું ખોરેહ અને તેની આહોશી તેની આ ઐલાહમાં ઉતરી આવ્યા હતા, તેની સામેતી અચુક રીતે જણાવા માંડી. આ સામનો બેટા ઘિત અથવા અસત પુરાતન દુન્યામાં એક મોટો રાજ્ય-કર્તા તેમજ તેથીખી વધારે પ્રખ્યાત હકીમ હતો. ઘિત અથવા અસતને બે બેટાઓ ઉર્વાક્ષ અને કેરસાસ્પ હતા. ઉર્વાક્ષ એટલી તો રાજદવારી આહોશી ધરાવતો હતો કે, તેણે રાજ્ય કારોબાર માટેના અને ખીજા પ્રખ્યાત કાયદાઓ ઘડી કાઢાડ્યા હતા, જ્યારે કુદરતી આહોશી તથા અસાધારણ જોર કેરસાસ્પ ધરાવતો હતો. ગાદીવારેસ શાહઝાદા ઉર્વાક્ષને હિતાસ્પ નામના દુશમને માર્યો, જેથી તેની ઉપર પહેલવાન કેરસાસ્પે તેનું વેર લીધું, અને હવે તે આબુલેસ્તાનનો ગાદી વારસ બન્યો.

આ વીગતો સર્વે તવારીખી શાહકત પ્રમાણે છે, તે ખુદ અવસ્તાનાં નીચલાં લખાણ ઉપરથી માલુમ પડે છે:—

“અશો રાહબર સ્પિતમાન જરથોશ્તે પૂછયું કે, ‘અય હોમ! હાઉમંદ દુન્યામાં ત્રીજા કયા માણસે તુંને વખાણ્યો અને તેને શું કાયદો હાંસેલ થયો?’ ત્યારે તે દરદને પછાડ નાંખનાર અશો હોમે જવાબ આપ્યો કે, ‘સામનાં ખાનદાનનો ઘણોજ ફાએદો કરનારો ઘિત (પહેલવીનો સરીત તથા ફારસીનો અસત) ત્રીજો માણસ હતો. તેને આ આશિર્વાદ પ્રાપ્ત થયા તે એકે તેને ત્યાં ઉર્વાક્ષ તથા કેરસાસ્પ નામનાં બે બેટાઓ ખુલ્લંદ સંજોગમાં જન્મ પામ્યા. તેઓ-માંનો એક ઉર્વાક્ષ હીનનો તથા ઇન્સાફનો રસ્તો દેખાડનાર હતો, જ્યારે બીજો કેરસાસ્પ નામનો જોરેમંદ અને ગોર્જ રાખનારો બેટો હતો.’” (હોમ ચશ્ત: કાંગા.)

સીસ્તાન.

• એવું જણાવવામાં આવે છે કે ઇરાન દેશની પૂર્વે આવેલાં મોટાં ખીયાખાનમાં આજ પહેલવાન કેરસાસ્પે જે ભાગને આખાહ કરી આગે બેહેશ્ત જેવો બનાવ્યો હતો, તે ભાગ બીજો કોઇજ નહિ પણ

તે વખતના ઝાણલેસ્તાનની ખાણુએ આવેલો મુલક હતો, જે હાલમાં સીસ્તાનને નામે જાણીતો છે. આ મુલક ખીજા હરેક મુલક કરતા જુઓ-ગીમાં વધ્યો, કારણ કે પહેલવાન ફેરસાસ્પ તેનો પાઠશાહ બન્યો.

એ ખીનાને આ ઉપરથી વધુ ટેકો મળે છે કે જમ્યાદ ચશતના ૬૬ મા ફકરા પ્રમાણે 'તે કે જેણે હેલમંદના કાંસવના સમુદ્રની આસ-પાસનાં પ્રદેશમાં રાજ્ય કીધું હતું, તેને રાજ્યકર્તાઓનું ખોરેહ મળ્યું હતું.' એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઇસારો ફેરસાસ્પ વિષે હોય એમ આપણને માનવાનું કારણ મળે છે, કેમકે અવસ્તામાં જેહાન પહેલવાન ફેરસાસ્પની જે ભારે સ્તુતી થઇ છે, તે ખાસ કરીને જમ્યાદ ચશતમાંજ થઇ છે.

દિવસે દિવસે આ મુલકની વસ્તી વધતી ગઇ અને તે જગ્યાનાં સારાં હવાપાણીને લીધે મહાને મહાં લોકો પેદા પડ્યાં. આ નવો મુલક

G. P. TATE.

૧૨૦ દિવસના પવનના જોરે ઘસાર્ય ગયેલી સીસ્તાનની ધતીનો દેખાવ.

Land in Seistan showing the Erosive Action of the Wind of the 120 Days.

در نواحی سیستان در ظرف ۱۲۰ روز بواسطه بادهای شدید خاک
آو شن به نقاط بسیار دور پراکنده می شوند

રેતાળ ખીયાખાનમાં આવેલો હતો, અને જ્યારે મોટાં તોફાનો થતાં ત્યારે પવન સાથે રેતી પણ ઉડી શહેરમાં એકઠી થતી હતી. આ ઉપરથી પહેલવાન ફેરસાસ્પે તેના અટકાવના ઇલાજ તરીકે તે મુલકની આજુ-બાજુ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સીસ્તાનનો મુલક નામદાર ફેરસાસ્પે હુઝારો વરસની વાત ઉપર આવી બાહોશીથી આખાહ કીધો હતો.

ફેરસાસ્પ.

અરમો બહેન્દો બચીન અઝ નબદ્દ-અમદ્દી બકદ્દ આનચે આન કસ નકદ્દ
બગીતી દરન તા કે ઉ એન્દહ બુદ્દ-અમદ્દી કસ ઉ રા નયફગન્દહ બુદ્દ.

પહેલવાન ફેરસાસ્પે રૂમ, હિન્દ અને ચીનની લડાઇઓમાં જેવી મરદાનગી દેખાડી છે, તેવી કોઇ ખીજાએ દેખાડી નથી. જ્યાં વેર તે હુન્ધ્યામાં જીવ્યો હતો, ત્યાં વેર કોઇએ પણ તેને જમીન ઉપર પછાડ્યો નથી, એવો તે મર્દાને મર્દ હતો.

આજુલેસ્તાનનાં પાઠશાહો જોકે ધરાનનું વડપણ કબુલતા હતા, તોપણ તેઓ સ્વતંત્ર હતા, અને પહેલવાન ફેરસાસ્પ ધરાનીઓ તરફથી તેઓના દુશમનો સામે જંગમાં બહાર પડતો હતો. હિન્દુસ્તાનનો મહારાજા મેહરાજ, કે જે ધરાનીઓનો દોસ્ત હતો, તેની ઉપર જ્યારે આક્રમણ આવી પડી, ત્યારે તેને ધરાનીઓની મદદ માંગી. નામદાર ફેરસાસ્પે ધરાની તથા આજુલી લશ્કર સાથે હિન્દુસ્તાન તરફ કુચ કરી મેહરાજના દુશમનોને હરાવી હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય પાછું તેને સોંપ્યું. એ સંજોગે ફેરસાસ્પે હિન્દીઓને પોતાના પહેલવાની બળનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપી પોતાની નામના ફકટ હિન્દુસ્તાનમાંજ નહિ, પણ છેક રૂમ અને ચીન વેર આશકારા કીધી હતી. એ ઉપરાંત ફેરસાસ્પે ભારી દેવો, અઝહહાઓ વગેરેને મારી હારેમનની પેઢાયશને નાશ કીધો હતો. કમનસીબે એના વખતમાં ધરાનમાં ઝાહાક રાજ્ય કરતો હતો, તે એનાં ભારી જોરનો અદેખો પડ્યો હતો, અને તેથી તેને ફેરસાસ્પને ધરાનથી દૂરનો દૂરજ રાખી મદેશના ખીકટ સહાસ કર્મેમાં રોક્યો હતો. આ કારણસર ત્યાંના રાજ્ય કારોબારમાં નામદાર ફેરસાસ્પ કોઇખી રીતે આગેવાન ભાગ ભજવી શક્યો નહિ, અને એ કારણસર શાહનામાના જેવી અસલી ધરાની તબારીખમાં તેનાં મહાભારત સહાસ કર્મેની

નોંધ લેવાવા પામી નથી; પણ કેરસાસ્પે પાતાની પહેલવાનગીરીમાં જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમની સાથે સરસાઇ કરે એવાં ઘણાંએક સહાસ કર્મો કર્યાં હતાં, જેનું યયાન ફકટ કેરસાસ્પ નામામાંજ મળે છે એમ નથી, પણ હોમ, જમ્યાદ અને ફરવહાંન ચરતમાં પણ મળે છે.

અવસ્તાનાં લખાણોમાં પહેલવાન કેરસાસ્પના કૌવત તથા માક-મોની ભારે સ્તુતી થઇ છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

‘ત્રીજે તબક્કે તે ઇશ્વરી ખોરેહ જમશેદ પાદશાહથી છુટું પડ્યું, ત્યારે બહાદુર કેરસાસ્પે તે ખોરેહને સંગરી લીધું. જે કેરસાસ્પ ફકત અશો રાહુબર જરથુશ્ત્રથીજ ઉતરતો, મહાનગીનાં કૌવતમાં જોરાવર માણસોમાં ઘણાજ જોરેમંદ હતો. જેહાંપહેલવાન કેરસાસ્પે સોનેરી એરીવાલા ગન્દરેવ નામના નાશકારક દેવને મારી નાંખ્યો, જે દેવ અશોઇનાં હાડમંદ મુલકને નાશ કરવાને ઉઘાડા મ્હોડાં સાથે બધી તરફ ધસારો કરતો હતો. વળી કેરસાસ્પે પથન નામના જોરમંદ વાટપાડાની નવ ઔલાદને, નિવિકની ઔલાદને તથા દાશતયનની ઔલાદને મારી નાંખી. વળી કેરસાસ્પે સોનેરી તાજવાલા હિતાસ્પને, દાનયનાં ખાનદાનનાં વરેષવને તથા પુશ્કળ પરીવાલા પિતઓનને મારી નાંખ્યા. કેરસાસ્પે મહાંને હિંમતવાલા, જોરેમંદ, જુરાઓને પસંદ પડેલા, તનદરોસ્ત, ચાલાક, ડગાઇ કરનારા, જાગૃત, પાછો નહિ હઠનારા, ઉંઘી સમજના એરેન્જેષમન નામના રાક્ષસને મારી નાંખ્યો. કેરસાસ્પે પથ્થર જેવી સખ્ષ ખાળુવાલા સ્નાવિધક નામનાં રાક્ષસને મારી નાંખ્યો, તે રાક્ષસ કહેતો હતો કે હજી તો હું બચ્યું છું, પૂરતી ઉમરનો નથી, અગરજે હું પૂરતી ઉમરનો થાવું અને અગરજે દલીર હિંમતનો કેરસાસ્પ મને નહિ મારશે તો આ પૃથ્વીને હું પૈડું બનાવું, અને આસમાનને હું ગાડો બનાવું. સપેનામીનો રોશન ગરોથમાન બેહેશતમાંથી હું નીચે લઇ જાવું, અને અંગ્રેમેન્યુશને દોજખમાંથી ઉંચે ધસડી લઇ જાવું. તેઓ સપેનામીનો તથા અંગ્રેમીનો મારી ગાડી ખેંચશે. કેરસાસ્પે આવા ભારી સ્નાવિધક નામના રાક્ષસને મારી નાંખી, દુન્યામાંથી તેની હુઆતીનો નાશ કીધો.’ (જમ્યાદ ચરતઃ કાંગા.)

‘જેહાંપહેલવાન કેરસાસ્પે સરવર નામના સાંપને મારી નાંખ્યો, જે સાંપ ઘોડાને ગળનારો, માણસને ગળનારો, લીલાં ઝેરવાલો

હતો; જેનાં શરીર ઉપર હાથના અંગોઠા બેટણું ઉંડુ લીધું ઝેર હતું. જેના ઉપર ફેરસાસ્પે ધાતુનાં વાસણમાં ખાણું પકાવ્યું. અપોરની વખતે તે સાંપ ગરમ થયો, અને કુંકારા મારી ધાતુના વાસણની તળેથી ગુંચરામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો, કે વેહેતાં પાણી તરફ ઢોડી જાય. બહાદુર ફેરસાસ્પ પહેલાં તે રાક્ષસ જેવા સાંપથી ચોંક્યો, પણ સેવટે તેને ઠાર માર્યો.' (હોમ અસ્ત: કાંગા.)

નરીમાન.

જેહાનદાર ગરસાસ્પ ચૂન શુદ્ધ કોહન-નરીમાન ઝ ગૂપાલ ગોક્તી સોખન.

જ્યારે ફેરસાસ્પ છુટો થયો ત્યારે નરીમાન ગોર્જથી વાત કરવા લાગ્યો ચાને લડવા લાગ્યો.

હવે જ્યારે ફરેદુન નાપાક ઝોહાકને હરાવી ઇરાનનાં તક્ષ ઉપર બેઠો, ત્યારે તેણે પહેલવાન ફેરસાસ્પ ઉપર એક એવી રીતનું નાચું લખી મોકલ્યું કે, 'અય ફેરસાસ્પ! ઝોહાકને વાસ્તે મુલકગીરી કરવામાં તે તારી તમામ ઉમર રંજ તથા સખ્તીમાં પસાર કીધી છે; હવે મારી ખાહેશ એ છે કે, તું પહેલવાન નામદાર નરીમાનની સાથે ઇરાન આવી મારી દરખારને રોશન કરે'. જ્યારે નામદાર ફેરસાસ્પે પાક હીનના પાદશાહ ફરેદુનને ઇરાનના તક્ષ ઉપર બેઠેલો જાણ્યો, ત્યારે તે ઘણાજ ખુશી થયો, અને પોતે પાદશાહની ખીદમતમાં કમર બાંધી, નામદાર નરીમાનને સાથે લઇ ઝાણુલી સવારે સાથે ઇરાન સરખમોન તરફ કુચ કીધી. પહેલવાન ફેરસાસ્પના સર ઉપર અઝહહા પેકર ઝુંડો ઉડતો હતો. આ ઝુંડાને વાસ્તે એમ કહેવામાં આવે છે કે, આપણે ઉપર બેચું તેમ ફેરસાસ્પે સરવર નામના એક ભારી અઝહહાને માર્યો હતો, તેથી ઝોહાકે તેની બહાદુરીની ખીજાનમાં આ કિમતી અઝહહાની સૂરતનો ઝુંડો નામદાર ફેરસાસ્પને બખર્યો હતો. આ ઝુંડો ત્યાર પછી દરેક ઝાણુલી જેહાન પહેલવાનનો ઝુંડો થઈ પડ્યો હતો, અને ફિરહોસી પણ શાહનામામાં જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમના ઝુંડાને અઝહહાની સૂરતનો લખે છે.

પહેલવાનો ફેરસાસ્પ તથા નરીમાનની સાથે ઝાણુલીઓ પોતાના માથા ઉપર વાંકી કોલાહ મેલી હાથમાં ગોર્જ તથા નેઝા પકડી ઘોડા ઉપર સવાર થયલા હતા. એ રવેરો તેઓ પાકઝાદ ફરેદુનની દરખારમાં આવી લાગ્યા, અને પાદશાહ ફરેદુને ફેરસાસ્પ તથા નરીમાનને પોતાના

કેયાની તપ્પ ઉપર સુનાની ખુરસી ઉપર બેસાડી તેઓના હરજીને છાજતું માન આપ્યું. આ વખતે ફરેદુને નામદાર કેરસારખને જેહાન-પહેલવાનનો ખેતાબ બંધી નામજેય નરીમાનને તમામ ધરાની લશ્કરનો સેપાહસાલાર બનાવ્યો, અને તેઓને લાયક બેકિમતી હદીયો આપી સીસ્તાન વિદાય કીધા. આ પછી અબુલી પહેલવાનોએ હુમેશા ધરાનના પાઠશાહની ખીદમતમાં કમર બાંધેલી બેવામાં આવે છે. જેહાન પહેલવાન ખુદા કેરસારખે પોતાની બાકીની જીંદગી સીસ્તાનમાં પસાર કરી સેવટે તે આ ફાતી દુન્યામાંથી ગુજર પાડ્યો.

ફરવહીન ચરતમાં પહેલવાન કેરસારખના અશો ફરોહર વિષે નીચે પ્રમાણે ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે:—

‘જેરાવર બાબુના, નામીયા ખાનદાનનાં, ગોર્જ રાખનાર પહેલવાન કેરસારખ, કે જે ઘાતકી વાવતો લઇ જનારા લશ્કરનો તથા ખુની લુટારૂઓનો નાશ કરનારો છે, તેના અશો ફરોહરને અમો માન સાથે યાદ કરયે છીયે.’

‘અશો લોકોનાં ભલા, શૂરા તથા દુન્યાની આબાહી કરનારા ફરોહરને અમો માન સાથે યાદ કરયે છીયે, કે જે ફરોહરો સામના ખાનદાનનાં ગોર્જ રાખનાર પહેલવાન કેરસારખનાં શરીરને સંભાળે છે.’

જીનહેશન તથા મીનો ખેરહ પ્રમાણે શાહ ફરેદુને હમાવંદ નામના પહાડ ઉપર ઝોહાકને સાંકળથી બાંધેલો છે. જ્યારે ઝોહાક તે સાંકળમાંથી છૂટો થશે ત્યારે પહેલવાન કેરસારખ તેને મારશે.

કેરસારખના મરણ બાદ શાહ ફરેદુને જેહાન પહેલવાનનો હરજી નરીમાનને આપ્યો, અને તેના બેટા પહેલવાન સામને નરીમાનની જગ્યાએ તમામ લશ્કરનો સેપાહસાલાર બનાવ્યો. જેહાન પહેલવાન નરીમાન શાહ ફરેદુનના હોકમથી સેપંદ નામનો કિલ્લો જીતવા જતાં માર્યો ગયાથી સામ તે વખતનો જેહાન પહેલવાન બન્યો.

પહલવી પુસ્તક ‘અફઘીહા વ સહીર્ગીહાએ સીસ્તાન’ (સીસ્તાનની અજાયબીઓ અને મોહોટાઇઓ) કે જેનો લખનાર સીસ્તાન દેશનો એક ધર્મ ચૂસ્ત જરથોશ્તી રહેવાસી હતો, તેમાં એવું જણાવેલું છે કે શાહઝાદો એરચ જ્યારે તેના લાઇઓની અદેખાઇને લીધે તેઓને

હાથે મારયો ગયો, ત્યારે તેને ત્યાં જે એક બેટીજ હતી, તેણીને શાહ ફરેહુને સીસ્તાનમાં આવેલા ફઝલન સરોવર ઉપરનાં કેાંઈ શહેરમાં સલામતીને ખાતર લઈ જઈ રાખી, અને એ બેટીની ઔલાદ-માંથી મીનોચેહરનો ત્યાં જન્મ થયો હતો. વળી એવું કહે છે કે ફરેહુન ત્યાં વારંવાર જઈ ભક્તીમાં લીન થઈ પરવરહેગારથી અશો સુરાહ ચહાતો હતો.

ખુદા શાહ ફરેહુને પોતાની નજદીક જેહાન પહેલવાન સામને બોલાવી કહ્યું કે હવે આ દુન્યામાંથી મારો જવાનો વખત નજદીક આવ્યો છે, વાસ્તે મીનોચેહરને હું તને સોંપી જાવું છું, કે ઢરેક કામમાં તું તેનો મદદગાર થાય; એમ બોલી તેણે મીનોચેહરને ધરાનનું તાબેતખ્ત સોંપ્યું, અને ત્યારપછી તે આ જેહાનમાંથી ચાલી ગયો.

ફરીફૂને ફરોખ ફરેશ્તહ નખુદ-ઝ મોશ્કો ઝ અમ્મર સરેશ્તહ નખુદ બદદો દેહશ યાફત આન નીકુધ-તો દદો દેહશ કુન ફરીફૂન તોઇ.

સુખારક ફરેહુન કાંઈ ફરેસ્તો ન હતો, તેમજ તે કાંઈ કસ્તુરી તથા અંખરના જેવા સુગંધી પદાર્થોથી ખનેડો ન હતો. તે ધનસાફ અને સખાવતથીજ નેકી પામ્યો હતો. વાસ્તે એ ભાઈ! તું પણ ધનસાફ અને સખાવત કર, કે જેથી તું પોતે પણ ફરેહુનની માફક નેકનામ થાય!

હમહ નેકનામી બેહો રાસ્તી-કે કર્દ અય પેસર સૂદ દર કાસ્તી ખુનુક આન કઝુ નીકોઇ યાદગાર-એમાનદ અગર બન્દહ ગર શહરયાર.

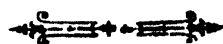
નેકનામી અને સરચાઈ એજ ભલાં કાર્યો છે. ખુરાઇમાંથી કોણે ફાયદો મેળવ્યો છે? જે માણસનાં કામોથી નેકી યાદગાર રહી જાય તેજ માણસ ભલો છે, પછી તે યાતો એક ગરીબ માણસ હોય યા પાઢશાહ.

સામ અને ઝાલ.

વજાન પસ ચુ સામે યલ આમદ પદીદ-નરીમાન મયો જામે શાદી કરીદ દેગર ચુન કે ઝાલ આમદ અન્દર મેયાન-કમર ખસ્તહ ખુદ નઝદે તખ્તે કેયાન બર આસુદહ શુદ સામ અઝ કારઝાર-બદીસાન ખુવદ ગરદેશે રઝગાર.

જ્યારે સામ પહેલવાન થયો ત્યારે નરીમાને આસાયશથી શરાબની જામો નોશ કરવા માંડી. હવે જ્યારે ઝાલ પેદા પડ્યો અને તેણે કેયાની પાઢશાહની ખીદમતમાં કમર બાંધી, કે સામ લડાઇના મેદાનમાંથી આસુદેહ થયો, અને એજ પ્રમાણે આ દુન્યા ચાલતી આવેલી છે.

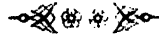
સામને ત્યાં જાલ નામનો એક બેટા પેદા થયો. જન્મ વખતે આ અચ્ચાનાં શરીર ઉપર સફેદ ખાલ ઉગેલા હતા, તેથી સામનું દિલ ખડુજ નારાજ અન્યું. આવા એક બેટા માટે લોકો તેને તાના મારી હસશે, એવા ખ્યાલથી સામ તે અચ્ચાને ત્યાંથી ઉઠાવી અલબોર્જ પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યો. કહે છે કે આ પહાડ ઉપર સીમોર્ગનું રહેઠાણ હતું, જેને તે ખાળકને રડવું જોવાથી દયા આવી, અને તે અચ્ચાને ત્યાંથી ઉંચકી પોતાના માલામાં લઈ જઈ તેણે ઉછેર્યું. એમ કરતાં જ્યારે તે ખાળક મોટું થયું, ત્યારે એક મહાને મહાં અન્યો, અને ત્યાંથી પસાર થતા કાફલાઓથી તે ખાળકની ખહાડુરીની વાતો આળુઆળુ સંઘળે ફેલાઈ ગઈ. હવે કેટલોક વખત પસાર થયા પછી સામને પોતાના અચ્ચાને તણ દેવા માટે ખડુજ પસતાવે લાગ્યો, અને તેની શોધમાં અલબોર્જ પહાડ તરફ તે ભટકવા લાગ્યો. જ્યારે પેલા સીમોર્ગની નજર જેહાન પહેલવાન સામ ઉપર પડી કે તે તરતજ તેનાં આવવાની મતલબ સમજી ગયો, અને તે ખાળકને તેના ખાપની નજદીક લાવી મૂક્યો. સીમોર્ગે જતી વખતે જાલને એક પીછું આપી કહ્યું કે, જ્યારે પણ તારી ઉપર સખ્તી આવી પડે, ત્યારે આ પીછું તું ખાળશે કે હું તારી આગલ હાજર થઈશ. સામ પોતાના બેટાને ઝાણલેસ્તાન લઈ ગયો, અને ત્યાં તેને સંઘળા પહેલવાની હુન્નરો શીખવ્યા. હવે પાદશાહ મીનોચેહરના તેડાવાથી સામ પોતાના બેટા જાલને લઈ હરખારમાં હાજર થયો. મીનોચેહરે જાલનો પહેલવાની દેખાવ તથા ખુબસુરત ચહેરા સાથેનો દખલખો જોઈ આફીન પોકારી, અને પોતાની મોહર સાથેનું એક કરારનામું એવી રીતનું લખી આપ્યું કે, કાજુલ, બોસ્તનો મુલક, ચીનના દરિયાથી તે સિંધના દરિયા સુધીનો હિંદુસ્તાનના એક ભાગ સાથેના બહોળા મુલક ઉપર તેઓ હાકમી ચલાવે. આ પ્રમાણે જેહાન પહેલવાન દેરસાસ્પના ખાનદાનવાલાઓ હવેથી ઝાણલેસ્તાન તથા સીસ્તાન ઉપરાંત ઉપર કહેલા મુલકો ઉપર પણ હાકમી કરવા લાગ્યા, એમ શાહનામા ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ પછી સામ પાદશાહ મીનોચેહરના કહેવાથી કર્ગસારાન અને માઝનદરાનના મુલુકો ઉપર હુમલો લઈ ગયો, ત્યારે પોતાની તમામ સલતનત તે જાલને સોંપી ગયો હતો.

પ્રકરણ આઠમું.

નામીયા જેહાંપહેલવાન રસ્તમની કારકીર્દી.

રસ્તમનો જન્મ.

એક વખતે ઝાલ પોતાનાં મુલકમાં ફરવા નીકળ્યો, ત્યાં તે કાબુલના સરદાર મેહરાબની છોકરી રોહાબે ઉપર આશક પડ્યો. જ્યારે સામને આ ખાબહની ખબર પડી, ત્યારે તે દલગીર થઈ ચિંતાતૂર બન્યો, કારણ કે તે જાણતો હતો કે મેહરાબ નાપાક ઝોહાકનાં ખાન-દાનનો હોવાથી આ લગન શાહ મીનોચેહેરને પસંદ પડશે નહિ. જ્યારે આ વાત શાહ મીનોચેહેરના કાન ઉપર પડી, ત્યારે તેને ભારે અંદેશો પેદા પડ્યો કે, આ જોડાંથી વળી પાછી ધરાન ઉપર કેવીએક આફતો વરસશે. પહેલાં તો તે સામ ઉપર ગુસ્સે થયો, પણ પછવાડેથી ઝાલે પોતે પાદશાહની દરબારમાં જઈ પોતાની અફ઼લ તથા બહાદુરીના હુન્નરો દેખાડી પોતાની વફાદારી બાબે તેની ખાતરી કરી સમજાવ્યો કે પાદશાહે ઝાલને પરણવાની રજા બક્ષી. આ પછી સામે પોતાના છોકરા ઝાલની રોહાબે સાથે શાદી કરાવી, જેના પરીણામમાં રસ્તમ નામનો જગ આશકાર બેટો પેદા પડ્યો. આ બાળકનું કદ તેની માયના પેટમાં એટલું તો ભારી હતું કે, તેણી હમેલ છૂટવાને વખતે ઘણીજ હેરાન થવા લાગી, જેથી રોહાબેને બેહોશ કરીને તેણીની પાંસલી ચીરોને તે બાળકને બહાર કાઢાડવામાં આવ્યું. જેવી રોહાબે પાછી હુશ્યારીમાં આવી અને પોતાના પેટમાંના ભારી બાળકને દૂર થયેલા જોયો ત્યારે તેણી બોલી કે

બેગોફતા બેરસ્તમ ધમ આમદ બેસર-તેહાફન્દ રોસ્તમશ નામે પેસર.

હવે મારો છૂટકારો થયો અને દુખનો છેડો આવ્યો, અને તેણીનો છૂટકારો થયો તે ઉપરથી તે બાળકનું નામ રસ્તમ પાડ્યું.

જ્યારે સામે બાળક રસ્તમને જોયો ત્યારે તેણે આફીન પોકારી અને તે બોલ્યો કે

યકી આફરીન કદં સામે દેલીર-કે તહમા હેઝબા બેઝી શાદ દીર દેલીરા ગવા પૂરે ઝાલા સરા-સરફરાઝ તાગ્ગ બોલન્દ અખ્તરા તોરા આન સેતાયશબસ અન્દર જેહાન-કે ચૂન તો બેઝન નામદહ અઝ નેહાન બદાન બાઝુઓ યાલો આન પોશ્નો શાખ-મેયાન ચૂન કલમ સીનહો બર ફરાખ બેરોસ્તમ હમીદર શેગેફતી બમાન્દ-બર હર ઝમાન નામે યઝદાન બખાન્દ ચુનાન આફ્રિદી કે બુદ ખાસ્તી-ઝમાનો ઝમીનરા બેયારાસ્તી.

અય સિંહના જેવા બહાદુર મર્દ! તું ખુશાળીમાં લાંબો વખત જીવજો. અય દેલીર! એ પહેલવાન! એ ઝાલના બેટા! એ સરદાર! એ તાજથી સરફરાઝ અને બુલંદ નસીબના! તારી તારીફમાં જો હું કંઈ બોલું તો તે એજ કે તારા જેવો કોઈ બીજો મર્દાને મર્દ દુન્યામાં પેદા પડ્યો નથી. તે રસ્તમની બાબુ, ગરબન, પીઠ, ખલાં, કલમ જેવી પાતડી કમર અને ફરાખ સીના તરફ ટીકી ટીકીને જોતો અને અજબ થતો, અને આવા બાળકને બેયાથી બોદાને ચાદ કરતો, કે એ બોદા! તે રસ્તમને આ દુન્યામાં પેદા કરીને ઝમીન અને ઝમાનાને સણુગાર આપ્યો છે.

જ્યારે રસ્તમ માત્ર આઠ વરસની ઉંમરે પૂગ્યો, ત્યારે પણ દુન્યામાં તેનો હરીફ મળવો મુશ્કેલ હતો. એવું બન્યું કે એક અધારી રાતે ઝાલનો સફેદ હાથી ખંધમાંથી છૂટો થયો, અને લોકોમાં ભારે ગભરાત ફેલાવ્યો. જેવી આ વાત રસ્તમને કાને આવી કે તરતજ તેણે પોતાના બપાવા સામેસવારનો ભારી ગોર્જ ખાંધ ઉપર મારી, તે મસ્ત હાથીની સામે જઇ, એકજ ફટકાથી તેને મારી નાંખ્યો. રસ્તમની આવી બહાદુરી જોઇ સામે તથા ઝાલે બુદાના શુકાના કીધા. એ પછી કેટલાક વખત ગયા બાદ જેહાન પહેલવાન સામ શુજર પાગ્યો, અને ત્યારપછી રસ્તમેજ સર્વે બીકટ સંજોગોમાં ઇરાન દેશના પાદશાહની વફાદારીથી સેવા બજાવીને જેહાંપહેલવાન તરીકેની નામના મેળવવા માંડી. એ મમાણે જ્યારે પેશવાહીઅન વંશના છેલ્લા પાદશાહ કેરસારપના મરણથી ઇરાનની ગાદી ખાલી પડી, અને આ તકનો લાભ લઇ તૂરાની અફા-સીયાબ ઇરાન ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે ઝાલે પોતાના ઊઠરવન બેટા રસ્તમને અલબોર્જ પહાડ ઉપર મોકલી, ત્યાંથી ફરેહુનની ઔલાદના શાહઝાદા કએકોબાદને શોધી લાવવા ફરમાવ્યું. આથી તાજબક્ષ રસ્તમ પોતાના બપાવા સામેસવારનો ગોર્જ ખાંધ ઉપર મારી, પોતાનો ખાસ

તેણે ઘોડો કે જેનું નામ રખ્શ હતું, તેની ઉપર સવાર થઈ એકલો અલખૂર્જ પહાડ ઉપરથી કબ્જેકોખાદને શોધી લાવ્યો, અને તેને તેણે ધરાનની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે પેશવાહીઅન વંશ પછી કયાન્યન વંશ ધરાનની ગાદીએ આવ્યું.

પેશવાહીઅન પાદશાહ મીનાચેહેરના કરારનામા પછી કબ્જેકોખાદના છોકરા કબ્જેકાઉસે પોતાના અમલ દરમ્યાન માજનદરાનમાં જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમની ખડાકુરી બેધ તેને પાછો નવેસરથી આણ્વેસ્તાન, સીસ્તાન, કાણ્વ વગેરે સુલક ઉપર રાજ્યઅમલ કરવાનો પરવાનો લખી આપ્યો, કે જેથી તેના વખત પછી કોઈ ખીબે ધરાની પાદશાહ તે સુલકોના તખ્તનો દાવો કરે નહિ. આ પ્રમાણે બાલ તથા રૂસ્તમ પોતાના સુલક આણ્વેસ્તાન ચા સીસ્તાનમાં જઈ રહી હાકમી ચલાવતા હતા, અને જ્યારે ધરાનીઓ ઉપર કાંઈ આકૃત આવી પડતી, ત્યારે તેઓ પોતાના આણ્વેલી તથા સીસ્તાની લશ્કરો સાથે ધરાનના પાદશાહની ખીદમતમાં કમર ખાંધતા હતા.

સોહરાખ.

કે કસ દર જેહાન કૂદકી નારસીદ-બદીન શીરમદી ઓ ગોદી ન દીદ
ઝ સામે નરીમાનો ગરશારપે ગવ-બમદી ફેઝૂન છુદ ઝ ગોદાને નવ.

કુન્યામાં કોઈએ પણ સોહરાખના જેવી દલેરી અને પહેલવાની ધરાવતો નાનો છોકરો જોયો નથી. નરીમાનનો સામ અને જેહાન પહેલવાન કેરસારપ તથા ખીબ સઘળા નવજુવાન પહેલવાનો કરતાં સોહરાખ વધારે જોરાવર હતો.

એક દિવસે નામદાર રૂસ્તમ તૂરાનના જંગલમાં શીકારે ગયો. શીકારની મોજ ચાખ્યા પછી રાતને વખતે જ્યારે તે સૂઈ ગયો, ત્યારે કેટલાએક તૂર્કી સવારો તેના રખ્શ ઘોડાને ઘણી મુશ્કેલીથી કમંદમાં પકડી લઈ ગયા. રૂસ્તમે પોતાના ઘોડાને જોયો નહિ, તેથી જમીન ઉપર ઘોડાનાં પગલાંની પડેલી નિશાન ઉપરથી તે સમનગાન નામનાં શેહેર તરફ જઈ પૂગ્યો, અને ત્યાંના પાદશાહે તેની ઘણી મહેમાનદારી કીધી. આયઁદે તે ત્યાંના પાદશાહની બેટી તેહમીના સાથે પરણ્યો. કેટલોક વખત પસાર થયા પછી રૂસ્તમે પોતાનો ઘોડો મેળવી ધરાન તરફ ચાલૂ મૂક્યું.

નવમે મહિને તેહમીનાએ સોહરાખ નામના એક કઢાવર અને ખહાદુર બેટાનો જન્મ આપ્યો. જેમ જેમ સોહરાખ મોટા થતો ગયો તેમ તેમ તેની હલેરીની વાતો ચોતરફ પંથરાતી ગઈ, તે એટલા વેર કે તૂરાનના પાઠશાહ અફ઼ાસ્યાખને પણ કાને આવી. હવે અફ઼ાસ્યાખે પોતાના સરહારો હોમાન તથા ખારમાનને કિમતી ખજાના સાથે કેટલાંએક લશ્કર આપી સોહરાખ તરફ મોકલાવ્યા કે, તમે કોઇખી તહખીરથી ખહાદુર સોહરાખને સમજાવી ધરાન ઉપર હુમલો કરાવો, અને એવું બનવા ન હેતા કે સોહરાખ પોતાના બાપ રૂસ્તમને પીછાને. એ લડાઇમાં જો કોઇખી એક માર્યો જશે તો તે આપણા લાલનુંજ થશે, કારણકે જો બાપબેટા એકઠા થઇ તૂરાન ઉપર હુમલો લાવે, તો આપણામાંથી કોઇની મકદૂર નથી કે તેઓની સામે જાય. તૂકી સરહારો સોહરાખને ધરાન ઉપર હુમલો લઇ જવા સમજાવવામાં ફાવ્યા, કારણકે છાકરવન સોહરાખે વિચાર્યું કે હું ધરાન જીતી મારા બાપને ગાદીએ બેસાડું.

હવે સોહરાખ તૂરાની લશ્કર સાથે કુચ કરતો ધરાનની સરહદ ઉપર આવેલા સપીદ નામના કિલ્લા તરફ આવી લાગ્યો. આ કિલ્લા નો સરહાર હજીર સોહરાખ સામે લડવા બહાર પડ્યો, પણ સોહરાખે તેને ઘોડાના જીન ઉપરથી ઉઠાવી લઇ કેદ કીધો. જ્યારે કિલ્લાના કોતવાલ બુદા ગઝદહમની ખહાદુર બેટી ગોર્દઆફીદે આવો મામલો જોયો, તેવોજ તેણીએ લડાયક સવારોનું બખતર પહેરી, બાળનાં યુલફાં બખતર નીચે છૂપાં રાખી, માથે રૂમાં કોલાહ મૂકી, લડાઇનાં મેદાનમાં હલેર સોહરાખની સામે બહાર પડી. તેણીએ જતાંને વાર સોહરાખ ઉપર તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને ખહાદુર સવારોની માફક લડાઇ કીધી. આવો મામલો જોઇ સોહરાખે માથા ઉપર ઢાલ ધરી અને તે સામે ધસ્યો. જેવો સોહરાખ નજદાક આવતો ગયો કે તેણીએ કમાન પાછી બાણ ઉપર લટકાવી, અને નેઝા ઉઠાવીને સોહરાખ સાથે લડાઇ કીધી. લડતાં લડતાં સોહરાખે ગોર્દઆફીદની કમરબંદ ઉપર એક નેઝા એવોતો જરથી માર્યો, કે જેથી તેણીને કમરબંદ ટૂટી ગયો, અને સોહરાખે તેણીને જીન ઉપરથી ઉઠાવી લેવાની કાશેશ કીધી. પણ ખહાદુર ગોર્દઆફીદ પોતાના ઘોડાના જીન ઉપર એસ્તવાર રહીને ઘુરત પોતાની તેજ તલવાર મેયાનમાંથી બહાર

એચી, સોહરાખના નેજા ઉપર મારી તેના બે દુકડા કીધા, અને પાછી જીન ઉપર બેઠી. હવે તેણીએ વિચાર્યું જે મારો હમનખરફ જખરફસ્ત છે, વાસ્તે એ મેદાનમાં ઉભુ રહેવું ખુબ નથી, તેથી તેણીએ મ્હોં ફેરવી તરતજ કિલ્લા તરફ ઘોડો ઝેંકાવ્યો. સોહરાખે પણ પોતાનો તેજ ઘોડો તેણીની પાછળ ડપટાવ્યો, અને ધસારો કરીને તેણીનાં માથા ઉપરની ટોપ ઉઠાવી લીધી, જેથી તેણીનાં બાળ ખુલ્લા થયા, અને તે બાનુને ખુબસુરત ચેહેરો આફતાખની મીસાલે ઝગકતો થયો. જ્યારે સોહરાખે જાણ્યું કે તેનો હરીફ તો એક ધરાની બાનુ હતી ત્યારે અજબ થઈ બોલ્યો કે

ઝનાન જ્ઞાન યુનીન અન્દ ઝ ધરાનીયાન—એ ગૂનન્દ મર્દાને જંગઆવરાન.

જ્યારે ધરાનની બાનુઓ આવું લડાઇનું ખમીર ધરાવે છે, તો લડાયક મર્દો કેવા એક હશે!

હવે ગોર્હઆફીદે જખમી દિલ સાથે કિલ્લામાં આવી આસરો લીધો, પણ નવજવાન સોહરાખનું દિલ તે માહતાખની ચેહેરની બાનુને જોયાથી એશકમાં ગીરફતાર થયું. જ્યારે ગોર્હઆફીદે સોહરાખને આવી હાલતમાં હજી સૂધી કિલ્લા આગલ ઉભેલો જોયો ત્યારે તેણીએ કિલ્લાની દિવાલ ઉપરથી મ્હોં મલકાવ્યું, પણ અફસોસથી સોહરાખને કહ્યું કે

એખનદીદો આનગહ બ અફસસ ગોફત—કે તોર્કાન ઝ ધરાન નયાખન્દ જોફત.

અય હલેર તૂર્કી સવાર! ધરાની ચોરતો કઢીખી પારકી જાત-વાલાઓ સાથ એટલે કે તૂર્કીઓ સાથે શાહીના ગાંઠથી જોડાતી નથી.

હવે રાતનો વખત થવાથી સોહરાખે પોતાના ઘોડાની લગામ ફેરવી છાવણીનો રસ્તો લીધો, જ્યારે ખીજી તરફથી ધરાનીઓ કિલ્લો ખાલી કરી ચાલી ગયા. તેઓએ પાદશાહ કુએકાઉસને સોહરાખની લડાઇથી જાણીતો કીધો, અને રસ્તમને સીસ્તાનથી બોલાવી મંગાવવામાં આવ્યો. સોહરાખ પણ પોતાના તૂર્કી લશ્કર સાથે ધરાનમાં આવી પૂગ્યો, અને તેણે લડાઇની તૈયારી કીધી. જ્યારે રાત અધારી થઈ ત્યારે પીલતન રસ્તમ એખલો તૂર્કી પોશાક પહેરી સોહરાખને જોવા તૂરાની છાવણીમાં દાખલ થયો. આ વખતે તેહમીનાનો ભાઈ ઝેંદહરઝમ કે જેને તેણીએ ખંને બાપ દીકરાને ઓળખાણ કરાવવા

સોહરાબ સાથ મોકલ્યો હતો, તે રસ્તમને હાથે અંધારાને લીધે અંજાણપણામાં માર્યો ગયો. આથી બાપ અને બેટા એક બીજાને પીછાન્યા વગર એકમેક સાથે લડ્યા.

હમદ અચ્ચહ રા બાઝ દાનદ સોતૂર—એ માહી બદરયા એ દર દસ્ત ગૂર નદાનદ હમીન મરદુમ અઝ રન્જે સાઝ—પછી દુશ્મની રા ઝ ફરઝંદ બાઝ.

હરિયાની માછલી તથા જંગલના ગોરખર અને જાનવરો પણ પોતાનાં ખચ્ચાંઓને પીછાની લે છે, પણ લોભ, લાલચ અને દગાને લીધે ઇનસાન પોતાના દુશ્મન કે ફરઝંદને પણ ઓળખી શકતું નથી.

એટલું છતાં કુદરતી રીતે લડાઇમાં સોહરાબના દિલની મહોબત રસ્તમ ઉપર દોડી અને તે બોલ્યો કે, અય સિંહની ચુંગાલના બહાદુર બુઝોર્ગ પહેલવાન! મને તો એમજ લાગે છે કે જેહાનપહેલવાન રસ્તમ તે તુંજ છે. રસ્તમની મતલબ આ લડાઇમાં તૂટી જવાન પહેલવાન સોહરાબને મારી, પોતાની જેહાનપહેલવાનીનો દોર ચાલુ રાખવાની હતી, તેથી તેને પોતાનું 'અઝ' નામ છૂપાવી સોહરાબને કહ્યું કે જેહાનનો પહેલવાન રસ્તમ તે કાંઇ હું નથી. પહેલાં તો તેઓએ તીર, નેજ, ગોર્ઝ તથા તલવારથી એક સખ્ત લડાઇ કીધી. જ્યારે હથીઆરોની લડાઇમાં કાંઇ વલ્યું નહિં ત્યારે તેઓ સિંહોની માફક કુસ્તી રમવા વળગ્યા, જેમાં સોહરાબે રસ્તમને જમીન ઉપર પટકી, ખંજર કહાડી તેનો જીવ લેવા ચાહ્યો. તરતજ રસ્તમે સોહરાબને કહ્યું કે અમારી લડાઇનો કાયદો આ પ્રમાણે છે કે પહેલી વખતની કુસ્તીમાં જીતનાર પોતાના હરીફને મારી નાંખી શકે નહિ, પણ જો તે બીજી વખત પણ જીતે છે, તોજ પોતાના દુશ્મનને મારી નાંખી શકે છે. નવજવાન સોહરાબ ભોળવાયો અને પોતાના હરીફને છોડી દીધો, પણ પછી બીજી કુસ્તીમાં રસ્તમે સોહરાબને જમીન ઉપર પટકી તરતજ ખંજરથી પોતાના બહાદુર બેટાનો સીનો ચીર્યો. સોહરાબે એક કલ્પ ખાધી, અને પછી બોલ્યો કે અય બુઝોર્ગ પહેલવાન!

હરાન ગહ કે તેસ્તહ શુદી તો બખૂન—બયાલુદી ઇન ખન્જરે આબગૂન

ઝમાનહ બ ખૂને તો તેસ્તહ શવદ—અર અન્દામે તો મૂય દસ્તહ શવદ.

દેરીગા કે રન્જમ બયામદ બસર—નદીદમ દરીન હીય રૂયે પેદર.

જ્યારે તું લોહીનો તરસ્યો થયો, ત્યારે આ પાણીનાં રંગના સાફ ખંજરને ખરાબ કર્યું. પણ ચાહ રાખજે કે જ્યારે ઝમાનો

તારા લોહીનો તરસ્યો થશે, ત્યારે આ શરીર ઉપરનાં તારા બાળ તને ખંજર મિસાલે બોકાશે. અફસોસ! કે મારી મહેનત ફાકટ ગઈ, અને હું કોઈની રીતે મારા બાપ રસ્તમને એહેરો બેઠ શક્યો નહિ.

હવે રસ્તમને માલૂમ પડ્યું કે, પોતાને હાથે ભોગ થઈ પડેલા તૂટી જવાન સોહરાબ તે કોઈજ નહિ પણ તેનો પોતાનો બેટા હતો, આથી રસ્તમે બહુજ ગમ ખાધો.

બગીતી હમહ બર શુદ્ધ ધન દાસ્તાન-કે ચૂન કાસ્ત ફરઝન્દ રા પહેલવાન.

જેહાનપહેલવાન રસ્તમે પોતાના બેટા સોહરાબને માર્યો તે વાત દુન્યામાં સઘળે પંથરાઈ ગઈ.

ચુનીન બુદ્ધ તા બુદ્ધો ધન તાઝહ નીસ્ત-ગેઝફે ઝમાનહ બઅનદાઝહ નીસ્ત તોનીઝ અયબખીરહ બરફ ગસ્તહ મર્દ-ઝ બદરે જેહાન દેઝ પુરઝ દાઘો દર્દ.

અરે ભાઈ! દુન્યાની શરૂઆતથીજ એ પ્રમાણે બનતું આવેલું છે, અને એમાં અજબ થવા જેવું કંઈ નથી; કારણકે આ દુન્યાના ફાંટાની હદજ નથી. તો પછી અમે હરણફાળ થઈને ઉદાસ અનેલા મર્દ! આ બે પાંચ દિવસની દુન્યાને વાસ્તે તારું દિલ તું શું કરવા દુખી અને દર્દ ભરેલું રાખેચ.

સીસ્તાનમાં રૂડો શાહઝાદો સ્યાવક્ષ.

આ પછી જ્યારે શાહ કએકાઉસને ત્યાં સ્યાવક્ષ નામનો ખુબસુરત બેટા જન્મ પામ્યો, ત્યારે કએકાઉસના કઢંગા સ્વભાવથી તેને દૂર રાખવા માટે રસ્તમે તે બાળકને પોતાને ત્યાં ઝાણુલેસ્તાન લઈ જઈ પુશ્કળ મહેનત લઈ તેને પાઠશાહી તથા પહેલવાનીને લગતાં સઘળા હુન્નરો શીખવ્યા. આ પવિત્ર શાહઝાદો સ્યાવક્ષ પોતાનાજ બાપની કઢંગી વર્તણુકને પરીણામે અને કસરેબજના દગાથી કમનસીબે નાની ઉંમરે પોતાના સસરા તે તૂરાનના પાઠશાહ અફાસ્યાબનો ભોગ થઈ પડ્યો. સ્યાવક્ષના આવા અકાળ મોતથી રસ્તમ અને તેના તમામ કુટુંબે ભારી ગમ ખાધો, અને તે કારણને લીધેજ રસ્તમે અફાસ્યાબ સામે દ્રવતામર્યા જંગો ઉઠાવી આચંદ્રે અફાસ્યાબનો નાશ કીધો.

ફરામરોઝ.

જેહાનપહેલવાન રસ્તમ જે પોતાના બેટા સોહરાબના ગમમાં ગીરફતાર થયેલો હતો, તેને ત્યાં હવે ફરામરોઝ નામનો ખુબસુરત

અને બહાદુર બેટા પેલા પડવાથી તેણે પોતાનો ગમ વીસરવા માંડ્યો. એ પછી ફેટલોક અચામ ગુજરવા બાદ શાહ કએખસરના સ્થાવક્ષનો બેટા કએખસર ધરાનની ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેણે ફરામરોઝને હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવા ફરમાવ્યું. શાહ કએખસરએ ફરામરોઝને કહ્યું કે

બહુ ગોદત બરકશ સુયે હેન્દુવાન-હમાન મઝે ખરગાહ તા બહુવાન બપરદાઝ કન્નુબે કશ્મીરો સેન્દ-બગીર અય સેપહ બુદ બહેન્દી પરન્દ કનુન મઝે હેન્દુસ્તાન આન તોરાસ્ત-ઝ કન્નુબ તા મઝે દસ્તાન તોરાસ્ત તોરા દાદમ ઇન પાદશાહી બદાર-બહર બએ ખીરહ મકુન કારઝાર.

તું હિંદુઓ ઉપર ચઢાઈ કરી પેલા ખરગાહના મુલકથી તે છેક બહુગરોથી વસાયલી ઝમીન વેરનો કનોજ, કેશ્મીર અને સિંધનો મુલક સઘળો જીતી લે. હવે હિંદુસ્તાનની ઝમીન તે તારીજ છે. કનોજથી તે ઝાલના મુલક વેરની સઘળી ઝમીન ઉપર તું જ પાદશાહી કરજે, પણ કોઈ સાથે વગર કારણે લડતો ના.

આ પ્રમાણે ફરામરોઝ ઘણી મરતબે હિંદુસ્તાન ગયો હતો, અને ત્યાંના રાજાઓ અને ત્યાંની મળ તેના વખાણનારા તથા દોસ્તો બન્યા હતા. આ પાદશાહ કએખસરના વખતમાં આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ અફ઼ાસ્યાબ ઉપર સ્થાવક્ષનું વેર લેવા સાડ ધરાની અને તુરાનીઓ વચ્ચે ભારે જંગો થયાં હતાં, જેમાં રૂસ્તમે અબાયબ જેવાં બહાદુરીનાં કામો કરી બળવ્યાં હતાં. અંતે અફ઼ાસ્યાબ ધરાની-ઓને હાથે હાર ખાઈ માર્યો ગયો હતો.

જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમે લડાઈઓ પ્રસંગે બળવેલી કીમતી સેવાના બદલામાં પાદશાહ કએખસરએ પણ એક સનદ રૂસ્તમને નીચે પ્રમાણે લખી આપી હતી.

નવેશતન્ અહદી ઝ શાહે ઝમીન-સરફરાઝ કયખુસરવે પાકદીન ઝ બહરે સેપહ બુદ ગવે પીલતન-સેતૂદ બ મરદી બ હર અન્બુમન સપદદારે પીરઝો લશ્કર ફેરઝ-હમ ઉરા બુવદ કેશ્વરે નીમરઝ નેદાદન્દ બર અહદ બર મોહરે ઝર-બર આઇને કયખુસરવે દાદગર.

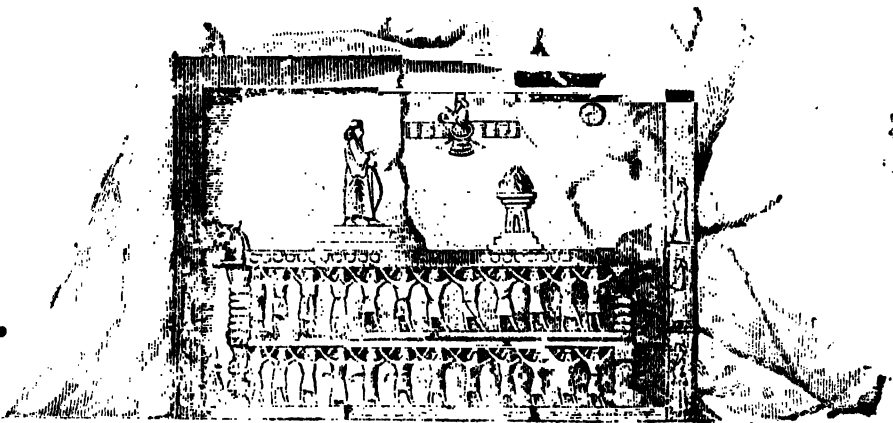
જેહાનના સરઅફરાઝ પાકદીનના પાદશાહ કએખસરએ ટરેક અન્બુમનમાં પોતાની મઠી માટે વખણાયલા નામદાર રૂસ્તમને વાસ્તે એક સનદ આપી તેમાં લખી જણાવ્યું કે, નીમરોઝનો આખો મુલક તે

ફતેહમંદ સરહાર તથા લશ્કરના સંજુગારને સ્વાધીન રહેશે, અને તે સનહ ઉપર પાદશાહી રીત પ્રમાણે કબ્રોહસરૂએ પોતાની સોનેરી મહાર કીધી.

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે છેક ઝોહાકના વખતથી તે શાહ કબ્રોહસરૂ વેર જોહાનપહેલવાન ફેરસાસ્પના ખાનદાનવાલાઓ ઝાણુલ, સીસ્તાન અને તેની આજુબાજુના મુલકો ઉપર સ્વતાંત્ર સત્તાથી હાકમો ચલાવતા હતા.

શાહ કબ્રોહસરૂએ કબ્રોકોખાદની તોખમવાલા લોહરાસ્પને પોતાનો ગાદીવારેસ જાહેર કીધો, અને પોતે આ દુન્યવી જંગલમાંથી દૂર થઈ, જાણે કે આ જલેમ ધરતીથી ધરાઈ ગયો હોય તેમ તે એકાંતવાસ કાજે એક રેતાળ ખીયાખાનમાં ગુમ થઈ ગયો. ફિરહોસી જણાવે છે કે શાહઝાદાઓ તૂસ તથા ફરીબોર્જ અને પહેલવાનો ગેવ તથા ખીજન જેઓ શાહ કબ્રોહસરૂના ના કહેવા છતાં પેલા રેતાળ ખીયાખાનમાં તેની સાથે ગયા હતા, તેઓ શાહ કબ્રોહસરૂના ગુમ થયા પછી ખરફના તોફાનમાં ઢટાઈ મરણ પામ્યા.

કબ્રોહસરૂએ ગોફેનશીન થવા આગમચ એક દૂરના કેયાની શાહઝાદા લોહરાસ્પને ઇરાનની ગાદીને લાયકનો ધારીને પોતાનું રાજપાટ તેને સોંપ્યું. લોહરાસ્પનો રાજ્ય અમલ શાંતીમાં ખતમ થયો, અને પોતાની ખુઝોર્ગ વચને લીધે પોતાના હૈયાતીમાજ ઇરાનનું તાજેતખ્ત પોતાના બેટા કબ્રોહસ્તાસ્પને સોંપી, પોતે ખુદાની બંદગીમાં ખાકીની જીંદગી ગુજારવા લાગ્યો.

પ્રકરણ નવમું.

પવિત્ર દીનનું જાહેર થવું.

શાહ કબ્રેશ્વરના અમલ દરમ્યાન આપણા વખતે વખતે અશો સ્થિતમાન અરથુશ્ત્ર જાહેરમાં આવ્યા. જ્યારે તે ભલા શાહ કબ્રેશ્વરનાં તેવણ સાહેબની બેહેતર દીનની વાતો સાંભળી, અને બીજા ઘણાએક મોજેજાઓ જોયા, ત્યારે તેની તથા તેના સર્વે દરબારીઓની પૂરેપૂરી ખાતરી થઇ, કે જરથોશ્તી દીન ખોદાતાલા તરફથી મોકળેલી ખરેખરી દીન છે, અને બેશક કબૂલ કરવા લાયક દીન છે. ત્યાર પછી શાહ કબ્રેશ્વરનાં, તેનાં મુખારક ભાઇ ઝરીરે, તથા તમામ મુલકનાં બુઝર્ગ સરદારો, હકીમો. દાનાઓ અને પહેલવાનોએ યોતાની કમર ઉપર કુસ્તી ખાંધી ભાડી માઝહયસની જરથોશ્તી દીન કબૂલ કરી. શાહ કબ્રેશ્વરનાં પહેલવહેલી જરથોશ્તી દીન સીસ્તાનમાં ફેલાવી એવું 'પહેલવી પુસ્તક અફઘાંહા વ સહીગાંહાએ સીસ્તાન'નાં ૯ મા ફકરામાં જણાવ્યું છે. વળી તેના પછીનાં ફકરામાં એવું પણ ઉમેરેલું છે કે સીસ્તાનમાં આવેલા ઓસ્ત શહેરમાં વસ્તા અહુમ સતુદાન નામના પવિત્ર પુરૂષે પણ શત અરથુશ્ત્ર સાહેબની સાથે વાદવિવાદ કરીને તેવણ સાહેબની અશો દીન કબૂલ રાખી હતી. એટલુંજ નહિ, પણ એજ પવિત્ર પુરૂષ અહુમ સતુદાને ૧૦૦ શાગેદોની મદદથી જરથોશ્તી દીન ફેલાવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું.

આ પ્રમાણે જ્યારે શાહ કબ્રેશ્વરનાં જરથોશ્તી દીન ફેલાવાને ચત્ત કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેને ભાડી દીનને ખાતર તૂરાનના પાદશાહ અરજાસ સાથે ત્રણ ભારે દીની જંગો કરવા પડ્યાં હતાં, જેમાં આથંદે અરજાસ શાહ શુશ્તરના પહેલવાન બેટા રૂધનતન અરફન્દયારને હાથે માર્યો ગયો. તૂરાની અરજાસ સાથના ભારી જંગમાં,

પાકઝાહ જરથોશ્તી શાહ કબ્જેગુરતાસ્પનાં બહાદુર બેટાઓ જેવા કે અર્દ-શીર, શીહસ્પ, નીવઝાર, ફર્શીદિવર્હ, પાદશાહનો મોખારક લાઇ ઝરીર, હકીમ જામાસ્પનો બેટા ગેરામી, તથા ઉંચી બુન્યાહનો શીરૂ વગેરે હઝારો ધરાની સરઘારો તથા લશ્કરોએ પોતાના ખ્યાસ જાનો જર-થોશ્તી હીનને ખાતર તે કીરતારને સ્વાધીન કીધા.

અશો ઝરથુશ્ત્રની સેફતમાં.

અસી પાક પયધમબરાન બુદહઅન્દ-ઝ દાનેશ અસી ગૂંછા બોરદહઅન્દ ઝરાતોસ્તે પયધમબરે પાક રાય-બી હમતાશ કરદહ યગાનહ બોદાય.

દુન્યામાં ઘણાએક પાક પયગમબરો થઇ ગયા છે, કે જેઓએ ડહા-પણમાં શ્રેષ્ઠાઇ મેળવી છે, પણ તે એક પરવરદેગારે વખ્શુરે વખ્શુરાંન અશો સ્પિતમાન ઝરથુશ્ત્ર સાહેબને પોતાની બેડી વગરનાં પેદા કીધાં છે.

સેપાસ અઝ બોદાવન્દે રૂઝી રસાન-કે બર દીને ઝરદોસ્તે એસ્પેન્તમાન નદરીમ શોબહે બે પયધમબરીશ-બદીન રાહો ઇન રસ્મે આઇનો કીશ.

તે રજકરોજી પહોંચાડનારા બોદાના શુકાના! કે અમે તે શત ઝરથુશ્ત્ર સ્પિતમાન સાહેબની અશો રાહબરી, તેવણુ સાહેબની ભલી દીન અને ખતાવેલા કાયદા તથા ફરમાનો ઉપર જરાબી શક કે વસવસો રાખતા નથી.

હમી ખાલીમ અઝ દાવરે કેરદેગાર-કે માનીમ બર દીન બ એસ્તવાર બોદાયા ચુનાન કુન કે ઇન દીને પાક-બમાનદ બ મા તા કે ગરદીમ ખાક.

અમે તે ઇનસાફી બોદાતાલા પાસે એવી દુવા ગુજારયે છીએ કે અમે ભલી જરથોશ્તી હીન ઉપર સાબિત કદમ રહ્યે. એ પાક પરવરદેગાર! એવું કુર કે અમારા શરીર પાછા ખાકમાં મળી જાય ત્યાં સુધી અમે સાચ્યા જરથોશ્તી તરીકે જીવ્યે.

બરાન નીક પયધમબરે પાકઝાહ-ઝ માનેક પૂરે ફરેદુન બબાદ દોરદો દોઆહા હઝારાન હઝાર-સલામો સેતાયેશ સના ખીશોમાર.

તે પાકઝાહ ભલા અશો રાહબર ઉપર અમારી તરફથી હઝારાન હઝાર સલામ, સેતાયેશ અને આફરીન હોજે!

અસ્ફન્દયાર.

હમી નાલદ અઝ મર્જે અસ્ફન્દયાર-નદારદ બજોઝ નાલહ ઝૂ પાદગાર કે ઉ હસ્ત શહઝાદહો રઝમ ઝન-ફરરે ઇઝદી દારદ આન પાક તન બરઝે જવાની હલાક આમદસ્ત-સરે તાજવર સૂચે ખાક આમદસ્ત.

ફિરહોસી અસ્ફન્દયારના મોતને વાસ્તે વીલાપ કરે છે, કારણકે
ફિરહોસી અસ્ફન્દયારને વાસ્તે ખીજી કાંઈ ચાહગાર રહ્યું નથી.
તે એક શાહઝાદો તેમજ પહેલવાન પણ છે, અને તે પાક તનનો
અસ્ફન્દયાર ખોદાઈ નુર પણ ધરાવે છે; જે કમનસીબે પોતાની
જવાનીમાં જ માર્યો ગયો, અને તેનું તાજવાણું સર ખાકમાં પડ્યું.

જેમ શાહઝાદા ગુસ્તાસ્પે પોતાના આપ શાહ લોહરાસ્પની જીંદગી-
માં જ ધરાવતું તાજોતખત માંગ્યું હતું, તેમ શાહઝાદા અસ્ફન્દયારે
પણ પોતાના આપ શાહ ગુસ્તાસ્પની હૈયાતીમાં જ ધરાવતી રાજ્યગાદી
મેળવવાની માગણી કીધી. આથી પાદશાહનું દિલ ચિંતાતૂર બન્યું.
તેણે અસ્ફન્દયારને કહ્યું કે સીસ્તાન જ્યાં જો તું જાણના બેટા
ફિસ્તમને જીવતો બાંધી લાવે, તો હું તને ધરાવતું રાજ્ય આપું.
અસ્ફન્દયારે આ વાત કંઈક આનાકાની સાથે કબૂલ કીધી, અને
પોતાના ભાઈ પેશોતન તથા બેટા અહમનને લઈ ધરાની લશ્કર સાથે
સીસ્તાન તરફ કુચ કરી ગયો. એ પ્રમાણે તેઓએ સીસ્તાનની હદ
આગલ આવી હેલમંદ નદીના કીનારા ઉપર છાવણી નાંખી.^૧

જ્યારે ફિસ્તમને માલૂમ પડ્યું કે શાહઝાદા અસ્ફન્દયારે તેના
મુલક તરફ આવી હેલમંદ નદી આગલ પોતાની છાવણી નાંખી છે,
ત્યારે તે તેની મુલાકાતે ગયો. વાતચીત દરમિયાન અસ્ફન્દયારે
ફિસ્તમને જણાવ્યું કે, મને મારા આપ શાહ ગુસ્તાસ્પ તરફથી એવી
રીતનું ફરમાન મળેલું છે કે, મારે ફિસ્તમને બાંધી તેની આગલ લઈ
જવો, એ કારણસર હું અહિંયા આવેલો છું. ત્યારે ફિસ્તમ બોલ્યો કે

સખુનહાએ નાખુશ ઝ મન દૂર દાર-અ બદલા દેલે દીવ રન્જૂર દાર
મગૂ આનયે હરગેઝ નગોફતસ્ત કસ-અમદી મકુન બાદ રા દર કફસ.
નખીનદ મરા જેન્દહ બા બંદ કસ-કે રઉશન રવાનમ બરીનસ્તો અસ
અમદી ઝ દેલ દૂર કુન ખેશમો કીન-જેહાનરાબ ચશમે જવાની મખીન.

આવા નાખુશ સખુનો મારી આગલથી દૂર રાખ, આવી બદ
વાતોથી તું કોઈ દેવનું દીલ રંજીત કર; કોઈએ પણ હજી સૂધી મારી
આગલ જે સખુનો બોલવાની હિંમત કીધી નથી, તેવા સખુનો તું

૧. અહિંયા મારે જણાવતું બેઈએ કે ફિસ્તમ અને અસ્ફન્દયારની લડાઈના
ફાસ્તાનેજ અને સીસ્તાન દેશની મુલાકાત લેવાને ઉશ્કેર્યો હતો, અને ત્યાં આ તવારીખી
હેલમંદ નદીનાં મેં દર્શણ કીધાં હતાં.

મને ના સંભળાવ, અને ઝહાકુરીથી પવનને હથેલીમાં પકડવાની કોશિશ ના કર. જ્યાંવેર હું જીવતો છું ત્યાંવેર કોઈ પણ મને આંધેલા બેશે નહિ, અને મારા રેશન રવાનની પણ એજ માન્યતા છે. ઝહાકુરીથી તું તારા હીલમાંનો ગુસ્સો તથા કીનો દૂર કર, અને આ કુન્યાને જવાનીની નજરથી (મગરૂરીથી) ના બે.

ત્યારે અસ્ફન્દયારે રૂસ્તમને જવાળ આપ્યો કે

યુનીન દાદ પાસોખ બદ્દ નામદાર-કે ગર સર બેપીચમ મન અઝ શહરયાર
મરા ખુદ બગીતી નેકૂહેશ ખુવદ-હમાન પીશે યઝદાન પેઝૂહેશ ખુવદ.

બે હું પાદશાહના હોકમથી માફ સર ફેરવું તો મને આ કુન્યામાં બેજાલત લાગશે અને ખોદા આગલ મને શરમાવું પડશે.

રૂસ્તમે અસ્ફન્દયારને ઘણાખી સમજાવ્યો કે મારા હાથ આંધવા સિવાય બીજું જે કાંઈ તું કહે તે પ્રમાણે કરવા હું ખુશી છેવું, પણ ફોકટ. ત્યારપછી બન્ને લડાઈ કરવા મેદાને પડ્યા. લડાઈના મેદાનમાં અસ્ફન્દયાર રૂસ્તમની આગલ પોતે કીધેલાં માફમોની તારીફમાં બોલે છે કે

નખોસ્તીન કમર અસ્તમ અઝબહરે દીન-તેહી કરદમ અઝ ખુતપરસ્તાન ઝમીન
હરાન કસ કે બરગસ્ત અઝ રાહે દીન-અફોસ્તમ બમયદાને તૂરાનો ચીન
ગુરીઝાન શુદ અર્જસ્પ અઝ પીશે મન-બરીન સાન યકી નામદાર અન્જુમન
શનીદી કે દર હફતખાન પીશે મન-ચેઆમદ ઝશીરાનો આનઅન્જુમન.

શરૂઆતમાં મેં જરથોશ્તી હીનને વાસ્તે કમર આંધી, અને કુન્યામાંથી ખુતપરસ્તીઓનો નાશ કીધો. જે કોઈ માણસો જરથોશ્તી હીનથી ઉલટા ચાલ્યા તેઓને મેં તૂરાન અને ચીન સામેની લડાઈઓમાં મારી નાંખ્યા. મારી લડાઈમાંથી તૂરાની સરદાર અર્જસ્પ નાસી ગયો, અને તેની માફક તેણે લશ્કર પણ નાસલાગમાં પડ્યું. અય રૂસ્તમ ! રૂઘનહેઝના કિલ્લા તરફ જતાં હફતેખાનમાં ત્યાંના સિંહો તથા જાહુગરોથી મારી ઉપર કેવી કેવી આફતો પડી તે તો તેં સાંભળ્યું હશે.

બયારહ બરૂનહેઝ અન્દર શુદમ-જેહાની બરીનગૂતહ બરહમ ઝદમ
બરઅફ્રાખ્તમ આતશે ઝરદેહેસ્ત-કે બાઝન્દ આવદંહ શુદ અઝ બેહેસ્ત

* બરીરૂઝીયે દાદગર યક ખોદાય-બ ધરાન યુનીન આમદમ બાઝ બય.

હું તાલમેલથી રૂઘનહેઝ નામના જાહુધ કિલ્લામાં ફાખલ થયો, અને ત્યાં મેં જાહુગર અર્જસ્પને મારી સઘળાઓનો નાશ કીધો.

ત્યારપછી તે તરફ મેં જરથોસ્તનો પવિત્ર આતશ રોશન કીધો કે જે તેવણુ સાહેબ જંદ અવસ્તાની સાથે બેહેશતમાંથી લાવ્યા હતા. તે ફતેહમંદ દાદગર એક ખોદાની મહેરબાનીથી ભલી જરથોસ્તી દીનજી કામ ત્યાં પાર ઉતાર્યાં પછીજ હું પાછો ધરાનમાં આવ્યો.

જ્યારે નામદાર રૂસ્તમે શાહઝાદા અસ્ફન્દયારની આવી ખહાદુરીની વાતો સાંભળી ત્યારે તેને પણ પોતે કીધેલાં ભારે જંગોનું દાસ્તાન આપતાં જણાવ્યું કે

ઝ મન અસ્તવ અય ગોદ્ અસ્ફન્દયાર-મયાશ ઇમન અઝ ગરદેશે રૂઝગાર તો તકીયહ ચુનાન અર જવાની મકુન-ઝ પીરે જેહાનદીદહ બેશનવ સખુન. નદાની તો અય પૂરે શાહે ગવાન-કે મન રોસ્તમમદર જેહાન પહેલવાન. મન અઝ ફૂદકી ના શુદસ્તમ કોહન-અદીનગૂનહ અઝ કસનબોરદમ સોખન કે ગૂયદ બેરવ દસ્તે રોસ્તમ બેઅન્દ-નઅન્દદ મરા દસ્ત અર્ષે અલન્દ.

તેહેમતન રૂસ્તમે રૂઇનતન અસ્ફન્દયારને જવાબ આપ્યો કે, અય પહેલવાન અસ્ફન્દયાર! જે હું કહું છું તે તું ધ્યાનથી સાંભળ. આ ઝમાનાની ગરદેશીથી તું ચિંતા વગરનો ના બન. તારી જવાની ઉપર તું એટલો બધો ભરસો ના રાખ, અને મારા જેવા દુન્યાની સુકી લીલી જોયલા એક બુઝર્ગની વાત ઉપર તું પુખ્ત વિચાર કર. એ ખહાદુર લોકોનાં શાહઝાદા! તું જાનતો નથી કે જેહાનનો પહેલવાન રૂસ્તમ તે હું છું. મારા બચપણથી તે જઈક થયો છું ત્યાં સુધી કોઇએ પણ કોઇને એવું ફરમાવવાની હિંમત કીધી નથી કે 'તું જ, અને રૂસ્તમના હાથ ખાંધી લાવ.' પણ આ બુલંદ આસમાન પણ મારા હાથ ખાંધી શકશે નહિ.

દ્રાપાદો સ્યાવક્ષો કાઉસે કય-જેહાનગીર કયખોસરવે નીક પય મરા મીનેશાનદન્દ પહલૂએ ખદ-ચુનાન ચૂન જેહાનપહેલવાન રા સઝદ.

તાજને જેબ દેનારા શાહનશાહો જેવા કે કયકોખાદ, સ્યાવક્ષ, કયકાઉસ અને જેહાન જીતનાર મુખારક કયખોસર, મને હંમેશ પોતાની પાસે જેહાનપહેલવાનના દરજ્જાને લાયક માન આપી સુનાની ખુરસી ઉપર બેસાડતા હતા.

બુઝર્ગાન કે દીદન્દ બધે મરા-હમાન રખશે ધોરરાન હેઝબે મરા હમહ જન્ગ ના કરદહ બોયુરીખતન્દ-હમહ દસ્ત તીરો કમાન રીખતન્દ.

જે બુઝર્ગોએ માફ અબેબ્યાન જોયું છે, અને મારા સિંહ જેવા

રજ્જ શેડાને ગર્જના કરતો સાંભળ્યો છે, તેઓ સઘળા લડાઈ કર્યા વગર પોતાના તીર કુમાન મેદાનમાં નાંખી નાસી ગયા છે.

ચૂ મન બર ગુઝશતમ ઝ જૈહૂન બર આબ-ઝ તૂરાન બ ચીન રક્ત અફ્રાસ્યાબ ચૂ કાઉસે કય શુદ બ માઝનદરાન-સખુન ગોફત દસ્તાન બદી અનદરાન બરફતમ બ તનહા બ માઝનદરાન-શમે તારો ફરસન્ગહાએ ગરાન ને અરઝન્ગ માનદમ ને દીવે સરીફ-ને સનજહ ને અઉલાદે ધન્દી ને ખીદ.

જ્યારે હું જૈહૂન નહીં (ઓકસસ) ઓળંગી તૂરાન ઉપર હુમલો લઈ ગયો, ત્યારે ત્યાંનો પાહશાહ અફ્રાસ્યાબ ચીન નાસી ગયો. જોકે મારા આપ આલે કચકાઉસને માઝનદરાન નહિ જવા ઘણાખી સમજાવ્યો, તોપણ તે ગયો, અને ત્યારપછી મેં એકલાએ અંધારી રાતોમાં મંજલ કાપી ત્યાં જઈ, અરઝંગ, સફેદ દેવ, સનજહ, ધન્દીનો ઓલાદ અને ખીદ જેવા ભારી દેવોને મારી શાહ કાઉસનો ત્યાંથી છૂટકારો કીધો.

હમાન અઝ પયે શાહ ફરઝન્દ રા-અફ્રાસ્તમ દલીરે ખેરદમન્દ રા કે ગોરદી ચૂ સોહરાય દોગર ન ખુદ-બ ઝુરો બ મરદીઓ રઝમ આઝમૂદ.

વળી શાહ કાઉસને ખાતરજ મેં મારા નવજવાન દેલીર બેટા સોહરાખને માર્યો, કે જેના જેવો બહાદુર લડાયક પહેલવાન તે ઝમાનામાં ખીજે કોઈ હતો નહિ.

મન અઝ બહરે ઇન ફરશે અવરન્દે તો-બેબૂયમ હમી રાયો પયવન્દે તો નખાહમ કે ચૂત તો ચકી શદગ્યાર-તઅદ ગરદદ અઝ ચન્ગે મન રઝગાર.

તારા આ ખોરેહ તથા કેયાની તખ્તને ખાતર હું તારી સાથ મારા જીગરથી દોસ્તી કરવા માગું છું, અને હું નથી ઇચ્છતો કે તારા જેવો જીવાન શાહઝાદો મારા હાથથી માર્યો જાય.

એ પછી જેહાંપહેલવાન રૂસ્તમે નામદાર અસ્ફન્દયારને સમજાવી કહ્યું કે હું મારા હાથમાં બેડી નાંખવા નહિ દેવું, કારણકે તારા એવા કામથી માફ કીર્તિવંત નામ જાવેદાન સૂંધી હલકું પડશે; પણ એ સિવાય ખીજું તું જે કાંઈ ફરમાવે તે કરવાને હું તૈયાર છું.

બનામે નેકૂ ગર બેમીરમ રવાસ્ત-મરા નામ બાયદ કે તન મર્ગારસ્ત.

જે હું બહાદુરીથી મરી જાવું તો તેની મને પરવા નથી. મને તો કીર્તિવંત નામ જોઈએ છે, કારણકે શરીર તો મરવાને સરજાયલું જ છે.

રૂસ્તમે લડાઈ નહિ કરવા આટલો બધો સમજાવ્યા છતાં પણ અસ્ફન્દયારે જણાવ્યું કે

અગર એનહહ ખાહી કે માની બબ્બ—નખોસ્તીન બતન બન્દે મારા બેસાય.

અગર જો તું જીવતો રહેવા માગતો હોય તો પહેલાં તું તારા શરીર ઉપર મને બેઠી નાંખવા દે.

રૂસ્તમે જોયું કે નામદાર અસ્ફન્દયારની ખાહેશ બસ લડાઇનીજ બની છે, એટલે તે પણ લડવા તૈયાર થયો. બન્ને પહેલવાનો લડાઇ કરવા લાગ્યા, જેમાં રૂસ્તમ અને તેનો ઘોડો જખમી થયા, પણ અસ્ફન્દયારને એક પણ જખમ લાગ્યો હતો નહિ. કહે છે કે અશો અરથુશ્ત્ર સાહેબે પોતાની માથવાણીથી અસ્ફન્દયારના શરીરને એવું બનાવ્યું હતું કે, તેની ઉપર કોઇ પણ પ્રકારના હથિયારોની અસર થઇ શકે નહિ, તેથીજ આ લડાઇમાં રૂસ્તમનાં કોઇ પણ હથિયારનો તેને જખમ લાગ્યો ન હતો.

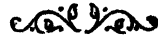
હવે રાતને વખત રૂસ્તમ જખમી હીલ સાથે પોતાના મેહેલમાં પાછો ફર્યો, ત્યારે જુઝોર્ગ ઝાલનું હીલ અંદેશમાં પડ્યું. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે ઝાલને અલખૂર્જ પહાડ ઉપર સીમોર્ગે ઉધાર્યો હતો, અને જ્યારે સામ પોતાના બાળક બેટા ઝાલને ત્યાંથી લઇ ગયો, ત્યારે તે સીમોર્ગે ઝાલને પોતાનાં પીછાં આપી કહ્યું હતું કે, જરૂર પડે ત્યારે તું જો આ પીછાં બાળશે તો હું તારી આગલ હાજર થવશ. જુઝોર્ગ ઝાલ રૂસ્તમના જખમોથી ચિંતાતૂર બનેલો હોવાથી તેણે પેલા પીછાં બાળ્યા કે સીમોર્ગ હાજર થયું. તેણે તરતજ રૂસ્તમ તથા તેના રખશ ઘોડાના જખમો સારા કીધા અને રૂસ્તમને જણાવ્યું કે, જંગલમાંથી પેલા ઝેરી ગઝ નામના ઝાડની લાંબલી કાપી તેનો બે નોકવાલો તીર બનાવી અસ્ફન્દયારની આંખમાં માર, કે જેથી તે જખમી થઇ મરણ પામશે.

રૂસ્તમે બીજે દિવસની લડાઇમાં સીમોર્ગના કહ્યા પ્રમાણે પેલો બે નોકવાલો ગઝનો તીર અસ્ફન્દયારની આંખોમાં માર્યો, કે જેથી તે જખમી થઇ મરણ પામ્યો. મરતી વખતે અસ્ફન્દયારે જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમને અરજ કીધી કે, 'તું મારા બેટા બહમનને ઝાણ-લેસ્તાન લઇ જઇ લડાઇને લગતા હુન્નરો શીખવજે, તથા તેને ધરા-નની રાજગાહી અપાવજે.' રૂસ્તમે તે કણલ કીધું અને બહમનને ઝાણલમાંજ રાખી પોતાના બેટાની માફક વહાલથી તેની પરવરેશ કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ દસમું.

આબુલીસ્તાનનાં નામાંકીત રાજ્યવંશનો અંત.

નામદાર રૂસ્તમનું મોત.

કે હર કસ કે ઊ ખુને અસ્ફન્દયાર-બરીઝદ વરા બશ્કરદ રૂઝગાર
કતુન કોસ્તને રોસ્તમ આરીમ પીશ-ઝ દફતર હમીદૂન બગોફતારે ખીશ.

જે કોઈ શખસ અસ્ફન્દયારને મારશે તેને આ ફરતો આસમાન
જીવથી પતકશે; હવે હું જૂના દફતરમાંથી રૂસ્તમના મરણની વાત લખું છું.

આલને ત્યાં શગાહ ન મનોએક ખીજે બેટો હતો, જેને કાબુ-
લના રાજાની છોકરી સાથે પરણાવ્યો હતો. કાબુલનો પાદશાહ દર
સાલ રૂસ્તમને ખંડણી આપતો હતો, તે હવે સમજ્યો કે આ સગાઈ
થયાથી રૂસ્તમ મારી પાસેથી ખંડણી લેવાનું બંધ કરશે. રૂસ્તમે તો
તે લેવાનું ચાલૂ રાખ્યું, એ ઉપરથી કાબુલના પાદશાહ તથા શગાહને
ગુસ્સો ઉપજ્યો, અને તેઓએ રૂસ્તમને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન રચ્યો.

તે એવી રીતે કે શગાહ આબુલેસ્તાન જઈ પોતાના સસરા સામે
રૂસ્તમને ઉશ્કેરી કાબુલ લઈ આવે. જ્યારે રૂસ્તમ કાબુલ આવે ત્યારે
કાબુલનો રાજા રૂસ્તમ પાસેથી માફી માંગી સુલેહ કરે. પછી તરતજ
એક દબદબા ભરેલી મજલેસ સમારી રૂસ્તમને મહેમાન તરીકે ખુશ
કરી શીકારે લઈ જાય. ત્યાં તેઓએ એવી ગોઠવણ રાખી ઠેરાવ્યું કે,
શીકારગાહમાં એક મોટો ખાડો ખોદાવી તેની અંદર ઝેરી પાણી
પાચલા ભાલા, ખંજર, નેજા વગેરે ઉભા મુકાવી, તેના મ્હોડા ઉપર
નરમ માટી નાંખાવી તે ખાડો એવી તદખીરથી ઢંકાવી દે કે કોઈને
તે વિષે કંઈ પણ શક પડે નહિ; કે જેથી જ્યારે રૂસ્તમ શીકારગાહમાં
ઢાડતો એ જગ્યાએ આવી લાગે કે તેમાં પડી તે મરણ પામે.

આ યુક્તિમાં તેઓ ફાવ્યા કરણ કે હગાખોર શગાહે આબુલ
જઈ રૂસ્તમને ઉશ્કેર્યો કે ‘કાબુલનો પાદશાહ તો હવે તારે વાસ્તે તથા
આપણા ખાનદાનને વાસ્તે હલકા બોલો બોલો છે.’ એ ઉપરથી રૂસ્તમ
શીતાખી કરતો કાબુલ આવી પહોંચ્યો કે અગાઉથી કીધેલા પ્રયત્ન

મખાણે કાણુલના પાઢશાહે માપ્રી માંગી, અને રૂસ્તમને વાસ્તે ઢખઢખા ભરેલી એક મજલેસ સમારી તેનો જીવ ખુશ કીધો. ત્યારપછી તે મફરખાજ પાઢશાહે રૂસ્તમને શીકારગાહમાં લઈ જવાની અરજ કીધી, જે ઉપરથી રૂસ્તમ પોતાના રખશ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ તેઓ સાથે શીકાર કરવા લાગ્યો. રૂસ્તમ એક ફરબે હરણની પુઠ પકડતો જેવો પેલી ખાડાવાલી જગ્યા ઉપર આવી લાગ્યો, કે તેનો રખશ ઘોડા ભડક્યો, અને ઉભો રહી ત્યાંની ઝમીનને પોતાની નાલથી ખોદવા લાગ્યો. કમનસીબે અહિંયા નામદાર રૂસ્તમ પોતાના વફાદાર ઘોડા રખશની ઇસારત સમજી શક્યો નહિ. રૂસ્તમે પોતાના પગની એડ મારી કે તેને આગલ ચલાવે પણ તે ઘોડા પાછળે પગે હઠી મોટથી હરનવા લાગ્યો, કે પોતાનો સાહેબ આ ઢગાવાલી જગ્યાથી માહીતગાર થઈ ફાંદામાંથી છૂટે. આ વખતે રૂસ્તમના મોતે તૈયારી કીધી હતી તેથીજ તેણે ગુસ્સામાં આવી પોતાના હંમેશના વફાદાર ઘોડાને કોરદાથી ફટકાવ્યો. આ ઉપરથી તે નેક ખસલત ઘોડો સમજી ગયો કે મારો સાહેબ હજીખી મારા કામથી સમજી શકતો નથી. અંતે તે ચતૂર રખશ ઘોડાએ પોતાના સાહેબને સહીસલામત ખાડાને પેલે પાર લઈ જવા પોતાના સઘળા કાવતથી એક કુદકો માર્યો, તોપણ તેના પાછળા પગો તે ખાડામાં પડ્યા, અને તે ઘોડાના તથા રૂસ્તમના બદનમાં પેલા ઉભા મૂંકલા ઝેરી પાણી પાયલા હથિયારો ભાંકાયા, તેથી તે જીઝોર્ગ પહેલવાન પેચ ખાવાલાગ્યો.

હવેજ રૂસ્તમ સમજી ગયો કે આ ઢગો શગાહનોજ છે. રૂસ્તમે જખમી દિલે પોતાની કમાનમાંથી એક તીર છોડી ઢગાખાજ શગાહને વીંધી નાંખ્યો, અને એ રીતે મરતી વખતે પોતે ખુશાળ બન્યો. મરણ પામતી વખતે રૂસ્તમ ખોદાને યાદ કરી બોલ્યો કે

ચુનીન ગોફત રોસ્તમ કે યઝદાન સેપાસ-કે ખૂદમ હમહ સાલહ યઝદાન શેનાસ હમાન રાહે પયગમઅરો દીને તો-પઝીરોફતમે રાહો આઈને તો ચૂ દારમ રહે દીનો આઈને પાક-રવાનમ ફાનૂન ગર બર આયદ ચે બાક. ગુનાહમ અયામેરઝો પૂઝેશ પઝીર-કે હસ્તી તો બખશન્દહે દસ્તગીર.

‘ખોદાના શુક ! કે હું હંમેશા એક ખોદાને પીછાનનાર તરીકે જીવ્યો છું. તારી તરફથી માંકલેલા પેગામ્બરની દીન તથા તે ભલી દીનના રાહરસમો મેં કણુલ કર્યા હતાં. અને જ્યારે તે પાક દીનના

રાહરસમે પ્રમાણેજ હું આવ્યો છું ત્યારે હાલમાં જો હું મરી જાવું તો મને શું ખાસ્તી છે? અએ ખોઠા! જે કાંઈ મારેથી ગુનાહ થયો હોય તે તું માફ કરજ, અને મારી માફી તું કબુલ કરજ, કારણ કે તુંજ અક્ષેપનો કરનારો અને મદદનો આપનારો છે.’

એટલું બોલી આ નામચીન જેહાનનો પહેલવાન રૂસ્તમ પોતાના સાવકા ભાઈના હગાનો ભોગ થઈ આ ફાની દુન્યામાંથી આખરે ચાલી ગયો. અફસોસ! ઝમાના! અફસોસ!

ધરાનીઓ તથા ઝાણુલીઓ વચ્ચે લડાઈ.

જ્યારે શાહ ગુસ્તાસપ પછી અહમન ધરાનની ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે, જેહાન પહેલવાન રૂસ્તમ તો આ દુન્યામાંથી ગુજર પામ્યો છે, અને હવે રૂસ્તમના કુટુંબ ઉપર મારા આપનો કીનો લેવાનો વખત આવી લાગ્યો છે, એવું વીચારી તેણે અલખથી ધરાની લશ્કર સાથે સીસ્તાન તરફ કુચ કરી હેલમંદ નહી આગલ આવી છાવણી કીધી. ત્યારપછી તેણે ડાલ ઉપર લડાઈનો પેગામ મોકલાવ્યો. જુઝેર્ગ ડાલે ઘણી આજુબજી શાહ અહમનને લડાઈથી હાથ ઉઠાવવા નસીયત લખી, પણ શાહનું દિલ કીનો લેવાનેજ તલપી રહેલું હોવાથી તેને લડાઈની તૈયારી કીધી. આ ઉપરથી ડાલે ઝાણુલ શહેરના દરવાજા ખંધ કરી પહેલવાનોના ચોકી પોહોરા મૂક્યા. હવે ઝાણુલીઓ તથા ધરાનીઓ વચ્ચે એક ભારી લડાઈ થઈ જેમાં આખરે ધરાનીઓ હાર ખાઈ પોતાને મુલક નાસી ગયા.

ખીજી મરતબે શાહ અહમને ઝાણુલ ઉપર હુમલો કીધો, ત્યારે ડાલ તથા તેની બેટી ખુરશેહખાનુ, પહેલવાન ફરામરોઝ તથા તેનો બેટો સામ, રૂસ્તમની છોકરી દલેર ખાનુ ગોશરૂપ વગેરે ઝાણુલીઓએ પાછું મોટાં ધરાની લશ્કરને હરાવી અહમનને કેદ પકડ્યો. આ લડાઈમાં ફરામરોઝ નો બેટો સામ માર્યો ગયો.

કેટલોક વખત પછી કોઈક તદખીરથી અહમન કેદમાંથી છૂટી ધરાન નાઠો, અને ત્રીજી મરતબે એક મોટાં ભારી લશ્કર સાથે કુચ કરતો આવી ઝાણુલ ઉપર હુમલો કીધો. આ વખતે પહેલવાન ફરામરોઝ તથા દલેર ખાનુ ગોશરૂપ સીસ્તાનની નજદીક આવેલો મુલક બોસ્તમાં હોવાથી ઝાણુલીઓ હારયા, અને અહમને ડાલને કેદ કરી ઝાણુલેસ્તાનના મુલકને તારાજ કીધો. જ્યારે ફરામરોઝને

એ વિષેની ખબર પડી કે તરતજ ઝાણલ, કાણલ અને બોસ્તના મુલક-માંથી એક લશ્કર એકઠું કરી બહુમનના ઇરાની, રૂમી અને ચીની લશ્કરની સામે આવી ઉભો. પહેલવાન ફરામરોજ, હંસેર ખાનુ ગોશસ્પ, અને જરખાનુ વગેરે નામદાર રૂસ્તમના ખેરીઓ પણ પોતાના જીવ ઉપર આવી ઇરાનીઓ ઉપર એકઠો હુમલો કીધો કે સુલતાની લડાઈ ચાલી. ઇરાનીઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં હોવાને લીધે આ વખતે તેઓ ઝાણલીઓ ઉપર ઘાલેખ આવ્યા, અને ખાનુ ગોશસ્પ જખમી થઈ.

હવે જ્યારે ફરામરોજે જોયું કે તેનું નસીખ ખરગશ્તહ થયું છે, ત્યારે તેણે પોતાની બેહેનો ખાનુ ગોશસ્પ અને જરખાનુ તથા કુટુંબની ખીજી ખાનુઓને ઉતાવળથી હિંદુસ્તાન તરફ જવાને અરજ કીધી; અને તેઓને સમજાવ્યું કે ‘ત્યાં મારા ઘણા દેલાવર દોસ્તો છે, કે જેઓ તમારી ઉપર જાન પ્રીદા કરી તમારી ખીદમત કરશે; ત્યાર પછી હું આ ખુરા પાદશાહ બહુમન સાથે એક રસ્તાખેજની મીસાલ લડાઈ કરું.’ બેઉ બેહેનોએ નાચાર થઈ ફરામરોજની અરજ કબુલ કીધી, અને તેઓ ઉગત રાહે મંજલ કાપતા કેશમીરના મુલકમાં જઈ પૂગ્યાં.

હવે પહેલવાન ફરામરોજ પોતાના બાકી રહેલા જીઝ લશ્કરીઓ સાથે ઇરાની લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો કે તેઓને અચ્છી રીતે પોતાનો લડાઈનો હાથ દેખાડે. તેણે એકલાએ બેશુમાર ઇરાની લશ્કરને માર્યું; પણ તેજ વખતે દુશ્મનો તરફના ભારી અને સામતા મારને લીધે તે પુશ્કળ જખમો થઈ એક ઝાડના આસરામાં લગલગ બેઠામ સ્થાિતીએ જઈ બેઠો. એટલું છતાં તેણે કીધેલાં ભારી જંગને લીધે દુશ્મન લશ્કરમાં એવી તો ભારી ધાસ્તી બેઠી હતી કે તેનાં શરીરની જરાએ પણ હીલચાલ થતાંજ તે લશ્કર નાસભાગમાં પડી કચડાઈ મરતું. આયદે ફરામરોજ મરણ પામ્યો અને તેના મોત સાથે સીસ્તાનનો પૂરો નાશ થયો.

કેટલોક વખત રહીને બહુમને પોતાના કાકા પેશોતનના કહેવાથી જીઝોર્ગ ઝાલને બંદીખાનેથી છાડ્યો. અંતે ઝાલ પણ આ જેહાનમાંથી ચાલી ગયો, અને એ રીતે જેહાનપહેલવાન ફેરસાસ્પના પહેલવાની ખાનદાનનો અહિંયા છંડો આવે છે.

એ બનાવને કેટલોકે વખત વહી ગયા પછી ખુદ ક્યાની વંશ ઉપર પણ કોઈ નહિ જણાયલી આફત આવી પડવાને લીધે તેનો

નાશ થયો, જોકે તે વંશની કચે વખત અને કયા પાદશાહના વખતમાં આખેરી આવી, તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

કોઝામ રસ્તમો ઝાલો સામે સવાર-કે બુદ્દ-ગરદનકશો નામદાર ફરામરઝો સોહરાબો ગુદરઝો ગીવ-ચે ગશતન્દ ધન જેમલહ ગોદાંને નીવ.

કયાં ગયો જેહાનપહેલવાન રસ્તમ, તેનો ખાપ ઝાલ અને સામે-સવાર, જેઓ બહાદુર, ગરદન ખેંચનાર અને નામવર હતા. રસ્તમના બેટાઓ ફરામરઝો અને સોહરાબ, ગોદાં અને ગીવ જેવા જોરેમંદ જવાનો તથા મર્દાના પહેલવાનો કયાં ગયા ?

સેપન્જ તો અંદર સરાયે સેપન્જ-ઝ બહરે સેપન્જ ચે બાશી બરન્જ.

અરે ભાઈ! આ ત્રણ પાંચ દિવસની દુન્યામાં તું એક મેહેમાન અથવા પરોણા તરીકે આવ્યો છે, ત્યારે તુંને શા વાસ્તે આ દુન્યાની લાલચમાં પડી દુખી થવું જોઈએ.

. તવનગર બુદ્દ હરકેશ આઝ નીસ્ત-ખોનુક મર્દ કશ આઝ અમ્યાઝ નીસ્ત.

જે માણસને લોભ નથી તેજ ખરો તવંગર છે; અને ખરો લાગ્યશાળી તો તેજ માણસ કહેવાય કે જેને લોભ નથી.

ખેપાયાન શુદ્ધ ધન દાસ્તાને કોહન-ખમાન્દસ્ત ધન યાદગારે કોહન ફેરનગીઝ મનીઝેહો બાનુ ગોશરપ-હમહ નાઝનીયાને યઝદાન પરસ્ત હમહ પાદશાહાન હમહ નામદાર-હમહ પહેલવાનાન હમહ કામગાર રવાન શાન બમીનુ હમી શાદ બાદ-હમહ કારે ઇશાન ફરખનદહ બાદ.

આ પ્રમાણે હુઝારો વરસ હપર થઈ ગયલા આ દાસ્તાનનો અહિંયા છેડો આવ્યો છે, જ્યારે તેની બુલંદ ચાહગારી પાકઝાદ શાએરાન શાએર ફિરદોસી તૂસીના શાહનામાથી હજી તલક રહેવા પામી છે. શાહનશાહ કચખુસરૂની માતા ફરંગીઝ, પાકઝામન મનીઝેહ નામદાર રસ્તમની બેટી બાનુ ગોશરપ વગેરે યઝદાનનાં તરીકા ઉપર ચાલી મશહુર થઈ ગયલી અબળાઓનાં, તેમજ અદલ પાદશાહો, પહેલવાનો અને નામદારોનાં રવાનો પેલી જેહાનમાં ખુશ અને આબાદ રહો! તથા તેઓનાં કીધેલા ભલાં કામો આ જેહાનમાં હંમેશા સ્તુતિ પામેલા થાવો!

પ્રકરણ અગીઆરમું.

હખામની ઝમાનો અને સાસાની ઝમાનાના અંત સૂધીની
સીસ્તાનની સ્થિતિ.

સીસ્તાનનાં નામોચાં જેહાંપહેલવાનોનાં વંશના અંત પછીથી સીસ્તાન યા ઝાણલેસ્તાનની તવારીખ વિષે બીજી કાંઈ પણ જાણવાનું મળી શકતું નથી. ફક્ત છેક હખામની વંશના મહાન સ્થાપક સાધરસ ધી ગ્રેટ, કે જેને ઇ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૫૫૮ થી ઇ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૫૨૯ વેર ધરાન ઉપર અને લગભગ આખા એશિયા ખંડ ઉપર રાજ્ય કીધું હતું, તેને સ્કીથીયન લોકો સામે લડતાં સીસ્તાનીઓએ જે મદદ આપી હતી તેનો ઇસારો મળે છે. આ મદદના બદલામાં સાધરસે તેઓને ખાસ હકો આપ્યા હતા. આ ઇસારા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે પણ સીસ્તાનીઓ લડાયક બળ ધરાવતા હતા.

હખામની ઝમાનાની આખેરીએ એલેક્ઝાન્દર ધી ગ્રેટ (સીકંદર) ને હાથે ધરાનની ભારી ખરાબી થઈ ત્યારે એવું કહે છે કે, ધર્મના રક્ષણને માટે ઘણાએક લોકોએ સીસ્તાનનાં પ્રાંતોમાં આસરો શોધ્યો હતો, અને જેટલા ધર્મ ત્યાં સચવાયલા રહ્યા હતા તેટલા બીજાં કેંઈ પણ હતા નહિ.

એ પછીના અશ્કાની અથવા પારથીયન ઝમાનામાં પણ સીસ્તાનમાં જરથોશ્તી ધર્મ પૂરે સચવાયલા અને જળવાયલા હતા. પહેલવી પુસ્તક ‘અફ્ઝીહા વ સહીગીહાએ સીસ્તાન’ ના ૧૨ મા ફકરામાં લખેલું છે કે અશ્કાની ઝમાનામાં પણ ઝરથુશ્તના સંએન બોર્જ-મીત્રો યાને બોર્જ મહેર નામના પવિત્ર પુરૂષે એક નસ્ક ઉપર શરેહ લખી હતી. અશ્કાની પછીની સાસાની શાહાનશાહતમાં પણ જરથોશ્તી ધર્મ સીસ્તાનમાં જળવાયલા હતા. આફતમાં સપડાયલા જરથોશ્તીઓ સીસ્તાનનોજ આસરો શોધતા આવતા હતા તે આગલ ચાલતાં આપણે જોઈશું.

સાસાની શાહાનશાહતનાં વખતમાં સીસ્તાનમાં ધરાન તરફથી નેમાયલા ખુદ સીસ્તાની હાકેમો રાજ્ય ચલાવતા હતા. સાસાની વંશનો ખળવાન પાદશાહ ખુસરો કોખાહ (નોરીરવાન આદેલ) કે જેને ઇ. સ. ૫૩૧-૫૭૬ વેર ધરાન ઉપર ફોલ્દમંદીથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તેને પોતાની રાજ્યની સત્તા છેક જૈહુન નદી વેર સ્થાપી ધરાનની પૂર્વેના સઘળા મુલકો જીતી લીધા હતા. આ પછી ધરાનના છેલ્લા ખહાદુર પણ કમનસીબ પાદશાહ ચઝગર્દ શહરચારનાં વખતમાં ઇ. સ. ૬૩૬ માં કમખખત કાદસિયની લડાઈમાં તથા ઇ. સ. ૬૪૨ માં નેહાવંદની લડાઈમાં ધરાનીઓએ હાર ખાધા પછી શાહ ચઝગર્દના કએખોસરૂ નામના એક અતલગના ખેરીએ પોતાનાં કુટુંબ કબીલા તથા ખીજા માણસો સાથે સીસ્તાન જઈ આસરો લીધો, અને ત્યારપછી તે ત્યાં હાકમી ચલાવવા લાગ્યો.

એઓના વંશજો ત્યારપછી સીસ્તાનમાં કેયાનીને નામે ઓળખાવા લાગ્યા, કે જે ખુજોર્ગ ટેળાના ખચી રહેલા ઘણા જુઝ કેયાનીઓ ઘણી પડતી હાલતમાં સીસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા જલાલાબાદ ગામ તરફ હજીખી જોવામાં આવે છે.

હવે અરખોનો દોર સીસ્તાનમાં પણ ચાલુ થયો અને કએખુસરૂ તથા ખહમન પછી ત્યાંના હાકેમોનાં ધરાની નામે પણ ખલલાઈ ગયાં, જે કે કેયાની વંશ સીસ્તાનમાંથી દૂર થયું નહિ. લગભગ બે સદીના અરસામાં એ વંશના કોઈક ફાંટાઓ એટલી તો ગરીબ હાલતમાં આવી પડ્યા કે તે વખતે એ ખાનદાનને લઈસ નામનો ખાહોશ અને ખહાદુર પુરૂષ કંસારાનો ધંધો કરતો ત્યાં જણાયો હતો. એ લઈસની તવારીખ મેં પાછળાં પ્રકરણમાં આપી છે, પણ એ લઈસ અને સીસ્તાનના કેયાની વંશના સ્થાપક સાસાની શાહઝાદા કએખુસરૂની વચ્ચે બે સદીનો અંતર હોવા છતાં કએખુસરૂના બેટા ખહમન અને લઈસની વચ્ચે ફક્ત બેજ નામે સૂલેમાન અને ફરકાહ મળે છે. જેથી એ અરસામાં એ વંશના સાત આઠ ગૂમાયલાં નામોમાં ફેટલાં નામે ધરાની તરીકે ચાલુ હતાં અને ક્યારે અરખ નામે શરૂ થયાં તે આપણાથી કહી શકાતું નથી. આ પાછળાં ઝમાનાની તવારીખ આપણે આગલ જોઈશું.

પ્રકરણ બારમું.

સાસાની શાહનશાહતના અંત પછી દુકં સુદતમાંજ
બરપા થયલાં નામીયા ધરાની રાજ્યકુટુંબો.

સફદારી, સામાની અને ગઝનવી વંશો.

ધરાનમાં સ્વદેશી અમલ પાછા બરપા કરનાર સાસાની તોખમનો
સફદારી વંશનો કેયાની વીર ચાકુબ લઇસ.

સીસ્તાનમાં સાસાની ઐલાદના કેયાની રાજ્યકર્તાઓ.

સીસ્તાન એક રેતાળ ખીયાખાન મુલકનાં ખુણામાં આવેલો
હોવાથી ત્યાંની તવારીખ જેવી જોઇએ તેવી મળી શકતી નથી, તોપણ
ધરાનમાં અરબોની શાહનશાહત સ્થપાયા પછીની આ દેશની દુકં
તવારીખ આપવાની મેં નીચે પ્રમાણે કોશેશ કીધી છે.

અરબોએ ધરાન ઉપર જીત મેળવ્યા પછી સીસ્તાન પણ તેઓના
હાથમાં ગયું, અને તે વખતનાં ખલીફાઓને ખંડણી આપતું થયું.
પણ પછી ઇ. સ. ૬મી સદીની વચમાં આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે
કેયાની ટાળામાંનો લઇસ નામનો એક બહાદુર પુરુષ જે કંસારાનો
ધંધો કરતો હતો, તેણે કોઇ કારણે સીસ્તાનની ગાદી મેળવી. આ
વંશ સફદારીને નામે ઓળખાય છે, કારણ કે લઇસ પોતે તે વખતે
કંસારાનો ધંધો કરતો હતો. 'સફદાર' એક અરેબીક શબ્દ છે, અને
તેનો અર્થ 'કંસારો' થાય છે. તે વખતે સીસ્તાનમાં કંસારાનો ધંધો
ઘણો લાલકારક હોવો જોઇએ, કારણકે ત્યાંના ખંડિયેશમાં ખોદકામ
કરતાં કાંસાની ધાતુની બનાવેલી ચીજો તથા વાસણો મોટી સંખ્યામાં
હજી પણ મળી આવે છે, અને બનવાજોગ છે કે મજબૂત ખાંધાના
કેયાની વંશના દૂરના કુટુંબીઓએ આ કામદારકામ ધંધો ઉપાડી લીધેલો
હોવો જોઇએ. લઇસના મરણ બાદ એનો છોકરો ચાકુબ ઇ. સ. ૮૬૪ માં

સીસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો. એણે પંદર વરસ રાજ કીધું, તે અરસામાં ઘોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ બહોળા પ્રમાણમાં વધારી પોતે આખા ખોરાસાનનો પાદશાહ બન્યો. એજ દેશની માફક બધાં પહેલવી ખાસ્તાનનામો પહેલવહેલો ફારસી ભાષામાં તરજુમે કરાવ્યો હતો.

પહેલવી ખાસ્તાન-નામું.

અહિંયા મારે જણાવવાનું અગત્યનું થઇ પડશે કે, ઇસ ૨૨૬ માં પાર્સના હાકેમ અર્દશીર ખામેકાને અરકાનીયાન વંશના છેલ્લા પાદશાહ અર્દશાનને હરાવી ધરાન જીતી સાસાનીયાન વંશની સ્થાપના કીધી હતી. આ પાદશાહની અગાઉ ધર્મની આબરો ઉપર પૂરતું લશ્ક્ર ન અપાયલું હોવાથી જરથોશ્તી દીનનાં લખાણો તથા લખુતરો ઘણા વેરવીખેર હાલતમાં થઇ ગયાં હતાં. આ પાદશાહ અર્દશીરે તે વેરવીખેર થઇ ગયેલાં લખાણો તથા લખુતરોને એકઠાં કરાવી ઘોતાના વખતના કાબેલ દસ્તુરાન દસ્તુર તોસર પાસે તેઓને ફરીથી સીલસીલાબંધ ગોઠવાવ્યાં હતાં. એ રીતે અર્દશીર ખામેકાને જરથોશ્તી દીનને પાછી સજીવન કરવા માટે ઘણીજ ખંત અને ઉલટથી કામ કીધું હતું.

જ્યારે મહાન અર્દશીરે જરથોશ્તી દીનનાં વેરવીખેર થયેલાં લખાણો તથા લખુતરોને એકઠાં કરાવ્યાં હતાં, ત્યારે એજ વંશના સુખારક પાદશાહ ખુસરો કોખાદ (નોશીરવાન આદેલ) કે જેને ઇસ ૫૩૧-૫૭૯ વેર ધરાન ઉપર અતિ જહોજલાલી ભરેલી રીતે રાજ્ય કીધું હતું, તેને અસલી ધરાની પાદશાહ પહેલવાનોની તબારીખી લખાણો જે પછુ દીની સાહીત્યની માફક વીરવીખેર થઇ ગયાં હતાં, તે સઘળાંને એકઠાં કરાવી ઘોતાના ખજાનામાં તેનો સારો જેવો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. ત્યારપછી ધરાનના છેલ્લા કમનસીખ પછુ બહાદુર પાદશાહ યઝદગર્દ શહરબારે તે સઘળાં તબારીખી લખાણોને સીલસીલાબંધ ગોઠવવાનું તથા તેને પુસ્તકના આકારમાં બનાવવાનું કામ મદાયનના એક બિદ્વાન દાનેશ્વર દેહકાનને સોંપ્યું હતું. દાનેશ્વર દેહકાને એ પ્રમાણે પહેલવી બખાનમાં એક પુસ્તક રચ્યું, કે જે પાછળથી ખાસ્તાન-નામા તરીકે ઓળખાય છે. આ પુસ્તકમાં તેણે કયોમર્સથી તે ખુસરો પરવીઝનાં રાજ્ય વેરની તબારીખ લખી હતી.

હવે ઇ. સ. ૬૪૨ માં નેહાવંદની લડાઈમાં ધરાનીઓએ અસ્થિએ હાથે હાર ખાધા પછી ધરાનની સલ્તનત સાથે એ પાઠશાહની સઘળી માલમિલકત પણ અરબોને હાથ ગઈ, અને તેમાં આ આસ્તાન-નામુ પણ ગયું. કહે છે કે આ આસ્તાન-નામાનો એક અરબી તરજુમે ઉપર કહેલા સીસ્તાનનાં ક્રેયાની હાકેમ ચાકુળ લઈસનાં હાથમાં આવ્યો, અને તેની રગોમાં સાસાની પાઠશાહી લોહી દોડતું હોવાને સળખે, પોતાનાં બહાદુર નેયાગાનોની પુરાતન તવારીખ જાણવાનો શોખ થવાથી, તેણે કેટલાએક જરથોશ્તી વિદ્વાનોને અને અણુ-મનસૂર અબદુર રઝંક નામના એક કાબેલ માણસને ઉપર કહેલાં અરબી આસ્તાન-નામાનો ફારસી ભાષામાં તરજુમે કરવાનું વગેરે કામ સોંપ્યું. એ વિદ્વાનોએ અને અણુ મનસૂરે ખુસરો પરવીઝથી તે ચઢઘઘ શહરચાર વેરની બાકી રહી ગયલી તવારીખ પણ ઉમેરી ઇ. સ. ૮૭૦માં પોતાનું પુસ્તક તૈયાર કીધું, જે બહુજ વખણાયું. એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ઇ. સ. ૮૭૦માં આસ્તાન-નામામાં સમાયલી તવારીખનો પહેલવહેલો ફારસી ભાષામાં તરજુમે કરવામાં આવ્યો હતો.

ખોરાસાનનો આ બળવાન હાકેમ ચાકુળ લઈસ ઇ. સ. ૮૭૮ માં ફાર્સ માંતમાં મરણ પામ્યો. આ ક્રેયાની સફ્ફારી વંશ લાંબો વખત ચાલુ રહ્યું નહિ, દારણકે ઓકસસ અથવા જૈહુન નહીની પેલે પાર બોખારાનાં સામાની વંશના રાજ્ય કર્તા શાહ ઇસમાઇલે બગદાદના ખલીફાની દગા ભરી ઉશકેરણીથી આસરે ઇ. સ. ૮૯૩ માં ચાકુળનાં ભાઇ અમ્રને હરાવી સીસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી પોતાની તરફનો હાકેમ નેમ્યો.

ધરાની તોખમનો મહાન શાહ ઇસમાઇલ.

આ સામાની વંશના શાહ ઇસમાઇલનાં બાપદાદાઓ પણ જરથોશ્તી હતા, કે જેઓ ધરાની પહેલવાન બેહરામ ચોખીનની આલાદથી ઉતરી આવેલા કહેવાય છે. આ બેહરામ ચોખીન શાહ નૌશીરવાન આદેલને માનીતો સરદાર હતો. એને નૌશીરવાનનાં છોકરા હોરમઝદનાં અમલ દરમ્યાન ઇ. સ. ૫૯૦ માં મોટી તુર્કી ફોજને હરાવી ત્યાંના ખાનને તાબે કીધો હતો. આ પછી શાહ હોરમઝદનાં અપમાનથી બેહરામ ચોખીનને ગુસ્સો આવ્યો, અને સાસાની વંશ સામે બળવો જગાડી, છેલ્લે તે ધરાનનાં તખ્તનો ઢાવાદાર બન્યો; પણ હોરમઝદનાં છોકરા ખુસરો પરવીઝ

ઈ.સ. ૫૯૧ માં તેને હરાવી પાંચે ધરાનની ગાદીએ બેઠા. બેહરામ ચોખીન હવે નાસલાગમાં પડ્યો, અને આખરે કૈદુન નહીં ઓછાંથી તૂકીં સુલકમાં જઈ આસરો લીધો. એ રીતે આ સામાની ટાળો જે અરબોના જુલમથી વટલી ગયેલા હતા, તે પહેલવાન બેહરામ ચોખીનની ઓલાદથી ઉતરી આવેલા હતા.

એ પ્રમાણેની સીસ્તાનના ધરાની રાજ્ય વંશ તરફની પોતાની વિરોધતા છતાં આ મહાન પાદશાહ ઇસમાયલની રજોમાં પણ હજીબી જરથોસ્તી લોહી ફોડવું દેવાથી તેણે પહેલવહેલો ખતીફાની સત્તાને ફટકો માર્યો, અને ધરાનમાંથી અરબોનો દોર ઓછો કીધો હતો. હવે શીઆ પંથના સુસલમાનો કે જેઓ થોડો વખત અગાઉ જરથોસ્તીઓ હતા, તેઓનો રાજ્ય અમલ પાછો ધરાનમાં જગેજગ ચાલવા લાગ્યો. શાહ ઇસમાયલે ધરાક, ખુજસ્તાન, ફાર્સ, ફેરમાન, બદખ્શ વગેરે મોટા મોટા સુલકો જીતી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. એનું પાયતખ્ત બાખારા હતું, કે જે વિધાનું મુખ્ય મથક હતું. શાહ ઇસમાયલ ઈ.સ. ૬૦૭ માં મરણ પામ્યો.

આજ સામાની વંશના એક પાદશાહ નૂર ખીજાએ જાણીતા શાએર દહીડીને અસલી ધરાની પાદશાહ પહેલવાનોનું દાસ્તાન જે પહેલવી ભાષામાં લખાયલું હતું, તેને ફારસી બેતખાજામાં રચવાનો હોકમ કીધો હતો. દહીડીએ કેયાની શાહ શુશ્તારપ તથા તૂરાની સરદાર અર્જસ્પ વચ્ચે જરથોસ્તી ધર્મને ખાતર જે ફીની લડાઈઓ થઈ હતી, તેને લગતાં એક બે હજાર બેતો લખ્યાં કે તેની જીંદગીનો છેડો આવ્યો. દહીડીએ લખેલાં બેતો શાહનામામાં શાહ શુશ્તારપનાં દાસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે.

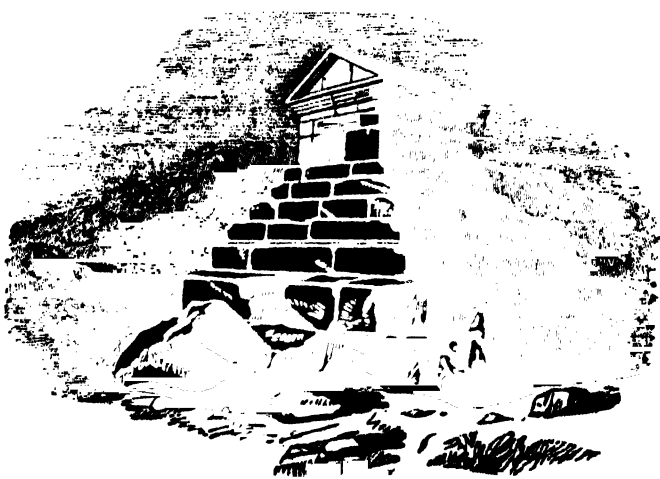
આ વંશના પાંચમાં શાહ નસ્રે ઉપલા સફ્ફારી વંશના એક કેયાની શાહઝાદા અહમદને ઈ.સ. ૬૨૧ માં સીસ્તાનની રાજ્યગાદી સોંપી, અને એવું કરીને તેણે પોતાના વડીલ શાહ ઇસમાયલે કેયાની વંશના વડીલ અમ્રને કરેલા ગેરધન્નાફનો બદલો વાલી આપ્યો. આ શાહઝાદા અહમદના વખતમાં સીસ્તાન આખાદ બન્યું, અને એણે પોતાને નામના સીક્રા પણ સીસ્તાનમાં ચાલૂ કીધા હતા. ઈ.સ. ૧૦૦૫ માં મુખ્યાત સામાની વંશનો છેડો આવ્યો, અને ગઝનવી વંશ સત્તા ઉપર આવ્યું.

મહમદ ગઝનવી અને શાહનામુ.

મહમદ ગઝનવીએ ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં સીસ્તાન જીતી પોતાનાં લોકો નક્કે ત્યાંને હાકેમ નેમ્મે. કહે છે કે આ ચામીનીયે વંશના મહમદ ગઝનવીના આપદાદાઓ પણ ધરાનનાં છેલ્લા સાસાની પાદશાહ મઝદગર્દ શહરયારના વંશથી ઉતરી આવેલા હતા. તે કેમાની લોહીને પ્રતાપેજ, જાણે કે પોતાનાં નેમાગાનોનાં નામે તથા માકમે આ દુન્યામાં પાછા જગ આશકારા થાય, એવા ધરાદાથી મહમદશાહ ગઝનવીએ અસલી ધરાની પાદશાહ પહેલવાનોની છૂટી છવાઈ તવારીખો કે જે પહલવી તથા અરબી ભાષામાં લખાયત્રી હતી, તે સઘળીને પાછી એકઠી કરાવી જાણીતા શાએરાન શાએર પાકઝાહ ફિરદોસી તૂસી પાસેથી તેનો ફારસી બેતખાજામાં તરજુમે કરાવ્યો હતો. એ રીતે ફિરદોસીએ ૬૦,૦૦૦ બેતો સાથની એક કેતાબ લખી કે જે ‘શાહનામુ’ તરીકે ઓળખાય છે.

એ પ્રમાણે આગલી સાસાની શાહાનશાહતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વસ્તા ધરાની જરથોસ્તી આલ્લાહના લોકોમાં પોતાના વડીલોની જાહોજ-લાલીની યાદો, અને તે માટેની તેમની મગફરી એવી જળવાઈ રહેલી જણાય છે કે, તેથીજ એ ત્રણ ધરાની જરથોસ્તી આલ્લાહના રાજ્ય વંશોના વડીલોઓએ એ પુરાણી તવારીખ સજીવન કરવાની એક પછી એક તારીફ લાયક કોશેશ જારી રાખી હતી.

મહમદ ગઝનવીનાં મરણ બાદ એના વંશજો નખળા હોવાથી ઇ. સ. ૧૦૬૦ માં સલજુકી નામના તૂરકી ટોળાંઓ ઓકસસ નદી ઓળંગી ખોરાસાનનાં મુલકમાં દાખલ થયા, અને ત્યાર પછી તેઓએ ધરાન જીતી ત્યાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

પ્રકરણુ તેરમું.

સીસ્તાન ઉપર તાતાર પ્રજાઓના લચકર હુમલાઓ.

ઇ. સ. ૧૦૬૭માં સીસ્તાન પાછું ઉપલા ક્રેયાની હાકેમ અહમદના વંશના શાહજાહ તાહીરનાં હાથમાં આવ્યું. ક્રેયાની તાહીરના મરણ બાદ એનો બેટા તાબુદ્દીન સીસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો, કે જેણે મીલે કાસમાબાદ નામનો એક મીનારો ખંધાવ્યો હતો, જે હજી પણ ઝાહી-દાન શહેરના ખંડિયેરથી પાંચ માઇલ દૂર ઉભેલો બેવામાં આવે છે, જેનું બચાન હું પ્રકરણુ ત્રીજામાં આપી ગયો છું. ધરાનમાં સલ્જુકી પાદશાહોનાં અમલ દરમ્યાન સીસ્તાનના ક્રેયાની હાકેમે તેઓ સાથે સારો એખલાસ ધરાવતા હતા, અને તેથી જે વખતે સલ્જુકી શાહ સંજાર સામે કારાખીતાઇ નામની જાતે હુમલો કીધો હતો, ત્યારે સીસ્તાનીઓ પોતાના ક્રેયાની મલેક તાબુદ્દીનની સરહારી હેઠળ રાજા સંજારની મદદે જઇ કારા ખીતાઇઓ સામે બહાદુરીથી લડ્યા હતા.

ચંગીઝખાન.

ક્રેયાની હાકેમેને સીસ્તાન ઉપર હાકમો ચલાવવાને લાંબો વખત થયો નહિ કે ઇ. સ. ૧૨૨૧ માં મોગલો ચંગીઝખાનની સરહારી હેઠળ એકસસ નદી એળંગી ખોરાસાનમાં ઢાખત થયા, અને ઢંક વખતમાં તો તેઓનાં ટાળેટાળાંઓએ ધરાનમાં પણ પગપેસારો કીધો. ઇ. સ. ૧૨૨૭ માં ચંગીઝખાને સીસ્તાન ઉપર હુમલો કીધો, ત્યારે ક્રેયાની તાબુદ્દીન ગીયાલ તીલન ત્યાંનો હાકેમ હતો. મોગલોએ ૧૬ મહિનાની લાંબી જેવી યુદ્ધ વેર ફરાહ પ્રાંતમાં આવેલા અર્ગ નામના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, જે દરમ્યાન તેઓની મોટી ખુવારી થઇ હતી, અને તેઓનો સરહાર માર્યો ગયો હતો; તોપણ તેઓની ભારી સંખ્યાને લીધે આખરે તો મોગલો જીત્યા, અને સીસ્તાનનો હાકેમ નીચાલ તીલન બહાદુરીથી લડતાં માર્યો ગયો હતો. આ તવારીખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ઇ. સ. ૧૨૨૭ વેર ફરાહ તથા

કલ્હ-અ-કાહના મુલકો સીસ્તાનમાંજ સમાવવા હતા, જે મુલકો અસલી કાબુલેસ્તાનનો એક ભાગ હતા.

આ મોગલ સરદાર ચંગીઝખાન મધ્ય એશિયામાં મોટી મોટી લડાઇઓ લડી, લાખો માણસોની કતલ ચલાવી, ઇ. સ. ૧૨૨૭ માં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૨૫૬ માં ચંગીઝખાનના વંશજોએ બગદાદને ઘેરો ઘાલી ધરાનમાંથી ખત્રીફાઓની સત્તાનો સહંતર નાશ કીધો હતો. મોગલોનું પાયતપ્ત સમરકંદ હવું, પણ તેઓ તેની મધ્ય એશિયાની મહાન શાહાનશાહતને અખંડ ટકાવી શક્યા નહિ.

ઓકસસ નદીનાં બીજે પારના એટલે ખોરાસાન બાબુનાં જીતેલા મુલકો ઉપર હાકમી ચલાવવા સારૂ તે વખતનું ખોરાસાનનું પાય-તપ્ત હેરાતમાં મોગલો તરફથી હાકેમો નેમવામાં આવતા હતા, તોપણ સીસ્તાન, સખઝાવર ચાને ઇસપ્રીરાર તથા ફરાહના હાકેમો તો માત્ર નામનાજ તેઓને તાબે રહેતા, એ કારણસર હેરાતના મોગલ હાકેમો વારંવાર તેઓ ઉપર હુમલો લઇ જતા હતા. હવે ઇ. સ. ૧૨૩૫ માં અબુ સૈયદ સુલતાન કોઇ પણ વારેસ વગર મરણ પામવાથી ચંગીઝ-ખાનના વંશનો છેડો આવ્યો, અને તે વખતનો હેરાતનો હાકેમ મુઝહહીન હુસેન ગૂરી પોતે સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે જાહેર થયો. આ તકે દરેક મુલકોના સરદારોએ હેરાતના હાકેમથી સ્વતંત્ર થવાની કોશિશ કીધી. આ વખતે સીસ્તાનનો ક્રેયાની હાકેમ કુતબુદ્દીન પણ પોતે સ્વતંત્ર બન્યો. તેણે છેક કેરમાન વેર પોતાનો મુલક લંબાવ્યો હતો, એમ તેને નામના સીક્રાઓ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

તૈમુરલંગ.

હજી તો ચંગીઝખાનનાં નામનો ચચરાત મધ્ય એશિયામાંથી દૂર થયો નહિ, એટલામાં તૈમુર નામના સમરકંદના તૂરાની સરદારે જૈહુન નદી એળંગી ખોરાસાનનો મુલક જીતી પાછી મધ્ય એશિયામાં મોટી મોટી લડાઇઓ લડી, લાખોની કતલ કરી, આખા ધરાન, ખોરાસાન તથા સીસ્તાનના મુલકોને જીતી પોતાને તાબે કીધા. સીસ્તાનને લગતી અમીર તૈમુરની તબારીખ હું મકરણ ત્રીજામાં આહીદાન શહેરનાં ખંડિયેરનાં વિષયમાં આપી ગયો છું, કે ત્યાં

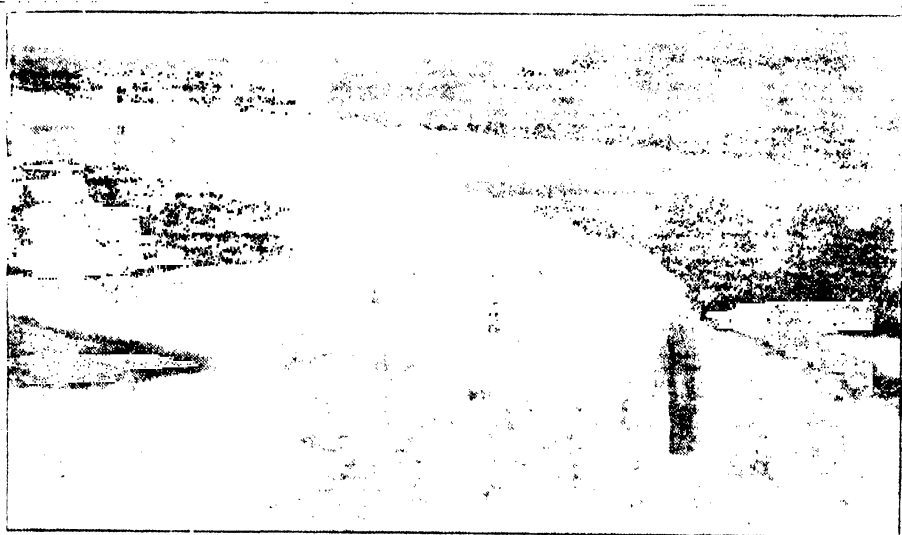

ધૃ. સં. ૧૩૮૩ માં સીસ્તાનીઓ સાથે હકત અમીર તૈમુરના પંચમાં તીરનો એક કારી જખમ લાગ્યો, કે જેની અસરથી તે હમિયનો લંગડો બન્યો. આ કારણસર તબારીખમાં તે તૈમુરલંગને નામે જાણીતો થયેલો છે. અમીર તૈમુરનાં અમલ દરમ્યાન સીસ્તાન તેની તરફથી નેમાયલા ખોરાસાનનાં હાકેમને તાબે હતું કે જેનું પાંચતખ્ત હેરાત હતું.

ધૃ. સં. ૧૪૦૫ માં તૈમુરના મરણ બાદ એનો છોકરો શાહરૂખ મીરઝા આ મહાન શાહાનશાહત ઉપર અમલ કરવાને અશક્ત હોવાથી, જજેજગ બખેડાઓ ચાલૂ થયા, અને તૈમુરે છોટેલા મુલકોના હાકેમોએ હવે સ્વતંત્ર થવાની કોશિશ કીધી. એ રીતે કેયાની હાકેમ મુઝુઘદીન હુસેન પણ હવે સીસ્તાનનો સ્વતંત્ર હાકેમ બન્યો. આ કારણસર શાહરૂખનો પોત્ર બાબર મીરઝા જે તે વખતે હેરાતનો હાકેમ નેમાયો હતો, તેણે સીસ્તાનના હાકેમને પૂરેપૂરો તાબે કરવા અમીર ખત્રીલ હીન્દુકહની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર મોકલ્યું. આ બેઉ લશ્કર વચ્ચે ખુલ્લાં મેદાનમાં એક ખુનખાર લડાઈ ચાલી, જેમાં સીસ્તાનીઓ મોટી ખુવારી સાથે હાર્યા, અને તેઓનો હાકેમ મલેક હુસેન ત્યાંથી નાસી કુદે બાબરના પહાડ ઉપર લરાઈ બેઠો, પણ અંતે તે પોતાના બેવફા નોકરને હાથે માર્યો ગયો. આ પછી સરદાર ખત્રીલે સીસ્તાનમાં એક લારી ખુનરેલ ચલાવી તમામ દેશને વસ્તી વગરનું ઉજ્જડ બનાવ્યું. તેજ પ્રમાણે આ સરદારે સીસ્તાનીઓના મિત્ર રાજ્યો ફરાહ અને સખઝાવારના પણ તેવાજ હાલ કીધા. આ પ્રમાણે ધૃ. સં. ૧૪૫૬ ના સાલની આજીબાજીના વખતમાં આ સીસ્તાન, ફરાહ અને સખઝાવાર જેવા ફળદ્રુપ મુલકો વસ્તી વગર ઉજ્જડ વેરાન જેવા દેખાવા લાગ્યા, એટલી હદ વેર સરદાર ખત્રીલે તેઓનો નાશ કીધો હતો.

આટલી બધી આફતો આવી પડી તે છતાં પણ સીસ્તાનીઓ તથા ફરાહના રહેવાસીઓ જ્યાં સૂંધી તેઓના શાહી ખાનદાનવાલાઓ જીવતા હતા ત્યાં સૂંધી તેઓ પોતાને ત્યાં નેમાયલા પારકા હાકેમ તરફ માનની નજરથી જોતા ન હતા, અને કોઈપણ રીતે તક મલતાં પોતાના મુલકમાંથી પારકાઓને હાંકી કાઢાડવા તૈયાર રહેતા હતા,

એવો તે લોકોનો સ્વદેશાભિમાની જીવસે હતો. હવે ઇ. સ. ૧૪૫૭ માં હેરાતનો હાકેમ બાબર મીરજા મરણ પામ્યો, અને તેની પછી તેના છોકરા સુલતાન સૈયદ તરફથી પેલા ખુનો સરદાર ખત્રીજને સીસ્તાનથી બ્રાહ્મણી લઈ બદખ્શનો હાકેમ નેમ્યો, અને સીસ્તાનનો કારણબાર નીજામુદ્દીન ચાહ્યાહ નામના કેયાની ચાહ્યાહને પાછો સોંપવામાં આવ્યો. સરદાર ખત્રીજના હાથથી કેયાની ટાળાની થયત્રી ભારે કતલને લીધે હવે સીસ્તાનમાંથી તેઓનો દોરદમામ ઓછો થતો ગયો.

સીસ્તાનમાંના સરે બન્દ નામના પુસ્તાની આજુબાજુનો દેખાવ.

A View around the Sar-i-Band in Seistan.

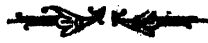
(A view of the temporary dam, about $\frac{1}{4}$ mile long, mainly constructed of tamarisk branches, at the place where the River Helmand divides into River Perian and River Seistan. This dam helps to raise the depth of the water of the River Seistan for feeding the canals.)

منظره سر بند سیستان

પ્રકરણ ચોથું.

બારસો વરસોના અતિ લાંબા અરસા સૂધી રાજ્ય અમલ
લોગવનાર જરથોસ્તી લોહી અને યાદો ધરાવતું
નામીયું ક્રેયાની વંશ.

નામીચો વીર માહમૂદ ક્રેયાની, શાહુ મરાહ.

કેરમાનનાં જરથોસ્તી વીરો.

ઇરાનમાં અરબોનું રાજ્ય થવા છતાં પણ ક્રેયાની નામનો સીસ્તા-
નમાં વસ્તો એક ટોળો કે જે પોતાને અસલી ક્રેયાનીઓની ઔલાદથી
ઉતરી આવેલો માનતો આવ્યો છે, એ આજથી લગભગ એક સદી
આગમય સૂધી સીસ્તાન ઉપર હકુમત ચલાવતો હતો. આગલ આપણે
જોઇ ગયા છીએ કે એ 'ક્રેયાની' નામ સાસાની વંશના એક શાહઝાદા
કચખુસરુએ સીસ્તાનમાં સ્થાપેલાં વંશને આપવામાં આવ્યું હતું. એ
વંશની સ્થાપના ઇરાનમાંના સાસાની વંશના અંત પછી તૂરતજ થઇ
હતી, અને લગભગ ઓગણીસમી સદીની અધવચે રાજ્યકર્તા વંશ
તરીકે તે કાયમ રહ્યું હતું. હાલમાં જોકે એ વંશની સર્વે જાહોજ-
લાલીનો અંત લાંબા વખતથી આવ્યો છે, તોપણ એના વંશજો તો
હજી પણ હસ્તી ધરાવે છે.

શાહુ ઇસ્માઇલ સફવી.

ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં ઇરાનના શાહુ ઇસ્માઇલ સફવીએ ઉઝબેક
નામના તૂરાની તાયફાઓને ઇરાનની પૂર્વેથી હાંકી કાઢાડી, તૂરાની
રાજ્ય અમલનો છેડો લાવી, શીઆ પંથનો અમલ પાછો ઇરાનમાં શરૂ
કીધો. તેણે પોતાની સત્તા એક ખોરાસાન વેર લાંબાવી તેમજ ખાન
નામના અફશારીને સીસ્તાનનો હાકેમ નેમ્યો. આ સરહાર ધણી ઘાતકી-
દોષ્ઠાથી સીસ્તાનીઓએ એક સંપ કરી તેને તથા તેની સાથના અફશા-

શીઓને હાંકી કાઢાડયા, અને ત્યારપછી સીસ્તાનનાં મીર ઉમરાવોની આગેવાની હેઠળ સીસ્તાની રૈયતે અસલી કેયાની હાકેમોના ખાનદાન-માંથી માહમૂદ નામના જવાનને પોતાના હાકેમ તરીકે ચૂંટી કાઢાડ્યો. હજી તો મલેક માહમૂદ પોતાને મળેલી સત્તાને મજબૂત બનાવે તે અગાઉ જાફર સુલતાન, કે જેને ઇરાનના શાહની હરખારમાંથી સીસ્તાનના હાકેમ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો તે આવી લાગ્યો. સીસ્તાનીઓનો એક ભાગ જે ચાલુ લડાઈઓથી કંટાળી ગયો હતો, તેઓએ તેના હરજીને છાજતું માન આપી તે વખતનાં પાયતખ્ત કલ્લે-એ-ફત્હમાં તેણે દાખલ કીધો. આ ઉપરથી કેયાની મલેક માહમૂદને પોતાના સોબતીઓ સાથે ફેટલોક વખત વેર સીસ્તાનની પોતાના કબજામાંની સલામત જગ્યાઓમાં જઈ આસરો લેવો પડ્યો, પણ ત્યાંથી છેક પાયતખ્ત સૂધી હુમલાઓ લઈ જઈને ત્યાંના હાકેમને ઘણી તકલીફ આપતો રહ્યો. એવામાં ઇરાની સરકાર તરફથી તે હાકેમને સંગીન મદદ મળી, તેથી તેને મલેક માહમૂદ અને તેના સાથીઓ સામે હુમલો લઈ જવા માંડ્યો. મલેક માહમૂદ પોતાના સોબતીઓ સાથે હલમંદ નહીં ઓળંગી સામે આવ્યો, અને એક ભારે લડાઈ થઈ, જેમાં સીસ્તાનનો ઇરાની હાકેમ જાફર સુલતાન માર્યો ગયો, અને તેનું ઇરાની લશ્કર સીસ્તાનની બહાર નાસી ગયું. એ રીતે કેયાની હાકેમ માહમૂદ મોટા હબ-હબાથી સીસ્તાનનાં પાયતખ્ત કલ્લે-એ-ફત્હમાં દાખલ થઈ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એ અરસામાં તેને ઇરાનના શાહ સાથે સુલેહ કીધી અને શાહે તેને સીસ્તાનની હાકમી બક્ષી.

મલેક માહમૂદે પોતાની સત્તા ફતેહમંદીથી ચલાવી પોતાની નજ-હીકના દુશ્મનોને જેર કીધા; પણ તેઓએ ઠાગાથી તેને કેદ પકડી આચંદે મારી નાંખ્યો. એના બેટા જલાલુદ્દીને પોતાના પિતાની સત્તા જાળવી રાખી, પણ ઉઝબેક નામની તારતર જાતના દોરને લીધે તે ઘણો હેરાન થયો, તેમજ તેના મુલકમાં તેઓની સત્તા વધતી ગઈ. આ ઉપરથી મલેક જલાલુદ્દીન ઇરાનના શાહની મદદ લેવા ગયો, અને શાહે આખરે ઉઝબેકોને સીસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢાડી, તેને પાછી સીસ્તાનની હાકમી સોંપી. મલેક જલાલુદ્દીન પછી તેનો બીજો બેટા મલેક હુમઝા સીસ્તાનની હાકમી ઉપર આવ્યો, કે જેણે એવી તો સરસ રીતે રાજ્ય કારોબાર ચલાવ્યો, કે તેના મોત પછી તેની કબર આગલ

સીસ્તાનીઓએ એક મોટી ઝીંબારતમાહ સ્થાપી.

સાસાની ઔલાદને નામીયો શાહઝાદો શાહ માહમૂદ.

મલેક હમઝને કાંઈ પણ ખેટા ન હોવાથી તેના લગ્નગાને અને તેની પછી ખીજા બે વારસેને સીસ્તાનની હાકમી મળી. એમાંના છેલ્લાં મલેક ફતેહઅલીખાનને બે ખેટા મહમદ હુસેનખાન અને માહમૂદ નામના હતા; પણ જ્યારે મલેક ફતેહઅલીખાનના લગ્નગા અસાદુલ્લાખાનને શાહે સીસ્તાન વગેરેની હાકમી ખસી, ત્યારે મલેક ફતેહઅલીખાનના મજકુર ખેટાઓ પોતાનો ફેશ છોડી ફેરમાન ગયા, અને ત્યાં ઘન તરફ આગલ વધ્યા; તે અતરાફના આગેવાનો અને ખીજા કેટલીએક ફોમોના વડીલોએ ફેશની શાહઝાદાઓની આગેવાની હેઠળ એકઠા થયા. અસલી ધરાનનાં એ તેજ લાગે હતા, કે જ્યાંની આગલી જરથોશ્તી વસ્તીએ સાસાની ઝમાના પછી અરબો સામે મહા ખળતવારીથી લડાઈઓ ચલાવી હતી. વળી એ લાગેમાં તે પ્રદેશ પણ સમાચસો હતો, કે જેમાં આપણા વડીલોએ હિંદુસ્તાન આવ્યા અગાઉ આસરો શોધ્યો હતો. તેથી આ વખતની ત્યાંની પ્રજામાં જરથોશ્તીઓની સારી જેવી વસ્તી હતી પણ કાયમ હતી, એટલુંજ નહો, પણ તે અતરાફની તમામ વસ્તીના જુગરમાં સાસાની યાદો હજી પણ જીવતી હતી; અને તેથીજ આપણે સમજી શક્યે છીએ કે, ખીજા આસપાસના ખળવંત રાજ્યકર્તાઓ હોવા છતાં, આ લગભગ સાધન વગરના સાસાની ઔલાદના શાહઝાદાઓ તરફ એ ખાજીની પ્રજા શા માટે એટલી ઢળી ગઈ હતી.

એ પ્રમાણે એ શાહઝાદાઓની નામના એટલી તો વધી પડી કે ધરાનના શાહ હુસેન સફવીએ મશહના હાકેમ ફતેહઅલીખાનને ૧૨,૦૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે એ લાઈઓને જર કરવા મોકલ્યો. નાના લાઈ શાહ માહમૂદે ફકટ ૩૦૦ માણસો સાથે તે મોટાં લશ્કર ઉપર એવો તો ખળતવારીથી હુમલો કીધો કે તે લશ્કરના સરદારને ઠાર માર્યો, અને તે લશ્કરને હાંકી કાઢાડ્યું. એ ખીનાને શેજરત-એલ-મેલુક અને તારીખે જેહાનકુશાએ નાહીરી નામના જાણીતાં તવારીખી પુસ્તકો ટેકો આપ્યો છે.

અફઘાન સરદાર માહમૂદ ગીલઝાઇ.

આ ખનાવ ખન્યો તે વખતે અફઘાનીસ્તાનના સુલ્તાન ઉપર ધરા-

નના સફવી શાહનો રાજ્યઅમલ ચાલતો હતો. પણ એ વંશના ઉલ્લા શાહ હુસેનના વખતમાં ધરાની અમલદારોથી અફઘાનીસ્તાનમાં ઘણાએક જીલમ ગુજરવા લાગ્યો, અને તેમાં ખાસ કરી કંદહારને ઘણું ખમણું પડ્યું. તેથી એ વેળાની ધરાની સરકારની નબળાઈનો લાભ લઈને એક અફઘાન સરદાર માહમૂદ ગીલઝાઈ ધરાન ઉપર હુમલો લઈ આવ્યો. તે વેળાએ કેયાની શાહ માહમૂદે ધરાની સરકાર તરફનો પોતાનો આગલો અંતર વીસરી જઈ તેના દુશ્મનો સામે લડવાની હામ ભીડી, અને મહા આવીને શાહ હુસેન ઉપર પોતાની મદદ આપવા માટેનો પેગામ મોકલાવ્યો; પણ શાહના અમલદારો ગીલઝાઈ સરદાર કરતાં કેયાની શાહ માહમૂદથી ઘણા ખીહતા હતા, તેટલા માટે તેઓએ એ મદદ સ્વીકારી નહિ, પણ તે જે રસ્તે આવ્યો હતો તે રસ્તે પાછો જઈ ખોરાસાનમાં ખનતા ખનાવો ઉપર તેણે દેખરેખ રાખવી, એવી તેને સલાહ આપવામાં આવી.

શાહની પક્ષના આ પગલાંએ તેમણે પાછળથી ભારે પસતાવો કરાવ્યો. હશેજ, કારણકે રૂડા કેયાનો શાહ માહમૂદની મદદ અને પક્ષ જો તેમને એ વેળાએ સ્વીકારી હોતે, તો પાછળથી જે ભંચકાર આફતો તેઓ અને તેઓના ખેશકબીલાઓ અને તેમની પક્ષના સર્વે જણ ઉપર આવી પડી હતી, તે તેમને કદી ખમવી ન પડતે, એટલું જ નહિ, પણ એ પછી ધરાનની જે ભંચકર ખરાબી થઈ, તે થવાનું કારણજ ન મળતે; તેમજ તે વેળાની ભોળી પણ ખહાદુર અને ખળવાન ૬,૦૦,૦૦૦ માણસોની જરથોશ્તી વસ્તી આજે સલામત અને ધરાનની અંદર એક ખળવાન પક્ષ તરીકે હૈયાત હતે.

કેરમાનના ખહાદુર જરથોશ્તી લડવૈયાઓ.

હવે એ અરસામાં માહમૂદ ગીલઝાઈએ કેરમાન સૂધી ધસી આવી તે માંત જીતવાની કોશિશ કીધી. એ માંતમાં તે વખતે જરથોશ્તીઓની મોટી વસ્તી હતી, તેમને કુદરતી રીતે આ હુમલાથી ઘણું ખમણું પડ્યું, પણ એટલું જતાં તેઓ એવી ખહાદુરીથી લડ્યા કે માહમૂદ ગીલઝાઈને દુશ્મ ત્યાંથી હટી જવું પડ્યું. એ ઉપરથી માહમૂદે જોયું કે જો આ ખહાદુર જરથોશ્તીઓને તે પોતાની પક્ષમાં ખેંચે તો પોતાની નેમમાં તે સફળ નીવડે. એથી ૬૦ સં ૧૭૨૨ માં તે જ્યારે પાછો

ખીન્ને હુમલો ઇસન ઉપર લાવ્યો, ત્યારે તેણે કેરમાન અને ચઝહમાં આવી ત્યાંના બહાદુર જરથોશ્તીઓને પોતાના આગલા સંકલ્પ સરખી સરકાર ઉપર વેર લેવા, તેમજ તેઓના બહાદુર અને નામીયાં વડીલોની નામના પાછી તાલ કરવા ઉશ્કેર્યા, અને પોતાની પશ્ચમાં લીધા.

આ જરથોશ્તી હડવેયાઓ એક બહાદુર અને પરદેઝગાર જરથોશ્તી સરદારની આગેવાની હેઠળ માહમૂદના હાથકરમાં જોડાયા. તેનવે નામનો એક ખ્રિટીય વેપારી મુસાફર જે એ એતરાફમાં થોડુંક પછી જઈ પહોંચ્યો હતો, તેના લખવા પ્રમાણે એ વીરનું નામ નસરઉલ્લા હતું, જે એ લખનારની ચૂક હીસે છે, કહાય તે નોરીરવાન નામને બહલે ભૂલમાં તેણે લખ્યું હોય. કેાઈ પણ રીતે તે સરદારની આગેવાની હેઠળ એ બહાદુર જરથોશ્તીઓએ એવા મહાન જંગના કામો કરી ખતાવ્યાં, કે જેની અંદર બહાદુર અને જોરેમંદ અફઘાનો વારંવાર નિષ્ફળ ગયા હતા. બહાદુર તેમજ કળાખાજ જરથોશ્તી વીરોએ પોતાની જોરેમંદ બાજુઓ અને પોતાના ભારે કુહાડાઓથી કિલ્લાઓના દરવાજાઓ તોડી નાંખવામાં તેમજ કુવાઓ ખોદવાની પોતાની કુશળતાનો ઉપયોગ કરીને કિલ્લાની દિવાલોના પાયાઓ ખોદી કાઢાડી તેઓને ઉરાડી મેલવામાં ફતેહ પામ્યા. એ પ્રમાણેની બહાદુર જરથોશ્તીઓની મદદથી ગીલઝાઈ સરદારે સફવી પાયતખ્ત ધરફહાન છુટ્યું. તેમજ તમામ ફારસીસ્તાનનો પ્રાંત પણ નામીયા જરથોશ્તી સરદાર નસરઉલ્લાએ સર કર્યો; પણ તે અરસામાં બહાદુરીથી લડતાં તે જખમી થયો અને તેથી આચંદે તેનું મોત નીપજ્યું.

જરથોશ્તી વીરના માનમાં અફઘાન શાહે ઉલું કરાવેલું ‘મૅન્ચુમેન્ટ.’

એ બહાદુર જરથોશ્તી સરદાર એવો વીરલો અને પવિત્ર હતો, કે સર્વે અફઘાન વીરો તેની ઉપર કુરખાન બન્યા. આચંદે જ્યારે તે યુજર પામ્યો, ત્યારે માહમૂદે તેની યાદમાં એક દબખખાલયું ‘મૅન્ચુમેન્ટ’ ઉભું કર્યું, અને એ જરથોશ્તી મોખેદોને ત્યાં પવિત્ર આતશ રેશન રાખી તેની આત્માની શાંતી માટે બંદગી કરવા રોક્યા, અને અફઘાન લોકો તેને એક મહા પવિત્ર સાધુ પુરૂષ તરીકે ગણીને તેની યાદ માનથી કરવા લાગ્યા. એ ‘મૅન્ચુમેન્ટ’ પાયતખ્ત ધરફહાન આગલની આરમીનીમનોની આરામગાહ આગલ ઉભું કરવામાં આવ્યું.

હવે. આ લલા વીરના મોતથી ફક્ત જરથોશ્તીઓ અને અફઘાનોના હલખીર નહિ થયા, પણ ખુદ અફઘાનોના કુશ્મનો ઇરાનીઓ અને આરમીનીયનો તેઓથીબી વધારે હલખીર થયા, કારણ કે એ વીરનો પુરૂષ એવો લલો હતો કે, અફઘાનોને હાથની થેકસ્તો પછી તેઓ તરફના ઇનસાફી અને રૂડાં વર્તણુ માટે ફક્ત તેની ઉપરજ તેમને ભરોસો અને આશા હતાં.

જોકે એ ગીલઝાઇ સરહારે એ જરથોશ્તી સરહાર તરફ એવી લલાઇ ખતાવી હતી, અને પોતાના સંકટોનું વેર લેવાની આશાએ જરથોશ્તીઓ એની પક્ષમાં જોડાયા હતા, તેટલું છતાં આપણને અત્રે નોંધ લેવા વગર ચાલવું નથી કે પોતાની ફતેહ પછી એ ગીલઝાઇ સરહાર જેણે શરૂઆતમાં ઘણો ડહાપણથી અમલ ચલાવ્યો હતો, તેને તે પછી મગજ ખોહી દેવાથી ઇરાનમાં ભયંકર ખુનરેણ ચલાવી હતી, અને ખુદ શાહના કુટુંબનો દયાજણુક રીતે નાશ કીધો હતો, અને આખરે પોતે ભરજવાન વયે ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરણ પામ્યો હતો. એની પછી એનો પોત્રાઇ અશરફ અફઘાનોનો સરહાર ખન્યો.

આવા સરહારની પક્ષમાં જરથોશ્તીઓ ખેંચાયા, તે એ સરહારની-તેઓની તરફની સમજાવતના પરીણામેજ ખન્યું હતું, અને નહિ કે તેના તરફની તેમની કોઇ પણ પ્રકારની વળણને લીધે. પોતાની પુરાતન નામના અને અસલી છૂટાપણું અને મોહોટાઇ પાછાં મેળવવાની આરણુ તેમના જીવરોમાં એવી તો હર હંમેશની તાણ હતી કે, જ્યારેબી તેમની એ ઉમેદો ખર લાવવાની કોઇ તેમને આશા આપતું, ત્યારે એ ભોળા ભોકો તૂરતજ તેની પક્ષમાં જોડાઇ જતા, અને એ આશાએ તેઓ ભારી ભોગો આપતા કમનસીબે એવા સરહારોમાં કેયાની શાહ માહમૂદ અને રૂડાં ઝંઘ વંશના વીરો જઓ તેમની એ આશા ફળીભૂત કરે એવા હતા, તેઓ કાવાદાવાથી ભોગ થઇ નાશ પામ્યા; જ્યારે બીજા એ સરહારોની મુખ્ય નેમો પોતાની મતલબ ખાર પાડવાની હોવાથીજ તેઓ એમની એ આશા ફળીભૂત કરવામાં કાંઇ ખાસ કામ આવ્યા નહિ, બલકે એ પછીના એમના ભયંકર નાશનું તેઓ કારણ થઇ પડ્યા.

આ વેળાએ એક ગમ ઇરાની સરકાર, બીજી ગમ સીસ્તાનનો કેયાની શાહ માહમૂદ, ત્રીજી ગમ ગીલઝાઇ સરહાર માહમૂદ, ચોથી ગમ

દેરાતના અખદલી શાહ ઝમાનશાહ અને પાંચમી ગમ એજ અરસામાં ઉભા થયલા ખીજા નામીયા સરદાર નાહીરશાહ, એ સર્વેની ચલવસોથી ધરાનનાં પ્રદેશોમાં એવો તો ભારે ગુચવાડો અને લડાઈઓનો વ'ટાળ્યો ફરી વળ્યો કે, એ કઢંગી તકે જરથોશ્તી વીરો એ સરદારોના કાવાઢાવાથી એ ઝગડામાં સંડોવાયાથી, તેમજ જે સરદારોની પક્ષ તેમણે લીધી હતી તેમની ઢગાફટકાથી થયત્રી આચંદહની નીશ્કળતાને લીધે તેમણે ભારી ખમવું પડ્યું હતું, અને મોટી સંખ્યામાં તેમનો નાશ થયો હતો, અથવા તો પોતાનાં વતનથી નાસી છુટવું પડ્યું હતું. બેકે ખરેખરો છેલ્લો ભારી ફટકો તો તમામ ધરાન ઉપર શ્રાપ સમાન થઈ પડેલા આગા માહૂમૂદશાહ કાજરને (ઈ. સ. ૧૭૯૬-૧૭૯૮) હાથે થયલી ભયંકર ખરાખીથી પડ્યો હતો.

ધરાની જરથોશ્તી વસ્તી.

ઈ. સ. અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં ધરાની જરથોશ્તી વસ્તી જે આસરે ૧૦,૦૦,૦૦૦ માણસોની અંકાતી હતી, તે હવે ઉપર જણાવેલા આગા માહૂમૂદશાહ કાજર પછી ધરાનની ગાઢીએ આવનારા ફતેહઅલીશાહના (ઈ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૩૬) વખતમાં માત્ર ૫૦,૦૦૦ની રહી હતી. એની પછી મહમૂદશાહના (૧૮૩૬-૧૮૪૬) વખતમાં તે પાછી ઘટીને ૩૦,૦૦૦ ઉપર આવી; અને જ્યારે નાસરૂદીનશાહના (૧૮૪૬-૧૮૯૬) વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૪ ના સાલમાં બેહેરત બેહેરેહ માણેકજી હાંટરયા (માનેકજી સાહેબ) ધરાનમાં ગયા, ત્યારે તો માત્ર ૭૭૨૫ જરથોશ્તીઓજ ત્યાં ખચી રહેવા પામ્યા હતા.

આ પછી માનેકજીએ ધરાનની જરથોશ્તી કોમ ઉપરથી 'જળયા' નામનો જલોમ કર પચીસ વરસની અથાગ મહેનત પછી ઈ. સ. ૧૮૮૨માં દૂર કરાવ્યો હતો, અને એ રીતે તે ખીયારાઓએ પહેલવહેલો છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૫-૧૯૨૭ માં જ્યારે હું ખીજી વાર ધરાન ગયો હતો, ત્યારે મેં લીલેલી ગણત્રી પ્રમાણે ૧૦,૦૫૦ જરથોશ્તીઓ ધરાનમાં વસ્તા હતા, તથા ૫,૦૦૦ હિંદુસ્તાનના મલી જીમલે ૧૫,૦૦૦ ધરાની જરથોશ્તીઓની વસ્તી* હાલમાં આંકવામાં આવેલી છે.

* વધુ વિગત માટે જુવો મારી 'ધરાન ભૂમીનો ભોખ્યો' નામની ચોપડીના પાના ૧૮૦-૧૮૫.

ધરાનના અંજણા ભાગોમાં કહેવાતી જરથોશ્તી વસ્તી.

આપણે શાહનામા ઉપરથી જાણ્યે છીએ કે જ્યારે રૂડા શાહાનશાહ ચઝદગહે ધરાનનું ભવિષ્ય અંદેશાભર્યું બેસ્યું, ત્યારે જે કોઇ લોકો ધરાનની આકૃતથી રેહાઇ મેળવવા પારકા દેશો તરફ ચાલી જવા ઇચ્છતા હોય તેઓને મદદ કરવાની તેણે ગોઠવણો કીધી હતી.

વળી ધરાનનાં દાનેશમંદ લોકો સેતારેશનાસીમાં ઘણા ખાહોશ હોવાથી, એ છેલ્લા ઐયામની કાંઇક આગમચથીજ એ આવતી આકૃતથી માહીતગાર બન્યા હતા, અને ઘણાએક ધરાનની અંદરની તેમજ બહારની સલામત જગ્યાઓએ નીકળી ગયા હતા.

ઇલ્મે ક્ષુન્મના મરહુમ શીક્ષકના કહેવા મુજબ હાલમાં જરથોશ્તી વસ્તી પાંચ ખાણે વેહંચાયલી માનવામાં આવે છે; એક હિંદુસ્તાનની, બીજી હાલના ધરાનમાં જાહેર રીતે વસતી, ત્રીજી સાસાની શાહાનશાહતના અંતની ૧૦૦ વરસ આગમચ ધરાનના ચએચસ્તના ગુમ પહાડી મુલકોમાં જઇ વસેલી, ચોથી એ અંતની ૫૦ વરસ અગાઉ એવીજ રીતે નીકળી જઇ કુહે દેમાવંદના ગુમ ભાગોમાં જઇ વસેલા સાહેબદેલાન લોકોની વસ્તી, અને પાંચમી ગીલાન અને માઝનદરાનના મુલકો તરફના સલામત ભાગોમાં જઇ વસેલો ટાળો.

આ બીના મારી જાણમાં હોવાથી મારી ધરાન મધેની મુસાફરી વખતે એ ખાખદ ઉપર બને એટલી ખખર મેળવવા હું આતુર રહ્યો હતો. જ્યારે હું પહેલી વાર ૪૦ સં ૧૯૨૪ માં ધરાન ગયો હતો, ત્યારે થોડાક દિવસ હું શીરાઝમાં પણ રહ્યો હતો. ત્યાંના એક જરથોશ્તી તરફથી મને ખખર મળી કે ત્યાં એક અંજાણો માણસ કોનસ્યુલેટ તરફના બેન્ડ સ્ટેન્ડ આગલ ફરવા આવતો હતો, કે જેનો દેખાવ એક જરથોશ્તી દસ્તુરને વધારે મલતો આવતો હતો. તે દ્વારિટ ઉંચો હતો, તથા તેનો દાઢી મુછ સાથેના ચહેરા દખ્ખખાભર્યો હતો. તેને માથે બેઠી સફેદ પાગડી હતી. તેનો પોષાક સફેદ હતો અને તેની ઉપર ફાન રંગનો સાથો તેને પેહેર્યો હતો. એ ગ્રહસ્થની મુલાકાત કરવાની આરજીથી હું મારા મિત્ર સાથે તે ફરવાની જગ્યાએ ગયો. એકાદ બે દિવસ તો એ મુલાકાતની તક મળી ચકી નહિ, પણ મારા

ઉપડવાના દિવસની આગલી સાંજે તેમની મુલાકાત હમને થઈ, અને એ ત્રણ મીનીટ હમે સાથે તેમણે ઘણી અહમથી વાતચીત કરી; પણ એથી વધુ તેમના સંબંધમાં જાણવાની મારી ઉમેદ હતી, તે જાણવાની કમનસીબે મને પૂરતી તક મળી નહિ; કેમકે બીજે જ દિવસે અમારી પાર્ટી શીરાઝથી ઉપડી ગઈ.

ઈ.સ. ૧૯૨૫-૧૯૨૬ની ધરાનમાંની મારી બીજી મુસાફરી વખતે હું જ્યારે શીરાઝ તરફ જતો હતો, ત્યારે માર્ગમાં શાહપૂરના પ્રખ્યાત કોતરકામે જોઈને શાહપૂરનું નામોયું જંગી બાવલું જોવા હું ગયો, તે વેળાએ એક શુદ્ધ સફેદ પોષાકમાં સજ થયેલા ખુબસુરત ઘોડેસ્વાર જવાન સાથે મને મુલાકાત થઈ હતી. એક સાધારણ ધરાની કરતાં એક જરથોશ્તીના જેવો તેનો દેખાવ વધારે હતો, અને તેની મારા તરફની વળણ પ્રીત ભરેલી હતી. કમનસીબે એ બહાદુર જવાન સાથે પણ વધુ વાતમાં ઉતરવાનો મને સંજોગ મળ્યો ન હતો.

એક વેળાએ ચઝઢની એતરાફમાં આવેલા જાફરાબાદ નામના ગામમાં ધાર્મિક વાએજ આપવા હું ગયો હતો, ત્યાં વાત નીકળતાં મને માલૂમ પડ્યું કે તે ગામમાં અર્દશીરે મેહર નામનો એક માણસ રહેતો હતો, તે એક વખતે મશહ તરફ જતા એક ઉંટના કાફલામાં જોડાયો હતો. એ મુસાફરી દરમ્યાન મશહ તરફના માર્ગમાં તેનું ઉંટ ચુમાઈ ગયું. તેને શોધતાં એક પહાડી કઢણમાં આવેલા એક ગામ તરફ તે જઈ પહોંચ્યો. તે ગામના એક ઘરમાંથી આપણા ક્રિયાકામ થવાનો અવાજ તેને કાને સંભળાયો, અને તજવીજ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે તે એક ૭૦ થા ૮૦ ઘરોનું નાનું જરથોશ્તી ગામ હતું. ત્યાંના રહીશોએ તેની બીજી મુસાફરી વખતે તેઓ માટે ૨૦૦ કુસ્તીઓ ચઝઢથી લાવવા તેને અરજ કીધી હતી. વળી એજ અર્દશીરે મેહરથી બીજું એ જણાયલું છે કે એ ખોરાસાન તરફના લૂટારાઓ સાધારણ રીતે કારવાન લૂટે છે, તેઓ જે કારવાનોમાં જરથોશ્તીઓનાં ઉંટો તેમને જનાતાં તેમને જતા મૂકતાં.

ધરાનમાંની મારી બીજી મુસાફરીને છેવટે ફેરમાન અને તેની અતરાફના મુલકમાં તૂરતનાજ ફરી આવેલા જવાન અને અત્રેજી શીખેલા જરથોશ્તી અરબાબ સાથે મને ચઝઢમાં મુલાકાત થઈ હતી. તેણે મને કહ્યું કે તેની ફેરમાન તરફ ખખીસ ગામમાં આવેલી જાઝીર ઉપર એક

જીઝોર્જ જરથોસ્તી કામ કરતો હતો. તેની જીવાનીમાં યજ્ઞમાં તેને જીલમથી મુસલમાન કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી તે શરમનો માર્ગો ફેરમાન તરફ જઈ રહ્યો હતો. ત્યાંથી એક વેળાએ તેને મશહ તરફ જવું થયું હતું. તે તીરંગાનને હિંગામ હતો, અને એવાં જશનોમાં જે પ્રકારનો મેવો જરથોસ્તીઓ વાપરે છે તેવો મેવો એક દુકાન ઉપરથી ખરીદતાં એક મુસલમાનીન પોષાકમાં સજ થયલા માણસને તેણે જોયો. જરથોસ્તી જશનમાં વપરાતો મેવો એ માણસને શા માટે જોઈએ તેનો શક પેઢા થવાથી તે તેની પુઠે ગયો, અને તેની સાથે મિત્રાચારીભરી વાતમાં ઉતર્યો, અને આચરેહ એવું જોઈ કાઢાડ્યું, કે તે તમામ હથિયારથી સજ થયેલો ઉંટ સવાર તો એક જરથોસ્તીજ હતો અને તેની ખાજી ઉપર એક ખારીક કસ્તી ખાંધેલી હતી. તે સવારે પોતાને જરથોસ્તી તરીકે ઓળખાવી તે ફેરમાની જરથોસ્તીને પોતાના ઉંટ ઉપર બેસી જઈ તેના મેહેમાન તરીકે પોતા સાથે આવવા અરજ કીધી. પોતાની ગોઠવણની તે આડે આવડું હોવાથી તેણે તેમ કરવા ના પાડ્યું, જે માટે તે ફેરમાની જરથોસ્તી હજી સૂધી પસતાય છે; પ્યારા જરથોસ્તી ધર્મ ઉપરની તેની આસ્થા હંમેશા કાયમ હોવાથી તે હાલ પાછો એક જરથોસ્તી તરીકેનું જીવન ગાળે છે.

આવી રીતે ધરાનમાં છૂપા જરથોસ્તી ટોળાઓ વસે છે, તેની શાહાહત અને ધરાનમાંથીજ મળી હતી. એમાંના કોઈક ઇસ્ફહાન અને ફેરમાન જેવા શહેરોના નાશ પછી તે શહેરોમાંથી નીકળી ગયલા કોઈ જરથોસ્તીઓ પણ હોય એ ખનવાજેગ છે. ઇ.સ. ૧૯૨૪માં જ્યારે મેં ફેરમાન તથા ઇસ્ફહાનની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે એ ખન્ને શહેરોની અતરાફમાં એ નાશ પામેલા જરથોસ્તી વસ્તીવાલા મોહોલ્લાઓની પણ મેં ખાસ મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે મેં જોયું હતું કે ખુદ મકાનોના નાશ કરતાં વસ્તીનો નાશ વધુ થયેલો હોવો જોઈએ, કેમકે મકાનોમાંના ઘણાએક હજી પણ સામેત છે, જ્યારે વસ્તી ત્યાં કાંઈએ નથી.

એ મુજબ અરબોના હુમલાઓ પછી ફરમનોને મારી કાઢાડવા માટે બહાદુર જરથોસ્તી લડવૈયાઓએ જે ભારી ચત્નો છેક ખાર સહીઓ સૂધી ચાલૂ કીધા હતા, તેમની પોતાની અશો દીન માટેના એ ભારી ભાગોની જેટલી આપણે પ્રસંશા કરયે તેટલી થોડી ગણાયે;

અને આપણે ઉમેદ કરીશું કે ઇરાનમાં હવે એવી રોશની અને વિચારની છૂટ ખરપા થાય, કે જેથી પોતાના અશો ધર્મની જાળવણીને ખાતર જે ટોળાઓ આવું છૂપું જીવન ગાળે છે, તેઓ પાછા જાહેરમાં આવે, અને આપણા અશો ધર્મની ઉત્તતીમાં પોતાનો હીસ્સો આપે.

નામીયા કેયાની વીર શાહ માહમૂદનો અક્ષય અંત.

હવે આગલ જણાવેલા કારણોએ જ્યારે ઇરાન અને ઇરાસાનમાં સઘળે ખખેડા થવા લાગ્યા, ત્યારે તે તકનો લાભ લઈ, આપણે ઉપર ઇસાફે કર્યા પ્રમાણે ફેરમાનનાં કેયાની શાહ માહમૂદે એ માંતના ખડાકુર જરથોશ્તીઓમાંથી એક યુવત્તી ફોજ ઉભી કરીધી, અને તેઓની મદદથી ઇરાસાન માંતની રાજ્યધાનીનું મશહનું પ્રખ્યાત શહેર ૬૦ સં ૧૭૨૨ માં તેણે જીતી લીધું. એ અરસામાં માહમૂદના વડા ભાઈએ સર્વે રાજ્ય સત્તા તેને સોંપી દીધી હતી. માહમૂદે મશહ શહેરમાં એ ફતેહ પછી એક મોટા સુંદર મંદિર બંધાવ્યો, તેમજ અસલી કેયાનીઓનાં તાજે તખ્તનાં જેવાં તાજ અને તખ્ત બનાવ્યાં. વળી પોતાની તાજપોશી માટેનો શુભ હિંગામ શોધી કાઢાડવા બાહોશ જરથોશ્તી મોખેદોને પોતાની દરબારમાં બોલાવ્યા, અને અસલી કેયાની રાહ રસમોની ક્રિયાઓ સાથે કેયાની શાહ તરીકે મશહની ગાદીએ બેઠો.

શાહ માહમૂદે આજીવનના લય જોઈ પોતાનાં લશ્કરને પૂરતી તાલીમ આપી લડાયક હથિયારોથી સજ કરીધું. એજ લશ્કરમાં ઇમામકુલી જેને પાછળથી તહમાસ્પ કુલીને એલકાબ મળ્યો હતો, તે એક સેપાહ તરીકે હતો, જે પાછળથી નાદીરશાહને નામે મોટી નામના મેળવી ગયો છે.

નાદીરશાહના લશ્કરમાં જે ૨૫,૦૦૦ જરથોશ્તી સેપાહોની બળવંત સૈન્ય હતી, કે જે સૈન્યએ હિંદુસ્તાન જીતવામાં તેને મોટી મદદ કરી હતી, તે જરથોશ્તી સૈન્યની શરૂઆત તો કેયાની શાહ માહમૂદનાજ વખતમાં થઈ હતી, એમ આપણે હમણાજ જોઈ ગયા છીએ. એ વખતે ઇરાનમાં ૧૦,૦૦,૦૦૦ જરથોશ્તીઓની વસ્તી હતી.

નાદીર કુલીએ પાછળથી કેયાની શાહ માહમૂદને છોડી, પોતાની જાતના અકસારીઓ તથા કુચાન શહેરના કુર્દ લોકોને ઉશ્કેરી શાહ માહમૂદ સામે બંધે વખત બળવો કરાવ્યો, જેમાં તેને મોટી હાર સાથે

પાછું હઠવું પડ્યું. શાહ માહમૂદ સામેના નાદીરના પ્રયત્નમાં મદદ કરવા ધરાનના શાહ તહમાસ્પે પોતાના સરદારને મોકલ્યો, પણ કૈયાની શાહ માહમૂદે મહા બહાદુરીથી લડી, તે લોકોને કરી મચક આપી નહિ. કેટલાંએક વરસો સૂધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું, જે અરસામાં નાદીરને ધરાનના શાહનો મજબૂત ટેકો હોવા છતાં શાહ માહમૂદે નાદીરને સંજ્યાબધ ભારે શેકસ્તો આપી કે જે એટલી બધી તો હતી કે જે બાબે આપણને આફ્રીન કર્યા વગર ચાલવું નથી.

પણ આખરે શાહ માહમૂદના એક સરદાર પોર મહમૂદના દગાથી દુશ્મન લશ્કર મશઠમાં ઢાળાય થયું; અને આ વખતે પણ શાહ માહમૂદ મહા બળતવારીથી લડ્યો, પણ આયંદે તે દુશ્મનોનાં હાથમાં આવી પડ્યો. એટલું છતાં તેના નામના સત્તા આસપાસના પ્રદેશોમાં એટલી બધી તો ચાલુ રહી કે નાદીરે તેથી ગભરાઇને એક સરદારને ઉરકેરી ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં તેનું મરણ નીપજવ્યું. એ રીતે આ બહાદુર કૈયાની લોહી ધરાવતા જરથોશ્તીઓના દોલસોઝ શાહનો આવો અફસોસકારક અંત આવ્યો.

નાદીર અફશાર સાથની ચાલુ લડાઇઓથી કૈયાનીઓની મોટી સંખ્યા મારી ગઇ હતી. શાહ માહમૂદના સાત શાહઝાદાઓ હતા અને તેઓની ઔલાદ આજે પણ સીસ્તાનમાં તેમજ ધરાનનાં કોહીસ્તાન પ્રાંતમાં અને હિંદુસ્તાનના કોહાટ પ્રાંતમાં વસે છે.

નાદીરશાહ.

છેક બોખારા અને હિંદુસ્તાન વેર જંગ મચાવતા સાસાની ઔલાદના બહાદુર શાહઝાદાઓ.

એ પ્રમાણે નાદીરે ખોરાસાન જીત્યા બાદ એક મોટા લશ્કર સાથે ઇસ્ફહાન ઉપર હુમલો કીધો, અને ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં ધરાનમાંથી અફઘાનોને પાછા સહંતર હાંકી કહાડી પોતે ધરાનનો શાહ થયો. આ વખતે નાદીરશાહે કૈયાની શાહ મહમૂદના વડા ભાઇ મહમૂદ હુસેન ખાનના બેટા હુત્કઅલીખાનને સીસ્તાનની ગાદી આપી હતી. કૈયાની હુત્કઅલીખાને નાદીરશાહ તરફથી મકરાનીઓ સામે લડાઇ કીધી, અને તેમને ભારી શીકસ્ત આપી, પણ તેઓનાં દગાથી તે માર્યો ગયો.

હવે નાદીરશાહે સીસ્તાનનું રાજ્ય તેના ભાઈ ફેયાની ફતેહઅલી-ખાનને સોંપ્યું. આ બહાદુર હાકેમે નાદીરશાહની ભારી સેવાઓ બજાવી. તે અફઘાનીસ્તાનમાં ગયો, અને ખાઇઅરનો પહાડી માર્ગ બળતવારીથી ઓળંગીને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો, અને ત્યાંના જંગોમાં નામના મેળવી. વળી તે છેક બેખારાના અમીર સામે પણ ફતેહમંદ ચઢાઈ લઈ ગયો હતો. ફેયાની ફતેહઅલીખાનના એ મોટા સહાસોમાં તેના પિતા શાહ માહમૂદના લશ્કરોની તેને જે મોટી કુમક હતી, તેમાં શાહ માહમૂદનાં લશ્કરમાંના જરથોશ્તી વીરો પણ સામેલ હતા એ દેખઇતું જ છે.

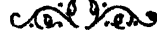
નાદીરશાહ સીસ્તાનીઓ પાસેથી ભારી ખંડણી લેવા લાગ્યો, તેથી અંતે સીસ્તાનીઓ કંટાળી જઈ નાદીરશાહથી સ્વતંત્ર બન્યા, અને જર પડે તો તેની સામે લડવાને પણ તૈયાર થયા. તેવીજ રીતના જીલમથી કંટાળેલા લાશ-જીવેન, ફરાહ અને કલ્લે-એ-કાહના લોકો પણ સીસ્તાનીઓ સાથે મળી ગયા. આ કારણસર નાદીરશાહે મહમદ રેઝા-ખાન ફરકલૂ નામના અફઘાનીને લશ્કર આપી સીસ્તાન ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એક સખ્ત લડાઈ ચાલી અને અંતે અફઘાન સરદાર સીસ્તાનના ફેયાની હાકેમ ફતેહઅલીખાનને પૂસલાવી પોતાની સાથે તેને નાદીરશાહની આગલ કુચાનમાં લઈ ગયો, જ્યાં તેને ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં દગાથી મારી નાંખવામાં આવ્યો. નાદીરશાહનું પણ એજ વરસમાં ખુન કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ પંદરમું.

સીસ્તાનના નામીયા કેયાની વંશની આખેરી.

અહાદુર જવાન વીર હુત્કઅલીખાન ઝંદ.

નાદીરશાહના મરણ પછી એનું રાજ્ય પડી ભાંગુ. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાની નામના અફઘાન સરદાર હેરાત જીતી લઈ આખા અફઘાનીસ્તાનનો પાદશાહ બન્યો. એના વખતથીજ અફઘાનીસ્તાન ઇરાનથી સ્વતંત્ર થયું, અને એની સત્તા બદખશી તે છેક સિંધ વેર લાંબાઈ હતી. આ વખતે સીસ્તાન પણ અફઘાનોની સત્તા હેઠળ આવ્યું, અને કેયાની માહમૂદ જે શાહે મશહ તરીકે ઓળખાતો હતો. તેના ભાઈનો છોકરો સુલેમાન તે વખતે સીસ્તાનમાં હાકમી ચલાવતો હતો. આ અહાદુર કેયાની નરે પણ અહમદશાહ દુરાનીની તરફથી લડીને કાઢીને અને કરમાનનાં ખાંતો જીત્યા, અને ત્યાં તેણે હાકમી ચલાવી. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં કેયાની હાકેમ સુલેમાનખાનના મરણ પછી તેનો વડો ફોકરો મહમદ નાસીરખાન સીસ્તાનનો હાકેમ બન્યો. એના મરણ પછી કેયાની સુલેમાનખાન અથવા ખાન જેહાનખાન સીસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો, પણ તે નાહાન વયનો હોવાથી સર્વે સત્તા તેના બાહોશ કાકા બેહરામખાનના હાથમાં અફઘાન રાજ્ય કર્તાની સંમતીથી મેળવામાં આવી. પાંચ વરસના રાજ્ય અમલ પછી ખાન જેહાનખાન સવારી કરતાં પડી જવાથી મરણ પામ્યો, અને ત્યારપછી કેયાની બેહરામખાન ગાદીએ આવ્યો, એમ તવારીખનવેશો ગણે છે; પણ એના રાજ્ય અમલના પહેલાં બે વરસ જ્યાં સૂધી નામીયા શાહ માહમૂદના બેટી જે એનાં માતા અને મરનાર શાહઝાદાના બપાઈ હતાં, તેઓ હૈયાત હતાં ત્યાં સૂધી, તેમને નામે એણે રાજ્યઅમલ ચલાવ્યો. એ ઉપરથી ખુદલુ' ફીસે છે કે એ ખાનુ ધણા બાહોશ અને રાજ્ય કારોબારમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતાં હોવા જોઈએ. એ ખાનુનાં મોત પછી કેયાની બેહરામખાને એકલી રાજ્યસત્તા ભોગવી.

આ મહાન કેયાની હાકેમ બેહરામખાને ઉજ્જડ થયલાં

સીસ્તાનને પાછું આખાઈ કરવાની તારીફ લાયક કૌશલે કીધી હતી. આ હાકેમે નાશ પામેલી કેનાલોને સમારી પાછું પાણી વહેવું કરી સીસ્તાનને આખાઈ કરી દેશમાં પાછો ખંડોખસ્ત સ્થાપ્યો હતો. ખરૂં પૂછો તો બેહરામખાન છેલ્લોજ કેયાની હાકેમ હતો, કે જેણે સીસ્તાન ઉપર કાંઈક આપ અખત્યાર રાજ કીધું હતું. બેહરામખાન ઇ. સ. ૧૮૦૬માં મરણ પામ્યો.

આ કેયાની હાકેમ બેહરામખાનના વખતમાં ધરાનમાં રાજ્યકર્તા બહા અંદ વંશના જવાન અને રૂડાં બહાદુર વીર હુત્કઅલીખાન અંદ તરફથી મહમદ કાજરની સામે લડેલા બલૂચોઓએ ઇ. સ. ૧૭૯૫માં પોતાના એ બહાદુર જવાન સરદારના માર્યા જવા પછી પોતાના બચાવમાં સીસ્તાન આવી આસરો લીધો હતો, કારણકે તે વખતે સીસ્તાન અફઘાનોની સત્તા હેઠળ ગણાતું હતું, તેથી ધરાન તરફની હેરાનગતી ત્યાં પહોંચી શકે એમ હતું નહિ. આ બલૂચોઓનો ટાળો સીસ્તાનમાં હજી પણ છે, જેઓ નાહરૂધના નામથી ઓળખાય છે.

કેયાનીઓની ઓલાહમાં છેક છેવટ સૂધી પ્રકાશતું તેઓનું બુલંદ સાસાની ખોરેહ.

બેહરામખાનની પછી તેનો બેટા જલાલુદ્દીનખાન સીસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો, પણ તે મોજશોખમાં પડી એવો તો બેપરવા બન્યો કે સીસ્તાનીઓએ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, તેથી તે હેરાત અને હોકાતમાં જઈ રહ્યો. એટલું છતાં એ છેવટનાં ઝમાનામાં પણ એ શાહઝાદાઓનાં સાસાની લોહીનું ખોરેહ એવું તો પ્રકાશતું હતું કે છેક ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં મેજર એબત નામનાં અંગ્રેજ સરદારે તેને હેરાતમાં જોયો હતો, ત્યારે તેના સુંદર અને દબાહબાહર્યા દેખાવથી તે છક થઈ ગયો હતો, અને મેજર એબત નોંધ લઈ ગયો છે કે, જ્યારે એ સાસાની શાહઝાદો હેરાતના કોઈ મેહોલ્લામાંથી પસાર થતો, ત્યારે ત્યાંની પ્રજા પોતાના હાથમાંનું કામ છોડી, એ સુંદર અને દબાહબાહર્યા વીરને જોવા દોડતી.

હવે કેયાની હાકેમો નબળા હોવાને સળબે તેઓની સત્તા સીસ્તાનમાંથી ઓછી થતી ગઈ, તે એટલાવેર કે, ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં તો તેઓની સત્તા સહંતર તૂટી ગઈ હતી, અને સીસ્તાનનો દેશ સર-અન્હી, સન્જારાની, નાહરૂધ અને શાહરાકી નામની જાતોના વડાઓના

હાથમાં વેહેંચાઇ ગયો હતો. એ રીતે સીસ્તાનમાંથી સાસાની ઔલાદનાં કેયાનીઓના રાજઅમલનો અહિંયા છેડો આવે છે.

હવે એક આબુથી સીસ્તાનની ઉપર કહેલી ચાર જાતો પોત-પોતામાં લડી મરતી હતી, ત્યારે ખીજી આબુથી અફઘાનીસ્તાનની મજા પણ પોતપોતામાં લડાઇ કરવા રોકાયેલી હતી. તે તકનો લાભ લઇ ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના સાલમાં ઇરાનીઓએ પરદેશથી સીસ્તાનમાં આવી વસેલા સરખન્દી ટોળાના વડાઓની મદદથી પૂર્વ દિશાએ પોતાના રાજ્યની હદ લાંબાવી, સીસ્તાન દેશ જે અહમદશાહ દુરાનીના વખતથી અફઘાનોના સત્તા હેઠળ હતો, તેને પાછો પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ધીમે ધીમે ઇરાનીઓએ સીસ્તાનમાં પોતાનો પગ પેસારો મજબૂત કરી ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી ત્યાં પોતા તરફનો ઇરાની હાકમ નેમતા આવ્યા છે. અફસોસકારક એ હતું કે એ હાકમેમાંના કેટલાકે ત્યાંની રૂંચતની કેયાની ખાનદાન તરફની ચાલ પ્રીઠાગીરી જોઇ તેમનો વધુ નાશ લાવવા માટે ખનતું કીધું હતું.

જે વખતે મેં સીસ્તાનની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તે સાસાની ઔલાદના બાકી રહેલા ઘણા જુજ કેયાનીઓ, ગરીબાઇમાં પણ પોતાની એક વખતની ખુઝારગીનાં ટેકથી પોતાના દિવસો પસાર કરતાં જોવામાં આવ્યા હતા. ઇરાનના હાલના નામદાર શાહ રેઝાશાહ પહલવીના અમલ દરમ્યાન સીસ્તાનમાં પણ સૂધારા વધારાઓ હાખલ થયા છે, અને તે અસલી દેશ એકવાર ફરીથી આબાદ થતો જાય છે; અને આપણે વધુ આશા કરીશું કે હાલની ઇરાની ઇનસાફી સરકાર એ પુરાણા સીસ્તાનનાં કેયાની રાજ્યવંશની હાલની ઔલાદ તરફ મદદનો હાથ લાંબાવી તેમની ઉન્નતી માટે ખનતું કરશે, અને તેઓની જે કિમતી જમીનો અને જાગીરો સરખન્દી અને શાહરાકી જેવા પરદેશી ટોળાઓ પચાવી બેઠા છે તે તેમને પાછી મેળવી અપાવશે.

એજ સાથે આપણે જરથોશ્તીઓની પણ ખાસ ફરજ છે કે, આપણા છેલ્લા નામીયા સાસાની રાજ્યવંશનાં એ બાકી રહેલાં ચોખ્ખાં સોહીવાળા વંશવેળાના સંબંધમાં આવવાનો યત્ન કર્યે, અને તેમની ઉન્નતી માટે આપણાથી જેખી કાંઇ ખને તે કર્યે.

જે નામીયા ખાનદાને લગલગ ૧૨૦૦ વરસો વેર સાસાનીઓનું નામ નામાંકીત રીતે જારી રાખ્યું, એટલુંજ નહિ, પણ છેક છેવટ

સૂધી પોતાના અસલ મઝહબ માટેની ઢાઝ તાણ રાખી, તે કુટુંબને તેમના ભાગ્ય ઉપરજ છોડેલું રાખવું, એ આપણા વડીલો તરફ એવફાઈ બતાવવા જેવું ઠરે. પોતાનું પવિત્ર લોહી ચોખ્ખું સાચવી રાખવા એ કુટુંબ આજે પણ પોતાની તરેહવાર મુસીબતો હોવા છતાં એટલું કાળજીમંદ છે કે, પોતાની વહાલી બેટીઓને ગમે એવા મોટા ઘરજાવાળા ખીજા કોઇને લગ્નમાં આપવા તેઓ સાફ ના પાડે છે, અને જો તેવો કોઈ સંજોગ ફરજયાત આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ ભારી નાસી-પાસ થઈ જાય છે. એવાં ચોખ્ખાં સાસાનીં લોહીનાં એ કુટુંબને આપણા માન અને હીલસોણ ઉપર હરેક પ્રકારનો હક છે, તે આપણે માન્ય રાખવો જોઈએ.

હાલનાં સીસ્તાનનાં સંબંધમાં એટલું તો અફસોસ સાથે આપણે જોઈએ છીએ કે, દેશનો અસલી હબહબો તેમજ સુંદરતા કશું કેટલે રહ્યું નથી; એટલુંજ નહિ, પણ જ ઉમદા ખવાસના બહાદુર અને જગઆશકાર પહેલવાની લોકો એ ધરતી ઉપર વસ્તા હતા, તેઓનાં વંશજો પણ ત્યાંથી લગભગ દૂર થઈ ગયા છે, અને તેઓનાં દૂર થવાની સાથેજ એ દેશની સુંદરતા અને મોહોટાઈ પણ ગૂમ થયાં છે; અને તે મોટી અને આખાદ ધરાની પ્રજાને બહલે આજે તો સક, અરબ, તારતર, અફઘાન અને બહારી તેમજ ખીજાં લોકોનાં મિશ્રની એક ઘણીજ ઉતરતી પ્રજા ત્યાં વસે છે.

આપણે ઉમેદ રાખીશું કે, પવિત્ર અવસ્તામાં જે ભવિષ્યવાણી ભાખેલી છે, તે પ્રમાણે રૂડા અને અશો પુરૂષોની વસ્તી એ કીંમતી મુલકમાં પાછી બરપા થશે; અને એવા અશો મહા મંડળોની સ્થાપના ત્યાં થશે કે જેમાંથી જગતનું તારણ કરનાર ભવિષ્યના સૌરથત અશો અસ્તવત્-ઔરેત બહાર આવશે!

APPENDIX

SEISTAN*

The Country's Name.

Seistan is a country behind which lies a romance. It is divided into two parts, one in the possession of Persia, and the other falling within the Afghan borders. Both these portions of Seistan contain famous ruins. The chief feature of the place is the great river Helmand, which is referred to in the Avesta as the Haetumant and was known by the Greeks as the Etymander. It has been mentioned in the Avesta as a magnificent and glorious stream, which shows that the land through which it flowed must have been very fertile. The river has gradually changed its course and the extent of the regions which it has rendered fertile has consequently also changed from time to time.

It appears that in the most ancient times this name Haetumant was applied to the country itself, and it is eleventh in the list of countries enumerated in the first Fragart of the Vendidad.

It seems that in later times the country had acquired the name Zavul which was also the name of its capital. Subsequently the fuller name Zabulistan was also applied to it.

The country is called Zaranka in the famous list of his kingdoms, which Darius Hystaspes has got inscribed at Bahistan; but by what name it was called in the intervening ages is not known.

---

* Lecture read and illustrated with Magic Lantern slides at J. N Petit Institute, Bombay, on the 20-2- 1930.

In the second century before Christ, the Sakas or the Scythians settled in the region of the Helmand River, and since then it has also been called Sakastana. The Arabs corrupted this name into Sajestan, which further became corrupted into Seistan, by which name only the country is now known.

The Iranians proper however appear to have continued the old name Zaranka, and even during the last days of the Sassanides it was called Zaranga which the Arabs corrupted into Zaranj. The later name Zari, sometimes applied to the country is apparently a corruption of this old name.

Firdausi has sometimes applied to this region the name Seistan and sometimes Zabulistan.

About the year 1040 A.D. the country began to be called Nimroz. The story runs that the celebrated Pir Khizr performed the miracle of filling up the lake of Seistan in 'Nim roz', that is to say, "half a day"; and hence this name was given to the country. This explanation however is quite unsatisfactory and somewhat fantastic.

The River Helmand.

As stated before, the river Helmand has been steadily changing its course for years past, and hence different regions have been rendered fertile from time to time according to its changing course. The Helmand flows into the Hamun. The Persian word '*Hâmun*' means literally a desert or an expanse. The word then came to mean a shallow lake in such desert places or extensive plains. It seems that in ancient times the waters of the Hamun were fresh, but at pre-

sent they are brakish. The Hamun consists of Hamun-i-Puza, Hamun-i-Sawari, Darya-i-Singi and that expanse between Kuh-i-Khwajah and Sawari. The Avestan 'Kānsu' appears to be the same as the Hamun, and is called Kyānsih in the Pahlavi writings.

Besides the Helmand, there are two other rivers in Seistan, the Farah and the Khash. These also empty their waters into the Hamun. These rivers fertilize the land all along their route. As the volume of water they discharge into the Hamun varies during the year, the bounds of the Hamun undergo corresponding changes.

Hence the lands along the banks of the Hamun are annually inundated at certain times of the year and get dry afterwards. This process results in the growth of reeds and a kind of course grass thereon which is an excellent fodder for cattle. Hence it is that in Seistan are to be seen the best cows and horses in all Persia.

In the year 1902, the River Helmand ran dry. As there was no water for nearly 62 days, the Hamun in the Sawari basin also became entirely dry. This exposed the fish, which the people gathered in large quantities. The foundations of the ancient town of Sawari were also exposed at that time and people found coins and copper-seals, which were all oxidised. Even under ordinary circumstances, much fish and game are to be found in the Hamun which enable the people inhabiting its banks to live on them.

Though the country is poor at present, it has such a constant water supply, that by proper irrigation it

would be possible to turn the whole land into a very prosperous country.

Capitals of Seistan.

The most ancient capital city in the country of Seistan was probably Zavul or Zabul. What that was in later times is not certain, excepting that it was Zaranka in the Achaemenian period, and was said to be Ram Shahrstan in the preceding times. The name of the capital appears to have been changed to Bina-i-Kai in the Sassanian period. Up to the tenth century A.D. the city of Bina-i-Kai continued in great prosperity. The great River Helmand had however shown a tendency to divert its course. So long as their prosperity continued, the people of the city were able to prevent this from happening, but when constant calamities overtook them the river was allowed to flow away from the city. This naturally led to its abandonment.

The city of Zahidan then became the capital of the province about the close of the tenth century after Christ. It continued in prosperity up to the time of Timur, *i.e.* about the year 1383 A. D. Timur destroyed this city amidst circumstances to be described below. The city thereafter continued to lose its prosperity and Kala-i-Fath became the capital of Seistan about the fifteenth century. The city of Kala-i-Fath retained its importance for about 230 years, but the changes in the course of the Helmand River led to its abandonment also about the year 1710, and the capital was removed to the town of Kundarak in the northern delta of the Helmand. This capital city of

Kundarak had also ultimately to be abandoned owing to the same cause. The succeeding capitals were only small towns, *viz.*, Allahabad and the present capital Nasirabad.

Ancient History.

The history of Seistan commences from very ancient times. The great monarch Jamshid had, after his defeat and fall, taken refuge in it, and became the founder of a well-known line of princes. The earlier and the most powerful of these was Kersaspa, whose exploits are narrated even in the Avesta, and preserved more fully in the chronicle called Kersasp-nameh. This great family of Champion Princes flourished down to the days of Bahman, the Kaianian monarch who extirpated it to avenge the death of his father Asfandiar at the hands of the famous hero Rustam of this family.

During his great campaigns in the east, Cyrus the Great, the founder of the Achaemenian Dynasty, had come in touch with the land whose people lent him an able support. In the days of Darius Hystaspes it was known as Zaranka, the Greek "Drangiana". As noted above, Scythian tribes had entered the land and settled in it about 200 years before Christ; but it appears that with the spread of the Arsacide dominion over this region, a branch of the great Arsacide family ruled over it during their dominion in the east. When the Arsacide were overthrown by Artaxerxes the Sassanide in the year 228 A.D. the country began to be ruled by satraps who perhaps were local princes. With the fall of the Sassanides in the year 642 A.D. the

Arabs entered the country and bands of their soldiers settled in it and thus introduced a further foreign element in its population. During the whole post-Sassanian period the country was subdued from time to time by foreign invaders like Chingiz Khan, Timurlane and Nadirshah; however the country mainly continued to be governed by a most ancient family of princes, who traced their descent from the great Kaiani rulers of old Iran through the great House of the Sassanides. According to the traditional history of Seistan the origin of this family is traced back to a Sassanian prince named Kaikhusrau who is said to have settled in it about the close of the eighth century A.D.

Seistan's Later Celebrities.

In its later history also, Seistan produced some celebrated men like Yakub-ibn-Leith, the great founder of the short lived Saffaride dynasty. He was descended from the Kaiani family, and therefore had the blood of the royal house of Sassan in his veins. This he does not seem to have forgotten because he collected the Mobeds in Istakhr, near Persepolis, and had the history of his ancestors compiled by them. They appear to have brought it down to the end of Yazdigird's reign. This history was originally compiled by the learned Daneshwar, during the reign of Yazdigird Sheriar. He wrote this great historical work in the Pahlavi language and called it the Bastan-nameh. He had left it unfinished at the sovereignty of Chosroe Pârviz. Yakub Leith got this important work translated into Persian, through the older Arabic version of Daneshwar's work, at the hands of Abu-Mansur-

Abdur-Razzak in or about the year 870 A.D. to help in the work of the learned Mobeds.

Since Yakub's time Seistan had produced a number of brave princes and notwithstanding the destruction wrought in Seistan by Chingiz Khan's followers after 1222 A.D. they were strong enough to offer great resistance to Timurlane when he invaded the country.

Much later on however the country had passed under the rule of the Afghans at several times. The secluded and protected condition of the land rendered it a place of refuge for persecuted Iranians ever since the Arab conquest. In quite recent times the noble but unfortunate Zend family of Persia, after its fall in 1795 A.D., had sought refuge with the Baluch tribes of the Kerman province. The Kajars however continued their persecution of this family and its adherents, so with a large number of these tribes, the remaining members of this family took shelter in Seistan; and there they were safe from Kajar persecution as Seistan was then under the protection of the Afghan Kingdom.

It may be said in this connection that this famous Zend family professed that it got its name because Zarathushtra had entrusted the safe keeping of the Zend Avesta with their clan, and therefore they were naturally very sympathetic with the Zoroastrian population. Hence the Zoroastrians threw in their lot with the Zend cause when the troubles of the family commenced. The calamities of the Zend family became the calamities of the Zoroastrians and

although their population at that time was over a million souls, it was extirpated as ruthlessly as all the Zend partisans were, and it was reduced to its present number of about 15,000 only.

The western part of the country passed into the hands of the Persians in the year 1866, and has remained so till the present time. A few members of the old Kaiani family are still to be found in Seistan.

Zoroastrian Remains.

From Duzdab there is a motor road to Nasirabad, the capital of Persian Seistan. The whole land is full of ruins. Several traditional anecdotes concerning Rustam and his family and his famous war-horse 'Raksh' refer to the older places in Seistan. There still exist ruins called 'Gersaspa' and 'Kala-i-Sam', and numerous other places still retain ancient names and connections, which fact clearly indicates the continuance of the Zoroastrian religion in Seistan, much after the Arabs conquered it. During the earlier period of the conquest the people of the ancient faith do not seem to have been much molested, but the fanatical rulers of later times destroyed the faith and its vestiges.

Old Dakhmas.

There are still remains of Dakhmas or Towers of Silence. Some of these Dakhmas were in actual use till a few centuries ago, which indicates that the Zoroastrian religion continued to be practised in these regions up to a very late period.

Midway in the road from Duzdab to Nasirabad after travelling about 75 miles of mountainous country

and sandy deserts, we reach the Fort of Hauzdar, which is known as Kala-i-Rustam. To the south of the Fort there is a hillock some 15 to 20 feet high and about 300 feet in diameter, on the top of which there is a ruin of a Dakhma. The modern Seistanis call these remains of Dakhmas, '*Akhur-i-Asp-i-Rustam*,' that is, 'the stable of Rustam's charger'. The Persian word *Akhur* means a stable or a manger, and it is used in this connection because the modern Seistanis believe that the Dakhmas were constructed to be used as Akhurs for Rustam's great charger 'Raksh'. This noble steed was reputed to be so huge that it needed a stable of ample proportions.

An apparent explanation for the use of the word *Akhur* in this connection is that in Seistan as well as in Khorasan, mangers about 2 feet in diameter are constructed close to walls, and are filled with fodder for the use of the cattle, and as the circular walls of the Dakhmas resemble these mangers or Akhurs in shape, and as these Dakhmas had remained out of use for a long time and had been consequently forgotten, the Seistanis confounded them with Akhurs.

But whatever the explanation may be, whenever the Seistanis distinguish a ruin by the name of '*Akhur-i-Asp-i-Rustam*' we must take that to mean a Dakhma.

Another such Dakhma is to be found near the village called Kimmak which is about 4 miles from the old ruins of Ram Shahrstan, which are about 10 miles from Nasirabad the present capital of Seistan.

Mr. G. P. Tate of the Survey Department of

India, whose work I have often consulted to supplement my own observations, says :

“One such ruin of a Dakhma was broken into and explored by the villagers, and out of the debris a much decayed bone was found, which was pronounced to be a finger bone of a human being, thus the origin of these ruins was established beyond doubt”.

An Old Atesh-Kadah.

About a mile and a half to the west of the village of Kimmak which is about 10 miles from Nasirabad there are some remains of an ancient building, which the Seistanis point out as having been an Atesh-Kadah or fire-temple. At present there stands only a large hall which appears to have once had a dome over it. There is nothing to show that these ruins named Atesh-Kadah are actually those of a fire-temple, and it is only from the local traditions, that we can say so.

Istakhri notes that there was a fire-temple at Karkuyieh, an ancient city of Seistan. This Karkuyieh evidently resembles Kirku Shah, which is situated in the district of Main Kangi.

As observed above, from the condition of the Dakhma remains we can infer that they were in use until comparatively recent times and hence the Zoroastrian population in Seistan must have persisted during all this while.

In Duzdab I met a gentleman, who told me that in his infancy his father had pointed out some shops as having been formerly occupied by Zoroastrians, in even Kilat, the capital of Baluchistan. His father

.

died about thirty years ago at the ripe old age of 90, thus showing that probably until about 150 years ago there were some Zoroastrians in Baluchistan also. It is however not impossible that these Zoroastrians in Baluchistan were the supporters of the Zend family, who had taken refuge with the Baluch tribes, as stated above.

Other ruins of Seistan.

Zahidan.

About 12 miles to the south-east of Nasirabad, are situated the famous ruins of Zahidan, which was originally an extensive city and now possesses some imposing remains. Its prosperity had continued up to the year 1383 A.D. The ruling prince in Seistan of this time belonged to the ancient Kaiani dynasty, and as his enemies were pressing hard upon him he was compelled to seek the aid of Timur. Latterly, however, the enemies of the prince saw the danger to the country from Timur's ambitions, and therefore they made peace with him and at the same time determined to drive him away from the land. A great struggle took place, during the course of which Timur received two wounds—one on his arm and the other on the back of his foot. This last made him permanently lame and thereafter he was known as Timur-lang which means Timur the Lame. Timur however was successful in the end, and avenged himself on the Seistanis by destroying their famous city of Zahidan in the year 1383 A.D.

We see that its north and south walls have almost disappeared but the walls on the east and west are

in a better state of preservation. The city had originally four gates. Of these the Eastern gate, the "Darwaza-i-Bakhtiari", is the only one now in an upright though ruinous state. From the tower of this gate can be seen the Afghan border. The citadel is entirely in ruins. Inside the walls of this town is a Ziarat. It is a tomb, dedicated to the 41 Pirs of Zahidan, and near by it is a cemetery, which the people of the neighbouring villages use for their dead.

About a quarter of a mile away from the north-west wall of Zahidan there are the ruins of a palace called Kala-i-Timur. The Kala contains a Masjid and a reservoir, which are in parts well preserved. Near the Kala-i-Timur there is a maidan which is about a quarter of a mile square. The present village of Zahidan is on the outskirts.

Mil-i-Kasimabad.

The famous ruins of the Mil-i-Kasimabad are some four and a half miles to the north of the ruins of Zahidan. There are numerous other ruins all along this distance. Mil-i-Kasimabad is a minaret, which in its present condition is some 75 feet high but it appears to have been originally some 25 feet higher still. Malik Tajuddin Abdul-Fath was the ruling prince of Seistan about the year 1040 A.D. He was an ally of Sultan Sanjar, the Saljuk monarch, and he therefore went to the help of Sanjar in his campaign against the Kara Khitai. Though he fought bravely he was defeated and taken captive by the enemy. Ultimately, however, he was released from captivity and to express his thanks to the Almighty he erected this well-known Mil-i-Kasimabad.

Ram Shahrستان.

The famous ancient city of Ram Shahrستان was some five miles to the south of the ruins of Zahidan. As we have seen above, this city was the very ancient capital the of province. The Rud-i-Seistan flowed close to it, and the level of its waters had been kept high by a dyke in the Helmand River. The breaking of this dyke lowered the level, and the city therefore gradually decayed for insufficiency of water. The place now is in entire ruins. A few graves and a Baluch Ziarat are to be found at the centre of the mound.

Koh-i-Khwaja.

The hill of Koh-i-Khwaja is some 20 miles to the south-west of Nasirabad. Several ruins are found on it. One of them belongs to the ancient city of the Kakhas, which was fortified strongly. On this hill there is the ruined fort called Kala-i-Kuk. The Kakhas must have used considerable energy and skill in raising this fort in such a situation, because there is no source of water supply for the fort, and water must have been carried up to it from the plains below. On the north side is the Shrine of Khwaja Gheltan. From it the lake of the Hamun presents a fine sight. Near the Shrine are many modern graves. Towards the south-west are the ruins of an ancient structure called "Chahil Dukhtaran".

Kirku Shah.

The district of Mian-Kangi is some 17 miles to the north-east of Nasirabad. In this district is a mound of an ancient ruin some 30 feet high. A portion of a wall rises 25 feet above this mound. This wall forms part of the plinth of an ancient structure. The walls

of the apartments of this building are made of huge baked bricks most of which are 30'' × 14'' and about 4'' thick, and therefore must belong to a very ancient age. In Mian-Kangi is situated Kirku Shah which evidently resembles Karkuyieh described by Istakhri.

Medley of Races.

Seistan has many more ruins, and not a few of them are beyond its borders in the Afghan territory. The high state of ruin of many of these renders it impossible to assign them any definite history. This belongs in some degree to only the ruins of comparatively later times. There is however little doubt that some of the mounds cover the happy cities and the beautiful scene of which we read in the Shah-nameh; but conditions have quite changed and nothing of the glory and beauty of the land is now to be seen in the whole of the place, excepting a certain pleasantness of country and its associations found in a very few places like Nasirabad. The most regrettable feature of the modern land is that the noble and stalwart Aryan race which inhabited it in the earliest times has almost disappeared from it, and quite a different and a mixed race of Sakas, Arabs, Tartars, Afghans, Baluchis and others now eke out an almost miserable existence in the land.

The country however shows signs of revival under the happy regime of its present enlightened ruler Reza Shah Pehlavi. Gradually improving motor roads, the new town of Nasirabad, introduction of electric lights etc. are signs of this revival. May it prosper and again become the happy home of heroes and noble men as it is predicted in the Holy Avesta!

